


ALMAZ ƏLİQIZI *

**CƏNUBİ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI
MƏSƏLƏLƏRİ**



Баки — 2007

23049



BBK – 46.3.1

Ə - 54

Elmi redaktoru: prof. C.Abdullayev

Rəyçilər: prof. T.Hüseynov
 prof. V.Sultanlı

Ə – 54. Almaz Əliqızı. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, «Azərnəşr», 2007, 268 s.

Filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Əliqızının kitabında Güney Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə, ayrı-ayrı ədəbi simaların istər bütöv Azərbaycan, istərsə də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı mövqelərinə aydınlıq gətirilir. Kitaba daxil olan məqalələrin bir qismində ədəbiyyatın inkişafı fonunda Güneydə gedən ictimai-siyasi prosesləri əks etdirən yazılar da verilir. Böyük vətənpərvərlik, millət sevgisi ilə müşayiət olunan məqalələr Azərbaycan xalqının milli və mənəvi bütövlüyünün göstəricisi kimi təzahür edir. Təbii ki, Cənub ədəbiyyatının əsas problemlərinin, onun müxtəlif məqamlarının, həmçinin ictimai-siyasi və tarixi proseslərin bu inkişafa təsirinin təhlili də vətən və millət birliyindən doğan inam üzərində qurulur.

Kitab ali məktəblərin filologiya, tarix və Şərq fakültələri, elmi tədqiqatla məşğul olanlar, həmçinin ədəbiyyat və tarixlə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

4603010000

M – 651(07)2007 qrifli nəşr

© A.Əliqızı, 2007

© «Azərnəşr», 2007

Bütövlük zərurəti

Azərbaycanın Güneyində yaranan ədəbiyyatın araşdırılması, təhlil edilərək ümumiləşdirilməsi çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biridir. Çünki XIX yüzilliyin əvvəllərində yad güclərin əlilə ikiyə parçalanmış olan Azərbaycan xalqı yalnız siyasi müstəvidə deyil, ədəbi kulturoloji sferada da bütövlüyünü itirmiş, bu da nəticə etibarı ilə söz sənətinin biri-birindən ayrı iki fərqli məkanda yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Qarşı tərəfdən, Azərbaycanın Güneyində ana dili mücadiləsi fonunda yaranan ədəbiyyatın indiyədək bütün yönərlilə təhlilini tapmaması bu sahədə ciddi boşluq yaratmaqdadır. Bütöv ədəbiyyat tarixinin yaranması zərurətinin gündən-günə aktuallaşdığı müasir mərhələdə bu boşluğun aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Əliqızının oxuculara təqdim olunan «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri» adlı kitabı milli ədəbi irsimizin Güney qolunun öyrənilməsi baxımından diqqəti çəkir.

Qeyd edək ki, kitaba daxil edilmiş məqalələr tədqiqatçının son illərdə Güneylə bağlı aparmış olduğu müxtəlif səpkili araşdırmaları əhatə edir. Məqalələrin mövzusu müxtəlif olsa da, ümumilikdə tədqiqatçı iyirminci yüzildə yaranan ədəbi irsi sistemli şəkildə araşdırmış, onun mərhələ təsnifatını vermiş, janr xüsusiyyətlərini səciyyələndirmiş, təhlil prosesində qaldırmış olduğu bir sıra problemlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Lakin müəllif yalnız Azərbaycanın Güneyindəki ədəbi-kulturoloji irsi təhlil etməklə kifayətlənməmiş, həmçinin Güney mövzusunun Vətənimizin Quzeyində yaşayıb-yara-

dan sənətkarların yaradıcılığında tədqiqini diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Kitabdakı məqalələrdə Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Həbib Sabir, Səhənd, Qulamhüseyn Sayedi, Balas Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Əli Tudə, Əlirza Nəbdil Oxtay, Söhrab Tahir və başqa ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi araşdırılmış, onların hər birinin portret cizgilərinin yaradılmasına çalışılmışdır.

Yazıların mühüm özəlliklərindən biri ədəbi faktların tarixi-siyasi hadisələr kontekstində canlandırılması, onların biri-birini tamamlayan məqamlarının qabardılmasıdır. Bu cür yanaşma tədqiqatçıya ədəbi proses fonunda Güneydə cərəyan edən milli hərəkət tarixini izləməyə imkan vermişdir.

Araşdırmanın digər bir məziyyəti 1945-1946-cı illərdə Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi ilə yaranan Azərbaycan Milli Hökuməti dövrünə, bu dövrün ictimai-siyasi məfkurədə yaratdığı dəyişikliklərə, ədəbi prosesdəki canlanmanın milli zəminə söykənən məqamlarına xüsusi diqqət yetirilməsidir. Tədqiqatçının qənaətinə, Azərbaycan Milli Hökumətinin bir illik fəaliyyəti Güneydəki ədəbi prosesin çiçəklənməsinə, ana dilinin sürətli gəlişməsinə, istiqlal məfkurəsinin formalaşmasına, ədəbiyyatın millətin problemlərinə dəstək olmasına gətirib çıxarmışdır.

Almaz Əliqızının «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri» kitabı Vətənimizin Güneyində yaranan ədəbi irsin öyrənilməsi sahəsində zamanında atılmış addımlardan biri kimi diqqəti çəkərək, yalnız mütəxəssislərin deyil, ruhunda, varlığında millət sevgisi gəzdirenlərin marağına səbəb olacaqdır.

Professor Vaqif Sultanlı

Müəllifdən

Bölinüb parçalandığımız gündən millətimizi düşündürən bütövlük ruhu və bütövlük həsrəti olmuşdur. Zaman-zaman bədii ədəbiyyatımızda işlənən bu mövzu gözlərə nur, könüllərə istilik gətirmiş, bu böyük və müqəddəs hissi yaşadan, onu bir an da olsun ölməyə qoymayan ədəbiyyatımız olmuşdur. Bu ayrılıq ədəbiyyatımızın forma və məzmununda da silinməz izlərini qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, istər Azərbaycanın Güneyində, istərsə də Quzeyində yaranan ədəbiyyatımız bu ayrılıqla, bu tarixi ədalətsizliklə heç bir zaman barışmamış, daim mücadilə etmişdir. Vətənimizin parçalanmasından sonra Azərbaycanın Quzeyi istər çar Rusiyası, istərsə də Sovet imperiyası zamanında hər cür basqılara baxmayaraq inkişaf prosesi keçirə bildisə də bunu Güneydə yaranan ədəbiyyat haqqında söyləmək mümkün deyildir. Çünki, Güneydə anadilli ədəbiyyatın qarşısına keçilməz sədlər və maneələr çıxarılmışdır. Lakin kökü və varlığı ilə xalqa bağlı olan bu ədəbiyyat hər cür maneələri aşaraq inkişaf etmiş, özünün varlığını qoruyub saxlamışdır. Lakin bu inkişaf istənilən səviyyədə ardıcıl və sistemli olmamış, xüsusilə Güneydə bu zəngin ədəbiyyat fars ədəbiyyatının içində əridilmişdir. Bu mənada yazılan hər bir əsər Güneydə gedən ədəbi prosesi öyrənmək, digər tərəfdən ədəbiyyatımızın bütöv dərk olunması baxımından gərəkli sayılmalıdır.

Təqdim etdiyimiz bu kitab ədəbiyyatımızın cənub qolunu öyrənmək, cənub həsrətini yaşamaq, bu böyük və müqəddəs kədəri duymaq və dərk etmək

yolunda müəllifin atdığı addımlardan biri kimi dərk edilməlidir.

Kitaba İran-fars istibdadı altında inləyən və əziyyət çəkən, lakin mübarizə və sabahına inamdan bir an çəkilib usanmayan xalqımızın hansı ağrılarla yaşadığını, hansı qayə və amala söykəndiyini ifadə edən məqalələr toplanmışdır. Burada həm ayrı-ayrı böyük sənətkarların yaradıcılığına, onların Güney ədəbiyyatında mövqeyini göstərən xüsusi an və məqamlara, həm də Güneyin ictimai-siyasi həyatından ayrı təsəvvür edilməyən ədəbi prosesi əhatə edən konseptual məqalələrə rast gəlmək mümkündür.

Yaşadığımız dövr bütün xalqların azad, bölünmüş millətlərin və ölkələrin birləşdiyi bir əsr kimi xarakterizə olunur. Bu mənada bizim xalqımızın da özgür olmaq haqqını, istəyini heç kimsə əlindən ala bilməz. İnanırıq ki, bu mənəvi birlik bir zaman öz bəhrəsini verəcək, vətənimiz Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli məmləkətlərindən biri olacaq. Şərti olaraq işlətdiyimiz, Güney və Quzey sözlərindən vətənimizin coğrafi məkanlarını göstərən ifadələr kimi istifadə olunacaqdır. O böyük «gələcək günü» yaxınlaşdırmaq üçün daha kəse yollardan biri kimi ədəbiyyatımızın, tariximizin, mədəniyyətimizin qaranlıq səhifələrinə işıq salmaq lazımdır. Elə bilirik ki, təqdim olunan kitab bu yolda bizim növbəti addımlarımızdan biri olaraq sizi düşündürəcək və razı salacaq, həm də o taylı, bu taylı Azərbaycanımızın geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olacaqdır.

İRAN FEVRAL İNQİLABINDAN SONRAKI DÖVRDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA DİNİ MÖVZU

İnqilabdan sonrakı inkişaf mərhələsindən danışarkən Güney Azərbaycan poeziyasında yenidən bərpa olunmuş dini mövzunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Orta əsrlərdə davam edib, XIX əsrdə yüksək zirvəsinə çatmış dini şeirlər Məşrutə hərəkatı zamanı inqilab əhval-ruhiyyəli poeziyanın göl-kəsində qalmışdı. Xiyabani üsyanının məğlubluğu ilə müvəqqəti dayandırılan azadlıq hərəkatından sonra isə artıq dirçələ bilməmişdi. Ölkəni avropalaşdırmağa çalışan Rza xanın din əleyhinə apardığı qəti antiislam siyasəti dini mövzuya meyli xeyli dərəcədə azaltmışdı. Fevral inqilabı zamanı ruhanilərin hakimiyyət başına gəlməsi və rəsmi dövlət təbliğatının apardığı işlə əlaqədar bu mövzu sürətlə artıb genişlənməyə başladı.

Dini mövzunun yeni inkişaf yoluna düşməsi iki cəhətlə səciyyələnirdi. Birincisi köhnə özül üstündə yaranıb, Raci, Ləli, Sərraf mərsiyələrilə yetişən nəslin təzə qüvvə tapması, ikincisi isə İran İslam dövlətinin hərtərəfli təbliği sayəsində əmələ gələn gənc şairlər nəslidir. Ürəkdən allaha, islam dininə iman gətirənlərdən başqa, hakim dairələri razı salmaq üçün dini mövzuya müraciət edənlər də yox deyildi. Həqiqəti dinsizlikdə, yaxud Arazın şimalında olduğunu düşünənlər də tapılırdı. Bunu onların çapdan çıxmış müxtəlif şeirlərindən, poemalarından görmək mümkündür. Əslində ayrı cür ola da bilməzdi. Çünki poeziya təbiətən cəmiyyət daxilindəki müxtəlifliyi, ziddiyyətləri, fikri-mənəvi əl-

vanlığı əks etdirmədikdə, boyalardan məhrum olub solğunlaşır, ideyaca da, məzmunca da, poetik cəhətdən də itirir. Yeri gəlmişkən deyək ki, belə itirmə ən çox dini mövzuya ciddi qadağan qoymuş Azərbaycan sovet poeziyasına xasdır. Cənubi Azərbaycan poeziyasında isə əsasən allaha münasibət, Əlinin, imam Hüseynin, Zeynəbin tərifləri, onlara müraciət və s. formada təzahür edən dini şeirlər yer tuturdu. Şair Südeyif Bəxtiyarının «Ürfani eşq» şeiri insanın allaha bəslədiyi sevgi və bu sevginin mahiyyəti baxımından maraqlıdır:

*Eşq xalis bir müqəddəs kəlmədir, tədlis¹ yox!
Eşqi tədlis eyləyən kəs eşqdən biganədir.
Aləmi-ərvahidə bağlandı peyman eşqilən,
Varlığı hər aşiqin vabəstə ol peymanədir.
«Ya bəni-Adəm ələm əhdi-əliyəm ayəsi
Bir dəlili-vazehü rövşən həmən ünvanədir²».*

Göründüyü kimi, poetik parçada allaha olan eşqin əzəliliyi açıqlanır. Şairin fikrincə, ruhlar aləmində Allahla bağlanmış əhd-peyman insanın bütün həyatının mənasını təşkil edir. Qurandan gətirilən ayə də bunun açıq-aşkar sübutudur.

Fikrini inkişaf etdirən Bəxtiyari daha sonra yazır:

*Zeştü ziba, nurü zülmət, küfrü iman toyəmən³.
Xələq olub, dünyə özü bir azmayişxanədir⁴.*

¹ Tədlis – yalan.

² Ədəbiyyat ocağı, I cild, Çapxaneye-Şəfəq, Təbriz, 1864, s.86

³ Birlikdə bir yerdə.

⁴ Sınaq yeri, imtahan yeri.

*Azməyəşdən nəticə xalq, məxluqatidən
Kamil olmaq, vasil olmaq, rəhməti-şayanədir¹.*

Bununla müəllif dünyanın ziddiyyətlər üzərində qurulduğu və bu quruluşun şüurlu bəşər üçün sınaq, imtahan olduğunu, hər kəsin kamilliyəmi, rəhmətəmi, yaxud naqisliyəmi, lənətəmi çatmasını müəyyənləşdirən yolu göstərir.

Bütün yaradıcılığını dinə həsr etmiş qocaman şair Hacı Muxtar Nəxostinin həzrət Əliyə yazdığı mərsiyə isə islam dininin meydana çıxması və yayılmasında misilsiz mövqə tutan, həmin yolda da canını qurban vermiş tarixi şəxsiyyəti səciyyələndirir. Şair özünü onun pərvanəsi saymaqla «mən»-ini də ucaltdığına əmindir:

*Qan tutan tellərə vurram müjədən şanə, Əli
Bata müjganım, o başından axan qanə, Əli
Yetirə Leylini bəlkə sərü samanə, Əli
Şəmi-rüxsarinə bişəkk ola pərvanə, Əli
Pəri-pərvanə yana şəmidə, dilgir olmaz².*

Yaradıcılığının mühüm hissəsini dinə həsr etmiş Ərdəbil şairi Əsgər Şahi şeirlərində islam tarixini araşdırmış, mənfə və müsbət şəxsiyyətlərin xarakterini açmağa çalışmış, öz mövqeyini də bildirmişdir. «İlləli-ictimai və hökuməti qiyame-Həzrətə-Seyidəlmühədə «E» müsəddəsində:

¹ Ədəbiyyat ocağı, I cild, Çapxanəyə-Şəfaq, Təbriz, 1364, s.15.

² Yənə orada, səh.66.

*Otuz yeddi sinnində bir nabəkar,
Şərəfdən mübərta, həyadan kənar.
Mənafi cahanında sahib-şüar,
Gecə sübhəcən məst biixtiyar¹.*

- deyə Yezidin sifətlərini sayır və belə cah-cəlal, riyasət sevən, ətrafındakıları yaltaqlığa, məddahlığa öyrədən, hər şeyi pul və zorla həll edən, səhərəcən şərab içib, həyaya, şərəfə məhəl qoymayan «kürsü, taxt sahibinin» hər cür alçaqlığa gedəcəyinə oxucuda yəqinlik yaradır.

Başqa bir şeirində² isə Şahi imam Hüseyinin xüsusiyyətlərini təsvir edərək, iki əks qütblü şəxsiyyətlərin arasındakı ideoloji, mənəvi, psixoloji ziddiyyəti açmağa nail olur. Onların ölüm-dirim müharibəsinin: Yezidin son dərəcə amansızlığının, Hüseyininsə ləyaqətinin, yüksək insani keyfiyyətlərinin kökləri bəllənir.

Şair Tənhanın rübailərində³, Beytulla Cəfərinin «Allah-allah»⁴, Əli Mönfərdinin «Məftuni-ürfan olmuşam»⁵, Hüseyin Sahilin «Quran söhbəti»⁶, Hüseyin Həsəninin «Həzrət Əli Əsgər növhəsi»⁷, Firuz Cavanşir Xadimin «İman heykəli»⁸, Heydər Xundilin «Zikri müsibət»⁹, Abbas Şəbizin «Həvəsi-

¹ Əsgər Şahi, Dövləti-bidar. Cəldə-əvvəl. Çapxaneye-Şəfaq, Təbriz, 1868, səh.71.

² Yənə orada, səh.93-96.

³ Ədəbiyyat ocağı, I cild, səh.132.

⁴ Yənə orada, səh.139.

⁵ Yənə orada, səh.125.

⁶ Yənə orada, səh.117.

⁷ Yənə orada, səh.245-247.

⁸ Yənə orada, səh.254-256.

⁹ Yənə orada, səh.263-266.

mədhi-Əli»¹, Seyid Məhdi Əminin «Ey şəhidi Kərbəla»², Saleh Asimin «Nümuneyi-məzhəbi»³ şeirləri və başqa əsərlərdə dinə, din xadimlərinə münasibətin çalarları özünü göstərir. Bu əsərlərdən çıxan ümumi nəticə allaha, dinə bürünən inamın, insan saflığı, kamilliyi, həqiqətpərəstliyi, bir sözlə dünyanın əmin-amanlığı üçün ən möhkəm, şərəfli əsas olması fikridir. Başqa sözlə desək, allahpərəst insan bütün müsbət, allahsız adam isə bütün mənfi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təqdim olunur.

Dövrün əhatə etdiyi şeirlərdə «İnsan-həyat-Ölüm-Əbədiyyət» haqda düşüncələr başqa mərkəzi mövzularla bərabər, aparıcı rol oynayır. Ümumilikdə, bəşəriyyəti hələ vəhşilik dövründən qorxudan və düşündürən bu amillər fevral inqilabından sonrakı dövrün poeziyasında xüsusilə qabarıq şəkildə təcəssüm edir. Maraqlı cəhət orasındadır ki, insan varlığının iki üzü olan olum-ölüm fəlsəfi konsepsiyası bəzi nöqtələrdə dini mövzu ilə qaynayıb qovuşur. Bunların arasında qəti sərhəd qoymaq bir o qədər də asan olmur. Lakin hər halda bu konsepsiyanı ayrıca nəzərdən keçirmək, şairlərin nöqtəy-nəzərindən necə işıqlandırıldığını bilmək əhəmiyyətsiz deyil. Lakin kiçik bir məqalədə bütün bu məsələlərin araşdırılması qeyri-mümkün olduğundan fikrimizi burada tamamlamağı lazım bildik.

Bakı, 1994



¹ Ədəbiyyat ocağı, 1 cild, səh.303-304.

² Yəni orada, səh.402-403.

³ Bax: Əsgər Şahi. Dövləti-bidar, səh.262.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN NƏSRİ YENİ MƏRHƏLƏDƏ

Yeni mərhələnin dəyərli keyfiyyətlərindən biri də nəsrin hekayələrdən romana meyl etməsidir. Şübhəsiz, bu meyl həm tarixi hadisələrin gedişatından, həm də ədəbiyyatın inkişafındakı daxili ehtiyacdən yaranmışdır. Cənubi Azərbaycan nəsrində siyasi mübarizəni əks etdirən həcminə və əbatə dairəsinə görə ən böyük əsər Rəhim Dəqiqin «Həcər» romanıdır. İnqلابdan sonrakı dövrdə yaranmış bu əsər üslubuna, düşüncə tərzindəki yeniliklərə, zamanın özünün doğurduğu muasir terminalogiyaya, təsvir etdiyi dövrə görə əvvəlkilərdən fərqlənsə də, şübhəsiz onların yeni keyfiyyətdə davamıdır. Əsərin iştirakçılarının təfəkküründəki və əməllərindəki bənzərlik azadlıq uğrunda mübarizə aparan, sürgünlərə göndərilən, lakin zorun, zamanın sındıra bilmədiyi sələf-xələflik münasibətlərini göstərir.

Vaxtilə 21 Azər hərəkatında iştirakına görə Əhvaza sürgün olunan Qulam kişinin qızı Həcər romanın baş qəhrəmanıdır. Fars-ərəb dillərində gözəl danışan, inqilabı iş aparan, Əhvaz universitetinin tələbəsi, bu gözəl qız həyatın müxtəlif əyalətlərdən buraya atdığı gəncləri başına yığaraq, istibdadı yıxacaq son döyüslərə hazırlayır.

Həcərin başçılıq etdiyi cəbhə ümumiran azadlıq hərəkatının ayrılmaz bir hissəsidir. Çünki cəbhədə Buşəhrin də, Bəndər-Abbasın da, Təbrizin də, Xoyun da, Rəştin də, Tehranın da, Xürrəmşəhrin də, Abadanın da və başqa şəhərlərin də müxtəlif millətlərdən olan fəhlələri, tələbələri, sənətkarları, ziyalıları, hətta polis işçiləri də birləşmişlər. Ərə

bin, farsın, giləyin, azərbaycanlının, kürdün... eyni hədəfə vurması zərbə qüvvəsini artırmaqla, zülmün, istibdadın təməlini daha sürətlə sarsıdır.

Romanda son İran inqilabının yalnız Əhvazdakı hadisələri təsvir edilsədə də, Tehran, Təbriz, Abadan, Qum, İsfahan kimi iri mərkəzlərdəki yüksəlişin əks-sədasi mənəvi əlaqələrdə gözə çarpır. Qumdakı nümayişin, Təbrizdə yüzlərlə şəhid verən mitinqdə Abadan tələbələrinin nümayişinin nəbzi Əhvazda, Qarun çayınız bu təlatümlü sahilində döyünür.

Əsərdə oxucuya təqdim olunan ideyalardan biri bütün İran inqilablarında azərbaycanlıların tutduğu mərkəzi mövqedir. Ərəb fəhləsi Əlinin dediyi sözlər bu tarixi həqiqətin bədii təsdiqidir: «Mərkəzi dövlət qəhrəman Azərbaycan xalqını yaxşı tanıyır. Mənim yaşıdlarımın gerek yadlarında qalmış ola, 1324-25-ci illərdə /1945-46-cı illər/ Azərbaycanda ilk dəfə həqiqi demokratik və milli bir dövlət vüçuda gəlmişdi. Amerika və ingilis imperialistləri qana batmış Rza xan oğlunun taxt-tacını qoruyub saxlamaq üçün təyyarələri, tankları onun ixtiyarına verdi. Şah qoşunlarına – gedin qırın çətin. Azərbaycanı yerlə yeksan edin! Əmri verdi. Jandarm və SAVAK məmurları silahsız əhaliyə basqın edərək, minlərlə qoca, cavan, kişi, qadın və uşağı həlak etdi. Amerika və onun nökrəri olan şah törətdikləri bu tarixi cinayətlərlə İranda azadlıq hərəkatının həmişəlik boğulduğunu zənn edirdilər. Onlar dərk edə bilmirdilər ki, bu torpağın altında yatan atəş bir gün yenidən öz şəfəqini saçmağa başlayacaqdır. Bu vuruşda minlərlə təbrizli şəhid ölmüşdü. Bu gün Təbriz şəhidlərinin qırxı tamam olur.

Biz şəhidlərin əziz xatirəsini yad edir, onların şərəfli yolunu davam etdirməyə and içirik.»

Əlinin bu sözlərindən sonra «Azərbaycan xalqına eşq olsun – sədaları meydanı bürüdü».¹

Fars oğlu Nasirin qısa nitqi də bu ideyanın təkrarıdır. Həcərin başçılığı ilə hərəkətin Əhvaz bölməsi fəaliyyəti artırdıqca polisın və SAVAK-ın mərkəzdəki idarələrinin təzyiqi altında Xuzistan əyalət şöbələri də müqaviməti gücləndirirlər. Lakin polis rəisi, azərbaycanlı sərhəng Nursaçan adına layiq hərəkət edərək həbslərin, qarğınların qabağını alır.

Məlumdur ki, bu ziyalı zabitin təkbaşına xarici cəsuslardan, SAVAK-dan, polisdən və əks-kəşfiyyatdan ibarət bütöv irtica cəbhəsinin qarşısında durmağa uzun müddət gücü çatmayacaq. Doğrudan da demokratik ruhlu polkovniki ingilis casusu Sərdarın əmri ilə Tehrana çağırtdırıb həbs etdirmək üçün vəzifəsindən uzaqlaşdırırlar. Bundan sonra əl-qolu açılan sərhəng İsfahanı başda olmaqla irtica qüvvələri Həcərin həbsinə müvəffəq olurlar. Onun iradəsini sındırmaq, işlədiyi təşkilatın, üsyana doğru irəliləyən hərəkətin ürəyinə yol tapmaqdan ötrü mərkəzin sərəncamına göndərilər. Cəllad Təqinin kəlbətini ilə zərif barmaqları üzülən, ayaqları yandırılan Həcər son nəfəsədək müqavimət göstərüb təslim olmur. İnqilabın qələbəsini görür.

Romanda siyasi mübarizə başlıca yer tutsa da, sevgi, dostluq motivləri, macara xətləri də qarbarıq nəzərə çarpır. Ərəb qızı Üngülsünlə Həcərin, Marxorla Babəkin, usta Qulamla usta Əlinin

¹ Rəhim Dəqiq. «Həcər». /roman/ Bakı, Yazıçı, 1990, səh 238

səmimi dostluğu ən ağır həyat intahanlarından keçərək büllurlaşır. Ümgülsümün Azərbaycan dilini və tarixini, Həcərin sə ərəb dilini öyrənməsi və sevməsi tək şəxsi xarakter deyil, həm də beynəlmiləl səciyyə daşıyır.

Ümgülsümün Məhəmmədə /Həcərin qardaşı/ bəslədiyi ülvü məhəbbət, Əzizə ilə Qasım arasındakı dərin səmimi sevgi, Əzizənin sevgi uğrunda həyatını qurban verməsi, ümumiyyətlə bu müqəddəs duyğunun yazıçı tərəfindən ustalıqla işlənməsi, ali bir məqama yüksəldilməsi tək «Həcər» romanı üçün deyil, cənubi Azərbaycan nəsrinə üçün də uğur sayılmalıdır. Maraqlıdır ki, əsərdəki üç sevgi xəttinin heç biri digərini təkrar etmir. Hərəsi özünə görə xarakterik cizgilərlə işlənilib. Əzizənin Qasıma, onun dodaqlarından öpdüyü zaman dediyi sözlər Avropa xalqlarından birinin xarakterini aşkarlayır: «İspaniyalı gənclər bir-birlərini bütün varlıqları ilə sevməsələr, bu sevginin mütləq xoşbəxt ailə həyatına aparacağını yəqin etməsələr, heç bir vaxt bir-birinin dodaqlarından öpməzlər».¹

Qasımla Əzizənin eşqi qırılaraq nakam qurtarır. Romanda təsvir olunan zər və zor mühitindən bundan artığını gözləmək mümkün də deyil. Hər şey satılır, hər şey alınır. Satqınlığa nifrət edənlər isə mühitin maddi və mənəvi mənəşəsində elə sıxılır, elə əzilirlər ki, ya məhv olur, ya da tanınmaz şəkllə düşürlər. Qaçaqçı dostlarının intiqamını almağa söz vermiş qaçaqcıbaşı Sərdar ələ keçirdiyi Əzizənin gözəlliyini gördükdə içdiyi andı yaddan çıxarıb onu zorla özünə arvad edir, iki gəncin qar-

¹ Rəhim Dəqiq. «Həcər» romanı, səh 171,172

şılıqlı məhəbbətini yerə vurur. Onlarınsa şikayətlənməyə, özlərini müdafiəyə, dövlətdən imkan ummağa imkanları yoxdur. Pulun qarşısında dövlət orqanları da acizdir. «Bu məmləkətdə qanun-qayda keşiyində durmalı olan çiynipaqonlu, rütbəli şəxslərin canilərlə əl-ələ verib hər şeyi pula, sərvətə qurban vermələri adamı dəhşətə gətirir, kimin oğru kimin doğru olduğunu bir-birindən ayırd etmək olmur¹»

Əzizə və Qasımın bir-birlərini alovlu məhəbbətlə sevdiklərini gözəl anlayan Tahirə də, Qasımın analığı Xalidə də, atalığı Şeyx Mustafa da işi pozmağa can atırlar, hamısı da mala-pula görə.

Üngülsümlə Məhəmmədin, Həcərlə Babəkin sevgiləri simvolik sonluqla qurtarır. Vüsala çatıb çatmadıqları bir növ oxucunun düşüncəsinə tapşırılır. Düzdür, əsər xalq inqilabının qələbəsi ilə nəticələnir. Ancaq qələbədən sonrakı hadisələrin yönümü oxuçu nikbinliyinin üzərinə qara bir kölgə salır: müharibə, daxili siyasətdə suların bulanması, verilən xoşbəxtlik vədlərinin çox yerdə puça çıxması və s.

Romanda ən qabarıq xətt macaraçılıq meylidir. İranın hər yerinə əlləri uzanan, dövlət orqanlarında yüksək məqamları təbəçiliklərində saxlayan beynəlxalq qaçaqların fəaliyyətinə həsr olunmuş fəsillər həcimcə də, bədii keyfiyyətcə də başqa xətləri kölgədə qoyur. Rəşid kimi xoş əxlaqlı, namuslu, tacirləri vurub-yıxan gəncləri öz nəzarəti və iradəsi altına alan Şeyx Nəzər, Sərdar kimi qaçaqbaşılar nə qədər vaxtsız ölümlərə, namus ləkəsinə,

¹ Rəhim Dəqiq. «Həcər» romanı. səh. 206.

nakam sevgilərə, ailə dağıntılarına, insan oğurluqlarına, qəbilə vuruşlarına səbəb olurlar. Onların törətdikləri fəlakətlərin qarşısını almaq istəyən gənc polis kapitanını isə körpə uşaq kimi aldadırlar. Üstəlik herain, nəşə adlı «ağ ölüm» satışında Hayidə Solmaz kimi tora salınmış qızlardan da köləsayağı istifadə edirlər.

Qəribədir, tranzit gəmilərin soyulmasında, onlarca adamın öldürülməsində yaxud oğurlanmasında, heroinin yayılmasında, ölkə sərvətlərinin talanmasında geniş fəaliyyətinə görə rejimin, tükütükdən seçən SAVAK-in diqqətini «cəlb etməyən» qaçaqların başçısı cəzalandırılan kimi radiolar, qəzetlər hər yana qətl haqqında car çəkir. Avtomobil yollarından dəmiryol vağzallarına, təyyarə meydanlarına hər yer yoxlanır. Dəfələrlə ünvan və mənlik dəyişən intiqamçıların keçəcəyi yer yoxlanır, mindikləri maşın qabaqcadan aşkar olunub, düşünülmüş qəzalar törədilir. Hətta bötöv xəstəxanalar həkimləri ilə bərabər satın alınır.

Ölkədə pulun açmadığı, yaxud bağlamadığı qapı yoxdur. Qaçaqmalçıların rəhbəri Şeyx Nəzərin bağışladığı çox qiymətli daş-qaş Qönçə xanım kimi başısağağı, gözütöx, namuşlu, varlı gənc qadının şüurunu da müəyyən müddətə dumanlandırır. Özü-nə gəldikdə isə lüt halda fotosunun çəkildiyini bilib bayılmaq dərəcəsinə gəlir. Azadlıq uğrunda mübarizləri, demokratik dəyişiklik tərəfdarlarının işini qat-qat ağırlaşdıran da məhz belə gözdənirəq insanların varlığı, ciddi pozuculuq qabiliyyətidir.

Əsərdə Marxor Qasımın başına gələnlər məcərə xəttinin əsasını təşkil edir. Mayasında müstəqillik, azadlıqsevərlik, mənlik olan bu gəncin taleyi

sərvət sahiblərinin əlində oyuncağa çevrilmişdir. Getdiyi gəmidən dəniz quldurları tərəfindən tutulub qolu bağlı sahilə atılması, adının Qasım olması onu tapan tamahkar Şeyx Mustafanın məqsədinə tamamilə uyğun qədir. Oğlu Qasım quldurlar tərəfindən öldürülmüş ərəb şeyxi də, arvadı da düşmənlərindən intiqam almaqla yanaşı, mərhum oğullarının hesabındakı pulu xərcləmək, Tahirə ilə evləndirib qızın da milyonlarını çəkmək üçün ondan istifadə edirlər.

Əsərdə geniş yer tutan macaraçılıq meyli söz yox ki, romanın maraqlı oxunmasını, kütləvililiyini təmin edir. Hadisələrin açılmasında, xarakterlərin işıqlandırılmasında surətlərin hadisə və münaqişə süzgəclərindən keçirilərək obraz səviyyəsinə çatdırılmasında bu xəttin rolu az deyildi. Lakin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının bilicisi, filologiya elmləri namizədi Sabir Əmirovun dediyi kimi, macaraçılıq «romanın süjetində bir pərakəndəlik doğurur».

Romanda diqqəti cəlb edən bəzi başqa xətlər də vardır ki, bunlara toxunmamaq əsərin də, ədəbi mərhələnin də, ümumilikdə nəsrin də mövqeyində, daşdığı ideyalarda boşluq yaradır. Xüsusən də Cənubi Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinə aid olan xətt.

Məlum olduğu kimi, əsrimizin əvvəllərindən bəri heç yerdə rəsmi qeydə alınmamış, heç zaman imzalanmamış, lakin çox ciddi surətdə əməl olunan üçtərəfli bir saziş əsasında həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycanla Türkiyə arasında ayrılıq salmaq, dərin nifaq yaratmağa çalışılırdı. Sazişdə fars şovinizminin də, Rusiya imperiyasının da, Əbdülhəmid rejiminin də marağı eyni dərəcədə güclü idi. Fars və Rus şovinizmi türk dünyasının birləşməsi

nəticəsində vahid, güclü Azərbaycan dövlətinin yaranaçağından qorxub neftli, pambıqlı, taxıllı, meyvəli, mineral ehtiyatlarla dolu, strateji əhəmiyyətli torpağı itirməmək haqqında düşünürdülər. Anadolu türklərinin azəri türkləri ilə birləşməsi, Azərbaycanın daha tez qurtulması idi. Türkiyə dövləti isə Azərbaycandan ixrac oluna biləcək inqilabi hərəkatdan, Anadoluya və Rumelinə keçəcək fəal üsyançılardan qorxurdu. Ona görə də süni şəkildə türk-azəri münaqişəsi salmağa meyl göstərilirdi. İrandan Türkiyəyə getmiş siyasi mühacirlərin Əbdülhəmid tərəfindən tutulub İrana qaytarılmaları, İran Türkiyə sərhədlərində kürd separatçılarının hər iki tərəfə vurduğu ziyanlar, Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycandan dəstələr düzəldib türklərin üstünə göndərmələri, Maku civarında Türkiyəyə hücumları, Şeyx Məhəmməd Xiyabaniyə qarşı «türklərin düşmənçiliyi» - hamısı üç mənfur quruluşun yaratdığı məhsul idi. Atatürkün hakimiyyətə gəlməsilə Türkiyə bu oyundan çıxsa da, nə Pəhləvi xanədanı, nə də çarizmdən daha qatı şovinist və irticaçı Sovet dövləti əməllərindən əl çəkmədilər. O cümlədən, istər İran, istərsə də Sovet ədəbiyyatında azəri-türk düşmənçiliyi şişirdilir, qızışdırılırdı. Türklər vəhşi kimi qələmə verilirdi.

«Həcər» romanı bu tilsimi sındıraraq, Türkiyənin mədəni inkişafını, demokratik meylini, azərbaycanlılarla olan qardaşlıq məhəbbətini təsvirlə fars-rus şovinizminin və onların kölgəsində gizlənən erməni millətçilərinin quraşdırdıqları yalanların puçluğunu sübut edir.

Yaxud demokratik fikirli polis sərhəngi Nuruşaçanın SAVAK-da xarici imperializm agenturası

ilə münaqişədən sonra ayrı yerə yox məhz Türkiyəyə, İstanbula mühacirət etməsi də fikrimizə sübutdur.

Romanda Azərbaycan torpağına, xalqına, sonsuz məhəbbət, milli iftixar hissi aparıcı rol oynayır. Söhbət nədən gedirsə-gedsin müsbət keyfiyyətlərin son nəticəsi Azərbaycanla bağlıdır. Azərbaycan təbiətinin, dilinin gözəlliyi, xalqının üsyankar və eyni zamanda incə ruhu, istedadı, ən ağır vəziyyətlərdən çıxış yolu tapmaq bəcarığı, işgencələrə dözümlülük qabiliyyəti, misilsiz cəsarəti bədii faktlarla aşkarlanır. Həcərin zindandakı qeyri-adi müqaviməti, Ümgülsümə «bir azərbaycanlı kimi and içirəm» deməsi bu millətin şərəf məsələsində nə qədər ciddi, yenilməz olduğunu göstərir.

Həmçinin sərhənk Nursaçanın xarakterinin təsviri, Azərin Qasıma «Əziz oğlun, biz azərbaycanlılar azadlıq əldə etmək üçün həmişə qabaqda getməyi özümüzə borc bilmişik.»¹ deməsi azərbaycanlılığın bəşər cəmiyyətində tutduğu uca mövgeyi, özünə qoyduğu hörməti biruzə verir.

Lakin nəsrin ümumi kontekstində bu qədər əhəmiyyətli yer tutan, xarakterlərlə və hadisələrlə zəngin romanda bəzi nöqsanlar da nəzərə çarpır. Sovet dövlətinin, kommunist partiyasının, onların iranlı ardıcılarının təbliğat hay-küyünə uymuş bir sıra qələm sahibləri kimi Rəhim Dəqiq də proletar həmrəyliyi haqda qeyri-dəqiq proqnoz verir. Xüsusilə onun İran İslam inqilabını «Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının davamı» kimi qiymətləndirməsi qaneedici deyil. Çünki Rusiya imperatorluğu heç

¹ Rəhim Dəqiq. «Həcər» romanı. səh.57

zaman İranın, o cümlədən də Cənubi Azərbaycanın müstəqil demokratik həyatını istəməmiş, onun varlığından həmişə qorxmuşdur. Axı Azərbaycanın hər hansı taydakı hissəsinin qurtuluşu digər hissəsinin qurtuluşuna yol açar. Romanda isə Oktyabr çevrilişinin Rusiya imperiyası ərazisindəki xalqları «azadlığa çağırması» iddia olunur. Halbuki kim bilməsəydi də, Şimali Azərbaycanda doğulub, düşünən beyinlərin 37-ci il Sibir sürgünlərini və «xəyanət edə biləcək» iranlıların 38-ci il Cənuba sürgünlərini öz gözləri ilə görmüş, ağrı-acısını şəxsən çəkmiş Rəhim Dəqiq Sovetlərin kimliyini yaxşı bilirdi.

Sadaladığımız nöqsanlara baxmayaraq Rəhim Dəqiqin «Həcər» romanı Cənubi Azərbaycan nəsrində böyük bir hadisə idi.

Bakı, 1994

23049

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA S.VURĞUN ƏNƏNƏLƏRİ

Qeyri-adi poetik istedadla malik olan S.Vurğunun yaradıcılığı müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-sənətkarlıq baxımından zənginləşməsinə təsir göstərmişdir. S.Vurğun əsərlərinin təsir dairəsi yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmır, dünyanın bir sıra xalqlarının, o cümlədən Yaxın və Orta Şərqi mütərəqqi ədəbiyyatında da aşkar hiss olunur.

Vətəninə, xalqına, doğma dilinə böyük məhəbbət bəsləyən şairi şah zülmü altında əzab çəkən, doğma dilində yazıb-yaratmaq imkanından məhrum olan cənublu həmvətənlərinin acı taleyi həmişə düşündürürdü. Azərbaycan dilində olan kitabların vəhşicəsinə yandırılması, inqilabçılara tutulan divan şairi həyəcanlandırır və o bu münasibətlə bir sıra əsərlərində Təbrizin igid oğul və qızlarını mübarizəyə səsləyirdi. Şübhəsiz ki, böyük şairin bu çağırışları Cənubda istər xalq arasında, istərsə də ədəbi aləmdə böyük əks-səda verirdi.

Cənubi Azərbaycanda S.Vurğun yaradıcılığına böyük maraq xüsusilə Böyük Vətən müharibəsi illərində artır. Müharibə illərində bir çox azərbaycanlı şair və yazıçılar ordu sıralarında İran ərazisinə daxil olmuşdular. S.Rüstəm, M.İbrahimov, M.Rahim, C.Cəfərov, Qulam Məmmədli, Qılman Musayev, Z.Xəlil, Oruc Qoşqarlı və digərləri müxtəlif sifətlə Cənubda fəaliyyət göstərirdilər. Onların «Vətən yolunda» qəzetində çap etdirdikləri siyasi şeirləri və publisistik məqalələri yüksəlməkdə olan Milli-azadlıq hərəkatına güclü təkan verirdi. «Və-

tən yolunda» və «Azərbaycan» qəzetlərinin səhifələrində S.Vurğunun xalqın qəhrəmanlığından, azadlıq uğrunda apardığı cəhəşümül mübarizədən bəhs edən şeirləri də çap olunurdu. Məhz bu illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında S.Vurğunun şeirlərinə nəzirələr yazılır. S.Vurğunun şeirlərinin təsiri yalnız Cənubi Azərbaycan şairlərinə deyil, bütün İran ədəbi mühitinə sirayət etmişdi. Hələ müharibədən əvvəl S.Vurğunla fars şeirinin banisi Əbülqasım Lahuti arasında şəxsi dostluq münasibəti var idi. S.Vurğunun istedad və sənətkarlığını yüksək qiymətləndirən Lahuti onun bir sıra şeirlərini fars dilinə tərcümə edib çap etdirmişdi. Məhz həmin illərdən S.Vurğunun pərəstişkarları çoxalaraq əsərlərinə nəzirələr yazılır, fars demokratik mətbuatında onun əsərləri çap olunmağa başlayır. 1942-ci ildən başlayaraq görkəmli şair və ədiblərlə bir sırada S.Vurğunun adına da fars demokratik mətbuatı səhifələrində tez-tez rast gəlirik. Qəzetlər və jurnallar onun şeirlərindən parçalarla bərabər, haqqında yazılar da dərc edirlər. «Bu yazılarda İranın ədəbi mühiti S.Vurğunu hər şeydən əvvəl xalqının sonsuz məhəbbətini qazanmış böyük bir söz ustası, antifaşist, vətənpərvər bir şair kimi qiymətləndirir»¹.

S.Vurğuna olan bu böyük məhəbbəti xalq şairi B.Azəroğlu «Bakı səfəri» adlı poemasında çox gözəl ifadə etmişdir. S.Vurğun yaradıcılığına böyük marağın təsiri idi ki, onun haqqında ilk məqaləni İranda görkəmli ictimai xadim və publisist kimi tanınmış S.C.Pişəvəri yazmışdı. O, 1943-cü ildə

¹ S.Vurğun. Kitab-albom. Işıq, 1986, s.100.

Bakıda qonaq olarkən S.Vurğunla görüşmüş və Tehrana qayıtdıqdan sonra redaktoru olduğu «Ajir» qəzetində dərc etdirdiyi «Bakı töhfəsi» adlı məqaləsində S.Vurğunun şeirlərini «... heca vəznində yazılmış ən gözəl Azərbaycan şeiri»¹ adlandırmışdı. Cənubi Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Səməd Behrəngi də «Yazıçılıq sənəti» adlı məqaləsində göstərirdi ki, «Səməd Vurğun kimi sənətkar təbii ahəngi qorumaqla, misraların uzun-qısalığına, qafiyə məhdudluğuna fikir vermədən, heca vəznində məzmunlu ictimai şeirlər və məhəbbət lirikası yaradır»².

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi S.Vurğunun Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitinə təsiri qüvvətli idi. İstər artıq ədəbi mühitdə tanınan, istərsə də ilk qələm təcrübələrini oxucu mühakiməsinə verənlər S.Vurğun şeirinin cazibəsinə düşür, ondan təsirlənirdilər. Cənubi Azərbaycan şairləri içərisində S.Vurğun yaradıcılığına böyük məhəbbətlə yanaşan, onun əsərlərini maraqla izləyən sənətkarlardan biri də Səhənd idi. Onun bir sıra əsərlərində S.Vurğun təsiri hiss olunduğu kimi, «Dədə-Qorqud» mövzusu ilə bağlı yazdığı poemasında da şairi böyük hörmət və məhəbbət hissilə xatırlayırdı.

Şairin 1941-ci ildə Təbrizdə «Təbriz gözəlinə» adlı şeirlər məcmuəsinin çap edilməsi onu daha da məşhurlaşdırdığı kimi, «Azərbaycan» şeiri də xalqın dilinin əzbəri olmuşdu.

Xalq şairi Balas Azəroğlu yazır: «Bir gün Yazıçılar İttifaqına S.Vurğunun qəbuluna getmiş-

¹ İ.Cəfərpur. İran Azərbaycanında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 9 yanvar, 1976.

² Yəne orada.

dim. Sözlərimə fikirli-fikirli qulaq asan şair söhbətimizin axırında dedi: «Yandırılan kitablar» şeiri-mi oxumusan? Cavab verdim ki, əlbəttə oxumuşam. Heç bilirsən kitab yandırmaq nədir? Mən dünyada ondan böyük cinayət bilmirəm. Bir zaman faşistlər də belə etdilər...

Bu zaman ani olaraq mənim gözümde 1946-cı ilin qış günündə Təbrizdə Bələdiyyə meydanında alovları göyə yüksələn kitab tonqalı, onun ətrafında qara kölgələr kimi hərəkət edən şah məmurları canlandı¹. S.Vurğunun «Yandırılan kitablar» əsəri Cənubda çox böyük əks-səda verdiyindəndir ki, istedadlı fars şairi Əbutürab Cəli şeirlərindən birində S.Vurğuna müraciət edərək yazırdı:

*Qardaş, sənin dilindədir yandırılan kitablar,
Çox haqlıdır mənə bu gün çəkdiyin iztirablar,
Lakin bizim kədərimiz, bil ümumi kədərdir
Yanan insan dühasıdır, yanan elmü-hünərdir
Ürəyimin parçasıdır alovlanan hər varaq,
Gəl əl-ələ verək, qardaş, onu oddan qurtaraq².*

Təbrizdə yaradılmış «Şairlər məclisi»nin bütün məşğələlərində demək olar ki, şairin şeirləri və iri həcmli əsərləri oxunurdu. Şairlər məclisinin üzvlərindən Biriya, Etimad, Əli Fitrət, Sədi Zaman, Sühaf, Çavuşı, Niyknam, Məhzuz, Şeyda Yəhya və s. S.Vurğuna şeir ilə dəvətnamə göndərmişdilər.

¹ B.Azəroğlu. Sənət zirvəsi. «Bakı», 23 oktyabr, 1986.

² M.Əlizadə. S.Vurğun və müasir fars ədəbiyyatı. ADU-nun elmi əsərləri. 1956, №5, s.72.

*Ey sözləri şahin kimi göylərdə açan pər.
Xoş təbi olan gün kimi ülvyyəyə məzhər.*

.....

.....

*Qəlbən sevirik biz səni hər yerdə olarkən,
Ustadı qələmsən, sayılırsan bizə rəhbər.
Şairlərimiz gəldi dünən bəylə qərara,
Lütf eyliyəsen Təbrizə məclis tapa zivər
Çünki dilimiz bir, sözümüz bir, elimiz bir
həm bir atadan, bir anadandır iki gövhər
İnci saçan əfkarını görsünlər ümumən,
Dərya kimi coşğundur o sinəndəki sözlər.
Səslənsin adın, fəxr eləsin qoy qoca Təbriz,
Olsun bağımız, bağçamız ətrində müəttər.
Öpsün üzünü, söyləsin əhsən sənə oğlum
Aslan anadan xalqımız aslanlığı gözlər.
Şairlərimiz feyz ala odlu nəfəsindən.
Olsunlar ürəkdən hamısı şadü müzəffər¹.*

Şair Əli Tudə yazır: «Məclisin üzvləri şairə şeirlə məktub yazdılar. Bəyaz saçlı nəğməkar Vurğunu ağ hörüklü ana Təbrizə qonaq çağırdılar.. 1947-ci ildə Vurğunla görüşərkən sandım ki, o tayda qoyub gəldiyim, öz döyüşçü oğlunu itirən ağ saçlı Savalan dağı məni yenidən bağrına basmaq üçün qabağıma gəlir». Şair eşikdə yağan qara baxarkən sanki təbiətin ağ pərdəsinin dalından o taydakı qara taleləri görürdü. O təəssüf hissilə dedi: - hayıf, Təbrizi görə bilmədim. Mən ondan ayrılandan sonra başa düşdüm ki, onun Təbrizi görmək

¹ Ədəbiyyat qəzeti, 9 yanvar, 1946.

həsərati dağ boyda şair ürəyini necə də gövrəldə bilmişdir. Sanki üzümü Azərbaycan torpağının azadlıq nəğməkarına tutub deyirdim:

*Bir yol gəzməsən də o mahalda sən,
Bir an görməsən də əzablarını,
Gördün meydandakı hər tonqalda sən
Xalqın «Yandırılan kitablar»ını¹.*

B.Azəroğlunun «Elə oğul istəyir vətən» adlı məşhur şeiri çap olandan sonra ədəbiyyata və sənətə böyük tələbkərliklə yanaşan M.Hüseyn böyük əks-səda vermiş bu şeirdə S.Vurğun ruhunu və təsirini ilk hiss edənlərdən idi. Bu münasibətlə mətbuatda açıq məktubla çıxış edən tənqidçi yazırdı: «Mən sənin əsərini oxuyanda həm sevinir, həm də qəzəblənirdim ona görə ki, sən xalqımızın ən görkəmli şairlərindən biri kimi S.Vurğun ənənələrinə sadıq qalaraq mənə onun səsini və nəfəsini xatırladırsan. Aktual, siyasi məsələləri həqiqi şeir dili ilə yazmağı bacarırsan. Qəzəblənirdim ona görə ki, sən odlu misralarını oxuduqca başı min bəla çəkmiş Azərbaycan xalqının qəddar düşmənləri ilə sanki bir daha üz-üzə dururam»².

1945-ci ilin baharında Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının 25-ci ildönümü münasibətilə İran nümayəndə heyəti Azərbaycana gəlmişdi. İranın məşhur şairi Məliküş-şüəra Bahar sovet xalqının qəhrəmanlığı və şücaəti sağlığına bədə

¹ Ə.Tudə. Xatirə dolu yarpaqlar. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 24 oktyabr, 1986.

² M.Hüseyn. Əsərləri, IV c., B., «Yazıç» nəşriyyatı, 1970, s.94.

qaldırıldı və onların şərinə 2 beyt deyərək S.C.Pişəvəridən həmin beyti S.Vurğun üçün tərcümə etməyi xahiş edir. Səmədin də öz növbəsində bədaətən dediyi bir beyti S.Cəfər Pişəvəri şair Bahara tərcümə edir. «İndi şeirləri dünya xalqlarının çoxunun dillərinə tərcümə olunmuş böyük sənətkarımız S.Vurğun hələ 1945-ci ildə bütün İranda tanınmış bir söz ustası idi. Elə şair Baharın da həmin məclisdə Səmədə müraciət etməsi bu səbəbdən olmuşdu»¹.

S.Vurğun özü də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını sözün həqiqi mənasında qəhrəman ədəbiyyat adlandırır. Bu ədəbiyyatın xalqın həyat mübarizəsilə nəfəs alması şairin ürəyindən idi. O yazırdı ki, Cənubi Azərbaycan poeziyası kədər, kün və qəzəblə nəfəs alır, onların əsərlərində İran xalqının qəhrəmanlığı, azadlıq və xoşbəxtlik uğrundakı mübarizəsi qələmə alınır, öz ölkəsini xarici imperiazizmə satan İran hakimləri, cəlladları ifşa olunur. Göründüyü kimi, S.Vurğun özü də Cənubi Azərbaycanın ədəbi prosesi ilə maraqlanırdı, onu muntəzəm şəkildə izləyirdi. Lakin şairin bədii yaradıcılığı Cənubda daha çox izlənilir və sevilirdi. Səməd Bəhrəngi yazırdı: «Səməd Vurğun şeirimizə öz doğma ruhunu qaytardı. Qəlbi nisgilli Təbrizli balası bizim üçün iftixar və qürur dolu bir sevinclə, özləri üçün isə hüzn, kədər, ələm dolu bir nisgillə yazır: «Arazın o tayında hər şey dəyişdi, şeir də...»². Ona görə də şair Tehranda nəşr etdirdiyi «Parəparə» adlı kitabına S.Vurğunun «Azərbaycan»,

¹ B.Azəroğlu. S.Vurğun kitab-albom. B., «İşıq» nəşriyyatı, 1986, s.183.

² Hacıyev Maqsud. Səməd Bəhrəngi. Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında. «Azərbaycan müəllimi», 15 oktyabr, 1986.

«Gülə-gülə» şeirlərini və «Ürək» şeirindən bir parçanı daxil etmişdi.

1950-ci ildə Azərnəşr tərəfindən çap olunmuş «Поэты Южного Азербайджана» kitabına S.Vurğunun ön söz yazması da şairin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını müntəzəm izlədiyini göstərən əyani sübutdur. Cənubi Azərbaycan şairlərinin bu məcmuəsindən görünürdü ki, Şimali Azərbaycan poeziyası, xüsusilə S.Vurğun yaradıcılığının cənublu qardaşlarımızın yaradıcılıq inkişafına və onların formalaşmasına böyük təsiri olmuşdur.

Şimali Azərbaycanda yaşayıb-yaradan demokrat şairlərdən Ə.Tudənin, M.Gülgünün, H.Billurinin və S.Tahirin də əsərlərində S.Vurğun yaradıcılığından gələn bir sıra süjet, motiv və obrazlara rast gəlirik. Məsələn, Ə.Tudənin «Yanıqlı tütək» və M.Gülgünün «Firidun» poemalarında xüsusilə «Komsomol poeması»nın güclü təsiri hiss olunur.

Cənubi Azərbaycanın inqilabi demokratik poeziyası ağılasıgmaz igidlik və qəhrəmanlıq göstərərək ən yaxşı ənənələrimizi qoruyub saxlamağa çalışır. Əlbəttə ki, indiki məqamda bu poeziyadan yüksək sənətkarlıq tələb etmək məsələyə birtərəfli yanaşmaq olardı. Bu gün yaranın poeziyanın gücü hər şeydən əvvəl xalqın bağrından qopub gələn hiçqırığı, onun istək və arzusunu ifadə edə bilməsində və ana dilimizin müdafiəsinə qalxmasındadır. Bu gün Cənubi Azərbaycanın ədəbi prosesi müəyyən mənada böhran keçirsə də, mütərəqqi qüvvələr Səməd Vurğun kimi klassiklərimizin yaradıcılığından öyrənir. Cənubi Azərbaycanda hal-hazırda dini fanatizmin və teokratik hakimiyyətin ədəbi-mədəni aləmə mənfi təsiri olsa da bunlara qarşı dura bil-

cək sağlam və mübariz qüvvələr də var. «Ana dili», «Füruği-azadi» və s. mütərəqqi mətbuatın ətrafında birləşmiş bu qüvvələr sağlam və mübariz ədəbiyyatın ən yaxşı ənənələrini davam etdirməkdədir. Gəncəli Səbahi, Yəhya Şeyda, Sönməz, Savalan, Cavad Heyət və Fərzanə kimi sənətkarlar öz əsərlərində S.Vurğun ənənələrini yaşatmağa çalışırlar.

Bakı, 1989



HƏBİB SAHIRİN SÜRGÜN ŞEİRLƏRİ

Milli hökumətin məğlubiyyətindən sonra Cənubi Azərbaycan poeziyası yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu, artıq əvvəlkindən keyfiyyətə fərqlənən dövr idi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, yeni doğulan poeziya bilavasitə vətən torpağında deyil, İrənin uzaq əyalətlərində meydana gəlirdi. Qürbət yerlər, həbsxana kameraları, tüğyan edən irtica və üstəlik ilıq nəfəsi hələ yuxulardan çəkilməyən istiqlaliyyətin məhvi şeirlərə sıxıntı, tutqunluq, ah-nalə, keçmişə təəssüf, istibdad əleyhinə rəmzi etiraz, vətən həsrəti motivləri gətirmişdi. Günahsız öldürülənlərin kədəri, dağıdılıb viran qoyulmuş evlərin, bağların dərdi, düşmənlərin qanlı pəncəsində çırpınan vətənin taleyi, birçə illik azadlığın unudulmaz dadı, gələcəyin görünməyən üfüqləri şeirlərin rəngini tündləşdirir, nixbinliyi üstüörtülü qəzəb və bədbinlik cizgiləri əvəz edirdi. Uğursuz tarixi dönüşün faciəsindən doğulmuş bu poeziya ürək qanı ilə yazılmış salnamə idi.

Vətəni Azərbaycan kimi öz taleyi də keşmə-keşlərlə dolu olan və bunu yaradıcılığında əks etdirdiyinə görə tənqiddə məruz qalan H.Sahir sürgün şeirlərində keçirdiyi mənəvi əzabları əks etdirir. Şair bir daha inandırır ki, onun kədəri kiçik kədər deyil, vətənlə bağlı olan böyük kədərdir.

Sahir Təbrizdən sürgünə yollanarkən ağır düşüncələrini belə ifadə edir:

*Dəyişdi dövrən ah, dəyişdi dövrən,
Sönən ocaqları kimdir yandıran?*

*Kölgələr güclənir, başlanır tufan,
Burax, gedim, gözəl! Axşamçağıdır.
Şəbnəmlər doldurur güllər tasını,
Ölüb keçənlərin saxla yasını,
Məndən sonra qoyma qapı bağlansın,
Burax gedim, gözəl axşamçağıdır¹.*

Misralardan boylanan mənərə 1946-cı ilin dekabr faciəsini Azərbaycanın qatılan gölgələrlə, qanlı meyidlərlə, dağılan evlərlə, sönən ocaqlarla örtülmüş sinəsini qabarıq əks etdirir. Şair köksünə sığınmış sevgilisindən ayrılıb mübhəm bir hədəfə doğru getməlidir. Onu istibdad nöqərləri qapıda gözləyirlər. Vüqarını sındırmayan vətən oğlu sevgilisinə ölənlərin yasını saxlamağı və qapını bağlamamağı tapşırır. Sürgün yolları nə qədər ağır, qaranlıq və uzaq olsa da, o, qayıdacağına ümidlidir.

Lakin tufan hələ yenicə başlanmışdır. Bu, qara, dondurucu və yandırıcı tufanın nə qədər çəkəcəyi bilinmir. Meşələr xəzan olur, əllər bir-birindən ayrılır, əks-səda kəsilir, əkin əkənlər, yer sürənlər yoxa çıxır, dünən gül açan həyat yolu bu gün səraba bənzəyir. İnsanlar amansız ehtiyacın pəncəsində get-gedə alçalır, miskin bir vəziyyətə düşürlər:

*Şaxta düşdü, duman basdı dağları,
Ailələr matəmlərə büründü.
O yerdən ki, ilıq yellər əsirdi,
Tufan qopub, aclıq, ölüm göründü.*

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antalogiyası, 4 cildə, III cild, səh. 70.

*Gözəl qızlar, kiçik, körpə uşaqlar
Qapı-qapı dilənərək süründü¹.*

Sahirin sürgün şeirləri 1946-cı ildən sonrakı təxminən yeddi illik qatı irtica poeziyasının simasını müəyyənləşdirməkdə özünəməxsus rol oynayır. Keçdiyi yollarda, dağıntılarla, azadlıqsevər insanların cəsədlərilə rastlaşan şairin, yolda rast gəldiyi özü kimi didərginlərlə söhbətləri samballı romanların verə biləcəyi qədər ətraflı təsəvvür yaradır.

«Sürgün» adlı irihəcmli şeirində o:

*Qovuldum ah, vətənimdən, elimdən,
İllər boyu nələr gördüm, nələr mən,
Kölgələrtək dağı-daşı dolaşdım,
Ölümlərlə qaranlıqla dalaşdım.*

-deyərək ocağı söndürülmüş viranəliklərin arası ilə getməsindən, bir ağadan su istərkən qırmancla ağzının qanadılmasından, acından və suzundan qara daş kimi torpağa sərilib qalmasından söz açır. Nəhayət, özü kimi yurdundan didərgin düşmüş alını pullu, incə səsli, şirin dilli bir gəlin onu ayıldıb evinə aparır. İçdiyi sərin, şirin sudan özünə gələn şair, qonağı olduğu «evi» diqqətlə gözdən keçirdikcə ürəyi təzədən qana dönür:

*Palçıq bir ev, qaranlıqdır hər yanı!
Bir zindandır əzən, boğan insanı!
Yeri şəhdir, divarları şəh yıxıq,*

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, 4 cildə, II cild, səh.235.

*Qapısından düşür yerə al işıq,
Kilim üstə oturmuşdur bir qarı,
Gözüyaşlı, rəngi uçuq, sapsarı,
Bir bucaqda köhnə beşik sallanır
Hisli, qara bir ocaqda od yanır¹.*

Bu daxmanın təsvirilə İran istibdadının yaratdığı acınacaqlı halı və kəndli qadının timsalında xalqın ürəyiaçıqlığını verdikdən sonra, istər-istəməz şair yenə qiyabi də olsa öz vətəninə qayıdır. Ərdəbil yaxınlığındakı Səreyn yaylağında dolanır, oranın təbii gözəlliklərini orijinal təşbehlərlə tərifləyir. Şeirin sonunda uzaq gələcəyə zillənmiş zəkasının gözü ilə gördüyünü dilinə gətirir:

*Şair yenə şeir yazar el üçün,
Qarlar ərir çaylar üçün, sel üçün,
Boz buludlar günün önün tutammaz,
Özgə oymaq yurdumuzu udammaz².*

Sahir hara gedir-getsin, harada qalır-qalsın, gündüz ayıqlıqda, gecə yuxuda fikri vətəndir, haryana dönsə gözü önündə vətən dayanıb, düşüncələrinə vətən hakimdir:

*Şəfəqlərdən uçan axşam quşları,
Məndən salam deyən gözəl Təbrizə,
Qatar ilə gedən vətənə sarı,
Arkadaşlar! Bir baş vurun da bizə³.*

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, 4 cildə, II cild, səh. 226-227.

² Yenə orada, səh.229.

³ Yenə orada, səh.226.

Lakin bəzən şairin qəlbi sarsılır, ümidini itirmək dərəcəsinə çatır. Daralmış hövsələsini, ümidinin qaralmış üfüqlərini sakitləşdirmək, qara buludları yüngülləşdirmək üçün öz-özünə məsləhət görür:

*Nə qədər ağlasan ağla ki, sənin ağlayışın,
Bu qaranlın gecə içrə əriyib məhv olacaq,
Nə səninçin də bu göylərdə qızıl gün doğacaq...*

*Yat bu viranədə, həsrətlərə qatlan... Gülmə!
Gülmə! Solsun ürəgində açılan lalələrin.
Öl ki, sönsün o günəş rəngli o xoş zülfi-tərin¹.*

Şeir parçasını diqqətlə nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, bu sözləri şairə hatıfdən, yaxud içindən gələn səslər deyil, hər şeyi qara rəngə boyayan, ölkəni xaraba qoyan, danışan dilləri bağlayan, bəsirətli gözlərə kül üfürən, inkişafın, tərəqqinin qarşısını kəsən, insanları ümiddən salmağa çalışan istibdad quruluşu deyir.

Sahir qara istibdadın adını bəzən açıq desə də, bəzən əməllərini sadalamaqla nişan verir, ənənəvi qaydada onu «fələk» adlandırır. Özünün və həmvətənlərinin vətənsiz qalmalarına, vətən həsrəti çəkmələrinə fələyin bəisqarlığından danışır:

*Gəldi zaman, keçdi zaman...
Ayrı düşdük yurdumuzdan,
Həsrət qaldıq*

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, 4 cilddə, II cild, səh.232.

*Sərin-sərin bulaqlara,
Gül-çiçəkli otlaqlara.*

*Zaman keçdi, biz quruduq,
Susuz qalan ağaclartək,
Tərəvətdən saldı bizi,
Bilməm qürbət?
Yoxsa fələk¹?*

Bu həmin fələkdir ki, tarixin qara dövrlərində qılıncını sağa-sola oynatmaqla minlərlə çiraqları söndürmüş, nə qədər insanları və bəzən bütöv xalqları vətənsiz qoymuşdur. Göründüyü kimi, öz-özlüyündə bir üsyan mənbəyi, sarsılmazlıq, dönməzlik məktəbi, iradə naləsi olan Şahir poeziyası ən çətin məqamlarda da vətən və azadlıq ideyasına sadıq qalmışdır.

Bakı, 1996



¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antalogiyası, 4 cildə, III cild, səh.81.

SƏNGƏRLƏRDƏ KEÇƏN ÖMÜR

Ədəbiyyatımızın tarixi xalqımızın özü qədər qədimdir. Əfsuslar olsun ki, müəyyən məqamlara-dək vahid inkişaf xətti üzrə yetişən, formalaşan ədəbiyyatımız XIX əsrdən başlayaraq bizdən asılı olmayan səbəblər üzündən müxtəlif siyasi məkanlarda yetişərək ona yad olan mədəniyyət tarixinə, soy kökünə uyğun olmayan ədəbi ənənələrin davamçılarında birinə çevrildi. Azərbaycanda mövcud olan kommunist rejiminin süqutu, mövcud ideoloji stereotiplərin aradan qaldırılması, istər tariximizin, istərsə də ədəbiyyatımızın müəyyən dövr və şəxsiyyətlərinə bu günün tələbi və prizmasından baxmağı təmin etdi.

1937-1938-ci illərdən Rzazadə imzası ilə ədəbi ictimaiyyətə tanınan Ə.Tudə ilk gənclik şeirlərini 1941-ci ildə Qızıl Ordu hissələri Cənubi Azərbaycanı işğal edərkən yazır. 1941-1944-cü illərdə Milli Azadlıq hərəkatında fəal iştirak edən şair ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olaraq bir neçə il bədii yaradıcılıqla məşğul olmur. Milli hökumət qurulan zaman Məhəmməd Biriyanın rəhbərlik etdiyi maarif nazirliyində şöbə müdiri vəzifəsində çalışan Ə.Tudə Təbrizdə ilk dəfə çap olunan «Ana dili» kitabının hazırlanmasında və tərtibatında yaxından iştirak edir. Təbriz filarmoniyasının yaranması da onun adı ilə bağlıdır. Milli Azadlıq hərəkatında fəal iştirakına görə Pişəvəri hökuməti tərəfindən 21 Azər medalı ilə təltif olunan şair Milli hökumət dövründə həm dövlət işlərində çalışır, həm də bədii yaradıcılıqla məşğul olur. Ə.Tudənin ilk şeirlər kitabı Təbrizdə çap olunmayıdı.

Lakin Cənubi Azərbaycanın şah qoşunları tərəfindən işğal edilməsi şairin bütün arzularını alt-üst edir. Ona məhkəməsiz ölüm hökmü kəsildiyi üçün əqidə dostları və bir neçə vətənpərvərlə Şimali Azərbaycana mühacirət edir. Şimali Azərbaycanda C.Səbri imzası ilə çap olunan şair bəlkə də onu izləyən müəyyən qüvvələrdən gizlənmək məqsədi güdüdü. 60-cı illərdən başlayaraq o, artıq Ə.Tudə imzası ilə çap olunur. Şairin Tudə – yəni xalq mənasını ifadə edən imzanı götürməsi də təsadüf deyildi.

Ulu tanrı bəndələrinin hərəsinə bir cür tale yazır. Tanrının bu tale yazısı insanın sonrakı həyatını müəyyənləşdirir. Bu il 75 yaşı olacaq cəfakəş və vətən həsrətli, ürəyi nisgilli şairimiz Əli Tudənin də alın yazısı, tale qisməti keşməkeşlərdən keçmək olub. Vətənpərvərlik, mübarizlik, xalq azadlığı uğrunda döyüslərə çağırış Əli Tudə yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Bu məsələlərin həllində şair özünəməxsus yolla getmiş, ədəbiyyatımızda işlənməmiş bədii obrazlar və poetik çalarları tapmağa çalışmışdır. Həyatını, ömrünü Şimali Azərbaycanla bağlayan Əli Tudənin əsərlərində tərənnüm olunan Cənub haqqında təsəvvür həmişə işıqlı, aydın ideala bağlıdır. Əli Tudənin ömür tarixində çox vaxt doğma xalqının tarixi və mübarizəsi ilə bağlı, bəzən də eyni olan səhifələr var. Bütün yaradıcılığının leytmotivi olan Təbriz həsrəti şairi çox vaxt kövrəldir, onu nəvaziş uman məsum bir körpəyə çevirir.

*Dünya sən de harda var əvəzi Təbrizimin?
Nəfəsimə dəysəydi, nəfəsi Təbrizimin*

*Mən təpədən-dırnağa nəğməli saz olardım,
Ömrümün payızında təzədən yaz olardım.*

Ə.Tudə şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə düşüncə, inam və əqidəsini ömür boyu qoruyub hifz etməyi bacaran milli vətənpərvər yazıçı fenomeninin ən bariz nümayəndəsidir. O, yazdıqlarının öz içində, odlu-alovlu mübarizə yollarından doğduğunu, bir sözlə həyat həqiqətinə dayandığını sübut etdi.

*Nə qədər döyüş var, mübarizə var
Bayrağım vətəndir, silahım qələm!*

- ifadəsində nə qədər səmimi idisə, dostları ilə görüşlərində də, ailədə də eyni cür səmimi, özünə sadıq olmuşdur. Onun qənaət və məntiqi bütün məntiqlərdən güclü idi, çünki bu məntiq yalan, riya, ikiüzlülük, mənəbə və şöhrətə çatmaq üçün vəzifəliklərin qarşısında əyilmək üzərində deyil, kişilik, mərdlik və həqiqətə söykənmək üzərində formalaşmışdı.

*Deyirlər mərd, qadir, təmiz əlindən
Hər şeyi çıxsa da kişi ağlamaz.
Şimşək qılıncıyla vurub belindən
Haraya yıxsa da kişi ağlamaz.*

Azərbaycan davasını, Azərbaycan harayını dünyaya çatdırmaq istəyi, bu yolla ulu babası Nəsimi kimi dərisi soyulanda da tutduğu haqq yolundan dönməməsi şair-vətəndaş Əli Tudənin daha çox sevilməsi və xalq tərəfindən qəbul edilməsilə nə-

ticələndi:

*Mən çimib Savalan çeşmələrində
Təpədən-dırnağa büllur olmuşam.
Yazdığım istiqbal nəğmələrində
Gah segah, gah qatar, gah şur olmuşam.*

Deyirlər ki, şair millətin ağı, görən gözü, düşünən beynidir. Ona görə də millətin təhqir olunduğu, şərəfinin alçaldığı, haqqın, ədalətin boğulduğu, ədalətsizliyin, yalanın millətin zəhnini zəhərlədiyi bir məqamda şair adını daşıyan hər kəs susa bilməz və susmamalıdır.

*Sanma hər hadisəm bir dastan deyil,
Ya da ki, hər izim bir meydan deyil,
Mən həzin avazlı bir kaman deyil,
Azadlıq carçısı şeypur olmuşam.*

«Fatehlərin divanı»nda Əmir Teymura deyirlər ki, Şam şəhərindən olan ərəb alimləri onunla görüşmək istəyir. Əmir Teymur deyir: onları qəbul edəndə papağımı çıxartmışdım və ayağa qalxmışdım. Onlar isə içəri girən kimi qarşımda diz çökdülər. İnanadığım gözümdə yox oldu. Bəli. Yaradıcı insan – alim, şair, rəssam, heykəltəraş və saymadığımız bəzi sənət sahibləri bütün zaman və məqamlarda həmişə xaqanlardan, şahlardan, dövlət başçılarından ucadırlar. Həyata, dünyaya, ətrafda baş verən bütün hadisələrə özlərinin konturları ilə yanaşan, duyan insanlar çox vaxt layiq olduqları həyatı yaşaya bilmirlər.

*Qalın olmasa da üst-başım Vətən
Qürurla dolandım soyuqlarda mən.
Qırov bağlasa da göz-qaşım Vətən
Girib isinmədim qoltuqlarda mən*

Güney Azərbaycanın istiqbal savaşında qələmi və silahı ilə vuruşan böyük fədainin nəsibi sonunda qəfəsdə yaşamaq oldu. O, öz vətənində, Şimali Azərbaycanda mühacir kimi yaşadı, uğrunda vuruşduğu vətəndə yad düşüncələr hakim olduğundan vətən onu vətəndaş kimi qəbul edə bilmədi.

*Demə səsimdəki qəm yanıqlıdır
Dilim kamançadır, sözüm bayatı!
Azı həm həsrətli, həm yangılıdır
Vətəndə Vətənsiz şair həyatı*

İki imperiya arasında bölünmüş Azərbaycanın hər iki tərəfi onun üçün qəfəsə döndü. Hər iki imperiya Azərbaycan xalqının qan yaddaşından qorxaraq şairi doğma yerlərə buraxmadı.

*Ömrüm keçdi Şimalda,
Gözüm qaldı vüsaldə...
Gəzsəm də hər mahalda
Dedim Cənubam qardaş!*

Əli Tudənin şair bəxtinə xalqın hüququnu, azadlıq və mübarizə əzmini müdafiə və tərənnüm etmək kimi tarixi bir vəzifə düşmüşdü. Azadlıq uğrunda mübarizə, şah istibdadının ifşası, Təbriz, Ərdəbil, Səlmas, Zəncan kəndlisinin ağır güzəranı,

zindanlara atılmış vətənpərvərlərin səsinə səs vermək kimi döyüşkən ruh onun şeirlərinin əsas leyt-motivini təşkil edirdi. Bütün bunlar isə yarıya bölünmüş xalqın mübarizə tarixi idi.

Ə.Tudənin şeirləri xalqın bağrından qopan, yanıqlı, həsrət dolu nəğmələrinə, sızıltı və iniltilərinə bənzəyir və bu bənzərliklə şair, xalqın qaysaqlanmış, sağalmayan yaralarına toxunur. Nəticədə bu arzu və istək, şeirlərindən doğan ideya dövrün, zamanın ən ümdə problemləri kimi insanı düşündürür. Vətəni, milləti, doğma Azərbaycanımızı bütün varlığı ilə sevən, bu ülvî məhəbbəti sözlərlə deyil, həyatda əməlləri və mübarizəsi ilə sübut edən gözəl şairimizin unudulmasının səbəbi nə idi görəsən? Bəlkə alın yazısıydı, tale qismətiydi? Vətənin nə o tayında, nə də bu tayında rahat yaşaya bilmədi. Mərd, mübariz, mənən saf və həddindən artıq pak və müqəddəs, əməli saleh, sözü düz insanların tale qismətidirmi bu? Bəlkə şairin ruhunu əzən, ona rahatlıq verməyən mühit idi. O mühit ki, yalanı doğru, əyrini düz, haqsızlığı haqq yerinə xalqın, millətin şüuruna yeridə bilirdi?

*Ancaq bu dünyaya baxmaq istəyən
Hüsnün tündlüyündə itməsin gərək.
Şöhrət zirvəsinə qalxmaq istəyən
Milləti nərdivan etməsin gərək.*

Bu gün həqiqət meyarından yanaşsaq deyə bilərik ki, Ə.Tudəyə vətənin Şimalında da gün-güzəranlı, fərəhli həyat nəsib olmadı. 50 illik mühacir həyatı yaşayan vətəndaş-fədai-şair Ə.Tudə Sovet vətəndaşlığını qəbul etməməklə bir tərəfdən xoşbəxt

sabaha inandı, həsrətini, nisgilini çəkdiyi yerlərə qayıdacağına ümid etdi, digər tərəfdən isə azərbaycanı Güneyə və Qüzeyə bölənlərə, vətən, millət satqınlarına bu yolla üsyan etdi, etirazını bildirdi.

*Kiminin mənasız baxan gözündə
Torpaqdır vətənim, daşdır vətənim,
Özgəni bilmirəm, dünya üzündə
Mənimçün gözümdə yaşıdır vətənim.*

Ancaq şair dözdü, nisgil dolu illər yaşadı, bəzən unuduldu da, bir çoxlarından fərqli olaraq dəbdəbəli həyat yaşamadı, ən ekstremal şəraitdə də özünə və əqidəsinə dönük çıxmadı, sarsılmadı, nə mükafat hərisi oldu, nə də kağız üzərində verilmiş xalq şairi adını daşımağın həsrətin çəkdi.

*Arxameca düşübdür sərvət də mənim,
Sevgi də, mənsəb də, şöhrət də mənim,
Günlərim keçsə də möhnətdə mənim,
Yalnız məsləkimə muzdur olmuşam.*

Millət oğlu, Azərbaycanın bütövlüyünü arzulayan, bunu həyatının mənası bilən, son dəqiqələrinə bu böyük amaldan dönməyən Təbriz həsrətli, Savalan vüqarlı şairimiz! Sənin ruhun qarşısında hamımız günahkarıq. Ona görə ki, biz bəzən yaxşını yamandan, mələyi iblisdən ayıra bilmirik. Haqq sözü, düz sözü çətin qəbul edirik. Sən haqqı, ədaləti nə o tayda tapa bildin, nə də bu tayda. Azərbaycanımızın azadlığını düşünə-düşünə, millət üçün ağ günlər araya-araya özün haqqın əsirinə çevrildin.

*Mən ağa ağ, qaraya
Qara dedim dünyada.
Bəs qazancım nə oldu?
Kötək yedim dünyada.
Dedim nə olsun Şərqi
Bazəyir Azərbaycan.
Doğranmış bir bədənə
Bənzəyir Azərbaycan.
Haçandır özününkü
Özünün deyil daha
Sanki neçə ulduzu
Gözünün deyil daha.*

Azərbaycanı məğrur qartala, özü də Qoşa qanadları bir-birindən aralı qartala bənzətdin. Bu qartalın pərvazlanması, qoşa qanadların birləşməsi üçün nələr arzulamadın? Daim itgilər, sarsıntılar içərisində yaşadın. Bütün bu sətirlilər, həsrət, nisgil səni əyə bilmədi. Heç kimin, heç nəyin qarşısında əyilməyən məğrur başın tək vətən qarşısında əyildi. Həm vətənin azadlığını istədin, həm özünün. İstədin ki, sözünü düz deyəsən, şax deyəsən, yol göstərəsən.

*Oğrular şeyləri aparar deyə,
Dəmir qapıya da kilid vururlar.
Bəs niyə dilə də göz döyə-döyə
Elə kilid vurub sakit dururlar.
Ancaq qadir insan, mübariz insan,
Sözlərini deyir dik baxışıyla*

*Özünü daşlara çırpsa da tufan,
Namərdləri döyür dik baxışıyla.*

1988-ci ildən ermənilərin əzəli və əbədi torpaqlarımız Dağlıq Qarabağa olan əsassız və qanunsuz iddiaları onsuz da dərdli olan şairi daha da kərdərləndirmişdi. Bu məsələ yalnız Şimali Azərbaycanı deyil, Güneyi də, bütün dünyaya səpələnmiş soydaşlarımızı da eyni dərəcədə narahat edirdi. Çünki onların hamısı müstəqil Azərbaycan Respublikasına ümid yeri kimi baxırdılar. Döyüşən ordu-muza ağsaqqal xeyir-duası verən şair yazırdı:

*Fəlakət gətirir yağı özüylə,
Sən döyüş yağının neçə yüzüylə...
Qoy lovğa erməni görsün gözüylə,
Necə oğullar var papaq altında.*

*Bəli başdan-başa dünya qovğadır,
Müharibə dəniz, hücum dalğadır.
Təbriz yaman gündə sənə arxadır,
Könlü intizardır qaysaq altında*

Məğlub olmaq hər şeyin sonu deməkdir. Azərbaycan hələ məğlub olmayıb. Ömrü boyu hərə-rətini çəkdiyən vətən bütöv, birləşmiş Azərbaycan olacaq. 50 milyonluq Azərbaycan türkü özünün haqq səsinə dünyaya çatdıracağı gün sizin ruhunuz Təbriz və Bakı üzərində gəzərək əbədi bir rahatlıq tapacaqdır. O gün uzaqda deyil!

Bakı, 1999

DÜNYANIN DƏRDİNİ QƏLBİNDƏ DAŞIYAN İNSAN

Tariximizin müxtəlif zaman kəsiqlərində və önəmli dövrlərində əyninə kəfən geyib, zülmün qapısını yalın əliylə döyən, çoxlarının xısın-xısın söylədiklərini hayqıraraq söyləyən, xalqın itmiş mövqeyini və heysiyyətini özünə qaytarmağa çalışan ədiblərimiz, ziyalılarımız həmişə olub. İş bundadır ki, Vətən və millət təəssübü çəkən insanların taleyi çox vaxt gətirmir. Belə amansızlıqların ən üzüntülüsü isə mühacir həyatı yaşamaqdır. Çünki mühacir həyatı yaşayan insanın ən böyük dərdi və yağısı həmişə bütün ruhunda və varlığında yaşatdığı Vətəndir. Özü də yadların əliylə bölünüb parçalanmış Vətən!

Oxuculara təqdim edilən Qulamrza Səbri Təbrizinin yeni kitabı sairin ruhunu tərpədən, qəlbine və düşüncəsinə rahatsızlıq gətirən problemlərin poetik ifadəsidir. Bu şeirləri oxuyanda fikirləşirsən ki, görəsən bir insanın qəlbi bu böyük dərdləri özündə necə daşıyır? Əslində onun qəlbini ağrıdan məsələlər bütöv bir məmləkətin dərdidir.

Alim, nasir və şair kimi tanınan Qulamrza Səbri Təbrizinin yeni kitabının «Ümid çırağı» adlanması təsadüfi deyil. Dünyanın bu keşmekeşli, qarışıq, dostla-düşməni seçməyin çətinləşdiyi bir məqamda, hiss olunur ki, müəllifin qəlbində bir ümid çırağı yanır. İnanırsan ki, bu dünya belə gedə bilməz. Çünki dünya yaranandan haqq ilə batilin mübarizəsi gedir. Şairin xəyalı bütün aləmi dolanır, müxtəlif ölkələri və şəhərləri gəzir. Q.S.Təbrizini narahat edən suallar aktuallığı ilə qarşımızda du-

rur. Bu şeirlərdə həyatın reallığı ilə bərabər fəlsəfi düşüncə də diqqəti cəlb edir. Sanki müəllifi narahat edən suallar oxucuya da sirayət edir. Bunlar nədir? Mənəvi-əxlaqi cəhətdən insanların pozulması, milli-mənəvi dəyərlərin deformasiyaya uğraması, insanlığın qiymətdən düşməsi, cılız duyğularla yaşaması, baş alıb gedən korrupsiya, biganəlik, laqeydlik və s. Bütün bu sualların qarşısında ən qabarıq və nəzərə çarpan insan problemidir. Şair sanki yatmış ruhları oyatmaq istəyir. İnsanın qədərini bilməyə, onu ağılsızlıqdan qorumağa çağırır. «Unudulmuş qüdrət» şeirində olduğu kimi:

*Qədim zamanda
İnsan dünyanı
Daşıyırdı fikrində.
Yerləşdirirdi bu böyükklükdə
dünyanı
xəyallarına.
Oynayırdı aynan, günnən,
Özünü dünyanın yiyəsi
bilirdi.
Daşıyırdı tamam allahları
öz ürəyində.*

Göründüyü kimi, kiçik bir şeirdə insanın keçdiyi tarixi yol əksini tapır. Lakin şairi narahat edən insanın mənəvi təmizliyi məsələsi və onun pulu, mənəbə qul olmasıdır, bunu isə çox vaxt mühit edir. İnsanı yerdə sürünən məxluqa çevirir, ehtiyac üzündən insanlar manqurtlaşır. Dünyanı manqurtlaşmaq bəlasından qorumaq üçün şair həyəcan təbi-

li çalır, bu böyük dünyada, özü kimi dərdləri də böyük olan vətənin taleyi şairi daha çox narahat edir. Dünyanı gəzmiş müəllif bilir ki, bu yer üzündə nə qədər gözəl ölkələr olsa da, adına Azərbaycan deyilən bir məmləkət var. Bu məmləkətin şirini şirindir, acısını da şirin kimi qəbul etmək məcburiyyətindədir. Çünki bura bütün sevgilərin tacı və şahı Vətəndir. Elə bir vətən ki, çox zaman əsl qəhrəmanlarını məhv edir, sonradan onlara abidə ucaldır. Elə bir Vətən ki, onun özünə qənim kəsilənlərə layiq olmadığı dəyəri verir, çox zaman da qəlbi-təmizlik və sadələvhlüyündən başı bəlalar çəkir, duman başı üstündən çəkilmir ki, çəkilmir.

Müəllif yatmış ruqları oyatmaq, onları yənidən özümüze qaytarmaq üçün səmt küləyindən kömək diləyir. İstəyir ki, ölməz pak ruqlarımız bizə kömək olsun. Kömək olsun ki, bayağılıq, etinasızlıq girdabından qurtulaq. Ancaq görünür müqəddəs ruqlar da köməyə gələ bilmir. Ruqlar düşünən, idraklı insanlara kömək edə bilər, manqurtlara yox. Manqurtlaşmış insan onun uğrunda həlak olanın qədrini bilməz, böyük amal və ideal uğrunda mübarizə aparanları qiymətləndirə bilməz. Bir parça çörəyin əsiri olanlar böyük ideallarla yaşaya bilməz. Çünki, alimi də, şairi də, ər igidləri də bir parça çörəyin həsrətiylə vurnuxur, başqasını yox, yalnız özünü düşünür; düşünür ki, necə edim ki, ondan çox qazanım, rütbəm daha uca olsun. Bu böyük dərdədir. Bu dərd isə şairin ürəyini ovxalayır, ruhunu əzir.

*İnsanın görən gözlərin,
Çeviriblər arxaya.*

*Kiçildiblər ürəkləri
Həyat ehtiyaclarıyla.*

Müəllifin üsyanı və etirazı o dərəcəyə çatır ki, bir şeirində insanları haqq yoluna qaytarmaq üçün müqəddəs ruhları köməyə çağıran şair, digər şeirində («Ruhun qənimi») məğlubedilməz ruhu da ehtiyacın məğlub etdiyini fəryadla söyləyir.

Yurdunun çətinliyini bölüşməyə hazır olan şair parçalanmış Vətən dərđini də daşıyır. Bu ağır yük ona əziyyət versə də, bir an da olsun həyatını vətənsiz təsəvvür etmir.

Vətənin o tayı da, bu tayı da birdir. «Vətən vətəndir» deyiblər ata-babalarımız. Şair «Azərbaycan, məmləkətimiz, vətənimiz» deyəndə Azərbaycanın həm Cənubunu, həm də Şimalını düşünür. Onun bütöv Azərbaycan anlayışı çox zaman nisgillə, ayrılıq notları ilə qaynayıb-qarışır. Vətənin bir tayından o biri tayına məhəbbət və nisgil dolu salam aparmaqla ruhunu, varlığını əzən parçalanmış vətəni xəyalında birləşdirməyə çalışır:

*Arzu edirəm
Təbrizimi görəm.
Təzələyəm ruhumu
bir də.
Qoyam Savalanın nəsimi
Oyada yatmış ruhunu
Yetirəm Bakının salamını
Təbrizimə bir də.*

Şeirlərdə bəzən ümitsizlik notları ifadə olun-

sa da, şairin bütün çətinliklərə böyük vətən sevgisi və vətən məhəbbəti ilə silahlanaraq dirəniş göstərdiyinin şahidi oluruq. Belə olmasaydı, şair «Təbriz anamdı, məhəbbətimdi, qüdrətimdi» deməzdi.

«Ümid çırağı» şeirlər kitabı şair Q.S.Təbrizinin özünəməxsus yaradıcılıq dünyası olduğunu göstərən bir əsərdir. Burada şairin sevgi, məhəbbət, nifrət aləmi, eyni zamanda, hadisələrə, insanlararası münasibətlərə, cəmiyyətdə baş verən proseslərə, insanın iç aləmilə bağlı fəlsəfi fikir və duyğulara, sağlam mənəvi-əxlaqi dəyərlərə, elmə, maarifə və s. məsələlərə orijinal münasibəti diqqəti cəlb edir. Q.S.Təbrizinin «Bir gün gələcək» şeiri ümid dolu notlarla bitir.

Bütün insanlığın arzu etdiyi həmin zamanın gəlməsi arzusuna qoşularaq Q.S.Təbriziyə bu çətin yolda yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Bakı, 2002



İRAN İSLAM İNQİLABINDAN SONRA CƏNUB NƏSRİ AZƏRBAYCAN DİLİ UĞRUNDA MÜBARİZƏDƏ

İslam inqilabından əvvəl yazılmış bəzi nümunələri nəzərə almasaq, anadilli ədəbiyyat işıq üzü görmədiyindən, bu dildə yazanların da sayı az idi. Poeziyada az-çox Şəhriyarın, Səhəndin, Sönməzin əsərləri və onlara verilən cavablar müəyyən canlanma yaratmışdısa, nəsr haqqında bunu demək olmaz. Salamulla Cavidin kitablarının mətbədən yığışdırılması, G.Səbahinin, H.Sahirin hekayə, povest və xatirələrinin arxivlərdə qalması ümumi inkişafın qarşısını alır, ədəbi ənənənin qırılmasına süni şərait yaradır, ən pisi isə Azərbaycanda belə tipin yoxluğu təsəvvürünü yaratmağa xidmət edirdi. Lakin Azərbaycan nəsrinin ana dilli hissəsi arxivlərdə qalsa da, fars dilində yazılan hissəsi nəinki İranda, müxtəlif dillərdə tərcümə yolu ilə xaricdə də çap olunur, hətta qızıl mükafat alırdı.

İnqilabdan dərhal sonra yaranan demokratik ab-havada nəşrə başlayan anadilli qəzet-jurnallar, kitablar nəsrin inkişafına güclü təkan verdi. «Varlıq», «Dədə Qorqud», «Çənlibel», «Koroğlu», «İnqilab yolunda», «Yoldaş» kimi mətbuat orqanları, Gəncəli Səbahinin «Qartal», «Həyat faciələrindən», Hüseyn Düzgünün «Günəşli vətən yaddaşları» bu qəbildən olan kitablar anadilli nəsrin mövqeyini və qüdrətini göstərdi.

Hərtərəfli inkişaf edən nəsrə əsas mövzulardan biri dil dərdi idi, hər bir əzilən xalqın irilixirdalı dərdləri içərisində başlıcası olan doğma dilə olan ehtiyac Azərbaycan nəsrində neçə illərdən bəri

korun-korun tüstülənən gözləri alovlu tonqala çevirdi. Həm ciddi, həm də satirik planda yazılmış bir çox hekayələrdə ana dilinin Azərbaycanda rəsmi dilə çevrilməsinin həlli yolları dönə-dönə araşdırıldı. Ölkə əhalisinin yarısını təşkil edən Azərbaycan türklərinin güclə fars dili çərçivəsində qapadılması, öz dillərinə və etnik tərkiblərinə qarşı nifrət oyandırılması, milli tarixinin təhrifi tənqid olunur, məsxərəyə qoyulurdu. Xalqın öz içərisindən belə alçaq işə qoşulanlar mərkəzin şovinist siyasətinə rəvac verənlər isə öldürücü gülüşlə danışılanlardı.

Bu sahədə ardıcıl iş aparan, «Dədə Qorqud» jurnalında müxtəlif imzalarla çıxış edən Ə. Ağçaylı Azərbaycan dili uğrunda əlindən gələni əsirgəmir. Vətəndaşlarını tarixi soykökünə qaytarmağa çalışan bu mübariz yazıçı hər dəfə dil problemini müxtəlif baxımdan mərhələ-mərhələ həll etməyə, vacibliyini mərkəzin qulağına yeritməyə can atırdı.

Cücə Bağır imzası ilə yazdığı «O olmasın, bu olsun» adlı hekayəsində o, Azərbaycan dilinə qarşı soyuqluğu, fars şovinizminin apardığı iyrənc siyasətin kədərli nəticələrini satirik qələmlə verir. Dahi Üzeyir bəy Hacıbəylinin məşhur əsərlə adaş olan novellada doğma dildə kitabların çap olunması, başlıca hədəfidir.

«Bizim millət yuxuluyub?!» sual cümləsiylə başlayan digər hekayədə milli manqurtların mahiyyəti ifşa olunur. Əsərin qəhrəmanı Yorganəli əmioğlusunun, «dərs oxuduqdan» sonra öz dilini unudub fars dilində danışmağını, məclislərdə molla-dan qabaq minbərə çıxıb farsçılığı təbliğ etməyini, türklərə öz dillərini qamçı gücünə tərgitməyi

tövsiyə edir. Hakim dairələr əmioğlunun satqınlıq dərəcəsini görçək vəzifəsini artırıb, müəllimlikdən məktəb müdirliyinə keçirirlər. Əlbəttə, Sovet Azərbaycanında olduğu kimi Cənubda da mərkəzi hökuməti azərbaycanlıların rüsvətخورluğu yox, millətçiliyi qorxudurdu. Əmioğlunun milli xəyanətini görən Tehran da Moskva kimi milli xəyanətkarı mütləq mükafatlandırmalıydı.

«Başibəlalı dilimiz» novellasının qəhrəmanı olan azərbaycanlı bir alim belə tiplərin ümumiləşmiş obrazıdır. Müəllif «xalqının dərindən ölən» mərhəmətin millət yolunda çəkdiyi «qəhrəmananə əziyyətləri»ni sadalayır. Məlum olur ki, bütün Ömrünü-gününü türkçülüyün, yeni öz soykökünün məhvinə, farsçılığın çiçəklənməsinə sərf edən alimçik öləndə də nəyi varsa, bu iyrenc yolun gələcək yolçularına vəsiyyət edir.

Ə. Ağçaylı bu manqurt, xəyanətkar «ziyalı»nın xarakterini lazımınca açmaq üçün onun arzusunu söyləyir: «Arzu edirdi ki, o günü ki, bir gün azərbaycanlı analar ana dili əvəzinə uşaqlarına fars dili öyrədələr»...

Dil uğrunda mübarizədə əlbəttə Ağçaylı tək deyildi. Ondan əvvəlki və çağdaş qələm sahibləri də Azərbaycan dilinin əhəmiyyətini, Şərq və dünya dilləri içərisindəki yüksək mövqeyini, min illər boyu azadlıq uğrunda mübarizədə silahını yerə qoymayan bir xalqa xidmətini, imperialistlərin, şovinistlərin, irtica nöqərlərinin bu dildən qorxduqlarını obrazlı dildə göstərirlər. R. Dəqiqin «Həcər» romanında Milli hökumətin başçısı Pişəveri ilə jurnalist dostunun söhbəti Cənubi Azərbaycan nəsrinin yeni mərhələsi üçün həm ənənəvi baxımdan,

həm də müasirlik yönümündən aktual və səciyyəvidir.

Yazıçı H.Alpamış isə fəsr şovinizminin qeyri-bəşəri, müsəlmançılıqdan və insanlıqdan kənar qeyri-rəsmi mənəvi mübarizəsini ifşa etmək, tarixi qiymətini vermək üçün folklora müraciət etmişdir.

Bakı, 1994



QULAMHÜSEYN SAYEDİ NƏSRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ VƏ PSIXOLOJİ PROBLEM

Məhəmməd Rza şah həyata keçirmək istədiyi «Ağ inqilab»ın qansız-qadasız keçəcəyini, onun dünyada ən mədəni və sakit bir inqilab olacağını düşünürdü. Lakin bu belə olmadı. Cənubi Azərbaycanın və İranın kosmetik islahatlarla düzəlməyən vəziyyəti təbii fəlakətlərlə daha da ağırlaşdı. İqtisadiyyatı kökündən dəyişməyə qadir olmayan, necə deyərlər, ağır xəstəliyi müalicə etmək əvəzinə ağrıkəsici dərmanlarla keyitməyə çalışan Məhəmməd Rza şah verdiyi hər bir fərmanla ölkəni, xalqı daha ağır uçurlara itələyirdi. Quraqlıq üzündən ev-eşiyindən didərgin düşmüş minlərlə zavallının «istixanalara», dəlixanalara, həbsxanalara doldurulması mədəni, siyasi profilaktika kimi qələmə verilse də, xalqın pozulmaqda olan milli dəyərləri, əxlaqi-etik keyfiyyətləri dözülməz hal alırdı. İşsizliyin, yoxsulluğun, qəhətliyin cəmiyyətə vurduğu iqtisadi zərbələr istər-istəməz əxlaqı, psixologiyanı da sürətlə korlayırdı.

Əsrin əvvəllərində qırılmaz mənəvi tellərlə bağlı olan, sarsılmaz görünən qohumluq əlaqələrinin özü ciddi təbəddülata uğramışdı. Böyük-kiçik yeri bilən, ata-ananı müqəddəs sanan, gücünü qardaşda, bacıda axtaran, oğulu arxa, qızı yaraşlıq sayan azərbaycanlı ailəsi artıq həmin əzəli-əbədi münasibətləri saxlaya bilmirdi. Saraydan baş alıb gələn, xaricdən süzülən, tək-tük pozğun ailələrdən qopub getdikcə kütləviləşən ailədaxili inamsızlıq, biganəlik, qütbləşmə, düşmənçilik cəmiyyətdə nəzərə çarpan hal alırdı. Belə ki, bu münasibətlər ar-

tıq tədricən bədii nəsrin həllinə çalışdığı mövzuya çevrilirdi.

Achığın, yoxsulluğun qovub müxtəlif yerlərə səpələdiyi, ələbaxımlıq, umma, nəse qoparmaq fikri aşılayan həyatın bədii təsviri əsərlərdə ustalıqla öz ifadəsini tapdı. Həyatı müşahidə qabiliyyəti və dərin psixologizmi ilə seçilən istedadlı yazıçı Qulamhüseyn Sayedinin «Dilənçi» hekayəsi bu baxımdan xarakterikdir. Gözəl novellalar ustası Q.Sayedi Qum, Tehran Şuş şəhərlərinə səpələnmiş oğul və qızlarının arasında qalan ananın faciəsini təsvir etmişdir. Seyid Əsədulla, Seyid Abdulla, Seyid Murtuza, Seyid Əli, Ağa Müctəba adlı beş oğlu, Səfiyyə, Nuriyyə, Əminə adlı üç qızı, neçə-neçə nəvəsi olan Seyidxanım çöllərdə, yollarda «övladsız» qalıb dilənçilik edir, canavar qorxusundan əsə-əsə xarabalıqlarda gecələyir. Təsadüfi ürəyiyumşaq adamların verdiyi bir parça çörəklə, bir qab bozbaşla dolanır, şəmayil gəzdirir, Həzrət Əlini mədh edib qəpik-quruş qazanır.

Ağbirçək, məzlum ananı boynunda ağır yük sayan oğullar da, gəlinlər də, qızlar da birtəhər başlarından etməyə çalışırlar. Seyid Əsədullanın arvadı Əzizə, Seyid Abdullanın arvadı Rəxşəndə, Səfiyyənin əri Cavad ağa Seyidxanımla elə rəftar edirlər ki, ağbirçək arvad canında daima qorxu duyur: «Ürəyimdə dedim ki, yaxşısı budur yenə gedim evimin yanına, amma qorxu mənə üstün gəldi. Əzizədən, uşaqlarından qorxurdum. Hamıdan qorxurdum, dilim qurusun, hətta Məsumə xanımın türbəsindən də qorxurdum. Birdən bütün varlığımı elə qorxu hissi bürüdü ki, düşündüm: yaxşısı budur ki, burdan çıxıb gedim». Bu qorxu hissi güc-

ləndikcə qadını qara basır, bir xarabalıqda qaldığı zaman canavar dişlərinin, quş dimdiyinin şaqqıltısını eşidir.

Nəhayət, hər yerdən qovulub, oğlanlarının təkidi ilə dilənçiliyə də yaxın dura bilməyən Seyid-xanım çörəkpuşu axtararaq, Rübabə adlı fahişəxanaya sahibəsinin evində qapıçı işləməyə başlayır. Lakin o, burada da qala bilmir. Fahişəxanaya gələn kürəkəni Cavad ağanın səsinə qapı dalından eşitcək qorxub qaçır.

Analarının qəbiristanlıqda qaldığını, namaz qıldığını gören oğlanları Seyid Murtuza və Ağa Müctəbə onu zorla maşına basıb ümumi dilənçixanaya verirlər. Qoluzorlu dilənçilərin döyüb-söydüyü qadının ağzına sağalmayan yara çıxır. Nənəsinin faciəsinə dözməyən Kamal onu qaçırıb evlərinə, Əminəgilə gətirir. Burada isə ovladları artıq bədbəxt ananın diri-yəkən mirasını bölüşdürür və boğuşurlar. Bütün əxlaq normalarını bir kənara atıb, abır-həyə pərdəsini cırmış Cavad ağa utanıb üzr istəmək əvəzinə, çığıra-çığıra boxçasını da açmağı ondan tələb edir. Oradan isə yalnız quru çörək və şəmayil çıxır.

Yazıcının bir ailənin təmsalında verdiyi bu sərt, amansız mənəvi eybəcərlik Cənubi Azərbaycanın və İranın bədənini sarmış mənəvi yaralardan idi. Seyid Abdullalar, Ağa Müctəbalar, Seyid Əsə-dullalar, Cavad ağalar dünyanın hər yerində, dövründən, milliyyətindən asılı olmayaraq, həmişə müqəddəs tutulan anaya bəslədikləri münasibətlə istibdad rejiminin Azərbaycana vurduğu qeyrət, namus yarasını aşkara çıxarır. Bu elə bir yaradır ki, xalqın min illərlə ölçülən mənəvi abidələrini

çatladır, pak, müqəddəs duyğularını ləkələyir, təzə vicdan məbədlərinə rəxnə salır.

Hekayədə təsvir edilən hadisələr, ananın və övladların düşdüyü uçurum burada ikinci, simvolik bir xəttin, sətiraltı mənanın olduğunu da aşkarlayır. Zənnimizcə, Qulamhüseyn Sayedi ananın təmsalında vətəni, milyonlara sahib olduğdan sonra onlardan imdad gözləyən, vətəni yada salmayan azərbaycanlıları nəzərdə tutur. Əlbəttə, bir qədər geniş mənada götürsək, İranın, şahın, hakim təbəqələrin sürətlərini də görmək mümkündür.

Yaxın qohumluq əlaqələrinin uğradığı sarsıntıları, var-dövlət ehtirasının qardaş məhəbbətindən üstünlüyünü, çürümüş qohumluq münasibətlərinin bəzəkli yalan pərdəsinə bürünməsinə acı gülüşlərlə qamçılayan «Yanğın» hekayəsi də xalqın dərdlərini başqa bucaqdan işıqlandırır. Əvvəlkindən fərqli olaraq burada nə kəskin konfliktlər, nə də qovub-qovulmalar, nə dilənçixana, nə acı sözlər, nə də mənafehlərin toqquşması nəzərə çarpmır. Əksinə, qardaş-bacılar maşın qəzasında əzilib xəstəxanaya düşmüş böyük qardaş Məhəmmədəli üçün əldən ayaqdan gedirlər. Həkimin təkidli etirazına baxmayaraq, beş-on günün hicran əzabına dözməyən Məhəmmədhusəyn, Məhəmmədhasən və Məhəmmədrza xahiş-minnətlə yaralını evə gətirirlər. Bacılar ayaqyalın-başıaçıq qaça-qaça qabağa çıxıb son dərəcə səmimi «xoşgəldin» edirlər.

Həkim də, sanitarlar da layiqincə «təşəkkürlərini» alırlar. Evdə isə yaralının ayağı altında qoç qurban kəsilir. Qohunlar, cici-bacılar, xalabibilər girib-çoxır, kababın xoş iyi məhəlləyə yayılır. Məhəmmədrza yanında əyləşib tez-tez yaylıqla

qardaşının tərini silir. Bədənindəki gipsdən tər-pə-nə bilməyən xəstənin isə evdəki qışqırtı-bağırtdan başı gücəllənir, kababın iyindən, tüstüsündən ürəyi bulanır, nəfəsi daralır...

Yazıçı təhkiyəsindən aydın olur ki, bu ailədə qardaş-bacı sevgisi o dərəcədə güclü, o qədər qeyri-adidir ki, onun tilsimli dairəsindən çıxmağı bacarmayan ailə üzvlərindən bircəsi də ailə qura bilmirlər. Oxucuda yaranan heyrətli, qibtə hissini təsəvvür etmək çətin deyil. Belə ailənin, ailə üzvlərinin səadətine yalnız həsəd aparmaq olar.

Yazıçı çox böyük ustalıqla yaratdığı romantik sevgi, səadət fəzasının aydın, günəşli göylərində qəfil ildırımlar çaxdırır. Gecə odun anbarında baş verən yanğınlə ailə münasibətlərinin üzünə çəkilməmiş bəzəkli səadət pərdəsi alışıb yanır. Arxasında çılpaq qalmış həqiqət zəhərdən də acı, fəci bir gülüş doğurur. Evin yandığını görən qardaşlar hərə öz çamadanını, var-dövlətini tələm-tələsik bayıra daşıyır. Külə dönən mülk üçün fəryad qoparırlar. Qalın gips içində cəsədi kömürə dönən sevgili qardaş isə yada düşmür. Yadlarına salındıqda isə, bacılar sinələrinə vurub ağlayır, qardaşlar qonşuları köməyə çağırır, özləri isə qorxudan içəri girmirlər. Yoldan keçən, yaralıdan xəbərsiz olan üç aktyor isə nəyi bacarırlarsa xilas edirlər.

Q.Sayedinin fars dilində qələmə aldığı bu mənalı, komik-tragik novellada qüvvətli bir sarkazm vardır. Yazıçı incə bir üsulla heç kimin ünvanına söyüş, tənqid, acı söz işlətmədən, ailə sevgisinin əsl mahiyyətini – riyakarlığı üzə çıxarır, ifşa edir.

Cənubi Azərbaycan nəsrində özünə görə müəyyən yer tutan, elmi təhlilə ehtiyacı olan, mil-

lətə yad, qeyri-etik münasibətlər, əlbəttə, səbəbsiz deyil. Bədii nəsrin həyatdan incəliklə sezib tarixin yaddaşına həkk etdirdiyi və nəticə çıxarması üçün yenidən ibrətamiz mənəvi tablo kimi xalqa qaytarıldığı başqa bir səbəb də meydana çıxır. Bu da hər bir millətin qan yaddaşındır ki, heç bir mühit onu əbədi, həmişəlik məhv edə bilmir.

Bakı, 2001



FİKRİN POETİK İFADƏ AXTARIŞLARI

1946-1990-cı illər Cənubi Azərbaycan poeziyası özündən qabaqkı tarixi-ədəbi dövrün varisi olduğu üçün, təbii ki, onun müəyyən ənənələrini də davam etdirmişdir. Buraya klassik əsər qəhrəmanlarının adlarından başlamış, forma və məzmunu, fars-ərəb tərkiblərinin törətdiyi ağırlığa, arxaizmə, təşbeh və məcazlara qədər bir çox xüsusiyyətlər daxildir.

Əlbəttə, ənənələrin davamını mənfi, yaxud müsbət mənada keçmişin sırf təkrarı kimi götürmək olmaz. Təbiətdə hər şey axıb dəyişdiyi, heç bir zərrə müəyyən andan sonra öz əvvəlki halında qalmadığı təkin ədəbiyyat, o cümlədən poeziya da daxili və xarici keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır. Tutaq ki, bir məqsəd naminə qələmə alınmış ədəbi qəhrəmana digər məqsəd üçün müraciət olunur. Ələkbər Dehxudanın «Yada sal» şeirində Rza xan istibdadının süqutu və müstəbidin ölümü münasibətilə xatırlanan zərdüştlik dininin xeyir allahı Ahura, şər allahı Əhriman, yaxud Yusifi-Kənan, Puri-imran (Musa) və zülmkar Şədad öz mövqələrinə görə müasirləri ilə müqayisə üçün xatırlanmışdır. Həmin əfsanəvi tarixi şəxsiyyətlər Rza xanın özü və dövrünü səciyyələndirməyə kömək edən ədədi vasitədir.

Yaxud, yenə də onun:

*Soltanlar gözəlsiz olmayıb, olmaz,
Hamıdan gözəldir Mahmuda Ayaz.¹*

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, III cild, səh. 20. Tərcüməçi Əbülfəzl Hüseyni.

beytindəki adlar vaxtilə yüzlərcə əsərdə şairin məqsədinə uyğun şəkildə işlədilmişdir.

Əli Fitrət Səttərxana həsr etdiyi mənzumədə bu milli Azərbaycan qəhrəmanını «Şahnamə» obrazları olan Rüstəmi-Zalla, Samla və Nərimanla müqayisə edərək üstünlüyü Təbriz sərkərdəsinə vermişdir.

Gənc şair Sahilin klassik obrazlara müraciəti də əsassız deyildir. Həsretinin sonsuzluğunu, vüsəlinin ümitsizliyini qabarıq göstərmək məqsədilə o, Yusifin və Yəqubun adlarına müraciət edir:

*Piri-Kənan o qədər ağladı, kor oldu gözü,
Səbri qurtardı, gedib Yusifi-Kənanə deyin.¹*

Lakin bu ənənəvi vasitənin özü də yuxarıda dediyimiz kimi donmuş şəkildə qalmadığından poetik dəyişikliyə uğramış, yeni surətlərlə zənginləşmiş və təzə məqsədlərin ünvanına çevrilmişdir. Ələkbər Həddad «ey bihəya kişi» satirasında dünyanı dördəlli qamarlamaq istəyən bir kişiye Nuhun, Süleymanın, Bəhram-Gurun, Şamın, Nuşirəvan Adilin dünyalarını dəyişdiklərini misal çəkdikdən sonra, ilk dəfə XX əsr «cəngavərlərinin» də adını bura əlavə edir.

*Öldü Lenin, vəfat elədi Stalin dadaş,
Berlin divarı Hitleri – almana qalmadı.²*

¹ Ədəbiyyat ocağı. Təbriz, I cild, səh. 118.

² Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, III cild, səh. 92. Tərcüməçi Əbülfəzl Hüseyini.

Ədəbi ənənələr içərisində nəzirələr, təxmislər özünəməxsus yer tutur. Qüdrətli bir şairin əsəri mövzusunda əsər yazmaq bir tərəfdən yüngül görünməyə də, başqa tərəfdən ikiqat ağırlıq törədir. Çünki nəzirə yazan şair o dərəcədə yeni fikirlər, ifadə vasitələri, sağlam təxəyyül işlətməlidir ki, əsəri orijinal qələm nümunəsi kimi əbədi aləmdə qəbul edilsin. Bu isə hər kəsə müyəssər olmayan səadətdir. Bu cəhətdən Sabirə nəzirə yazmış Hüseyin Səhhafın «Milli hökumətə», Şəhriyarın «Sabirin xoruzu», Mir Mehdi Cəvşinin «Sabirənə co-cuq», Yəhya Şeydanın «Sən deyən oldu, mən deyən?!» şeirləri maraqlıdır.

Ə.Alovun «Gecə getdi» mənzuməsi isə öz məzmunu və ruhu ilə Sərrafın məşrutə inqilabına səsləyən «Dur, vaxtı – səhərdir!» adlı məşhur şeirinə nəzirədir.

Savalanın:

Gəl, saçın ətrilə məst eylə mənə bir öylə kim.

Bilməyim heç mən kiməm, ya kim,

nədir adım mənim.

Eşqinə yannam Füzuli tək, sədaqət gözlərim.

Yurdum odlar yurdudur,

düzgündü bünyadım mənim.¹

beytlərini nümunə gətirdiyimiz qəzəli Füzulinin:

Öylə sərməstəm ki, idrak etmərəm dünya nədir,

Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü səbha nədir.²

¹ Ədəbiyyat ocağı. Təbriz, I cild, səh. 37.

² Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 1958, səh. 204.

- qəzəlindən təsirlənmə və nəzirədir. Lakin nəzirəçi orijinal yol seçə, təzə bir əsər yarada bilmişdir.

Şəhriyara yazılan saysız-hesabsız nəzirələr özü ayrıca bir elmi-tədqiqat mövzudur. Lakin məqalənin həcmi nəzərə alaraq öteri də olsa deyə bilərik ki, «Heydərbabaya salam», «Azərbaycan», eləcə də başqa əsərlərə yazılan bənzətmələr əsasən orta səviyyədə yuxarı, səmimi lirik şeirlər, poemalardır. Bunların arasında demək olar ki, ürək-siz yazılan bir şeirə də rast gəlinmir.

*Şəhriyarım, harda gedib qalıbsan?
Ayrılığın sazın bizə çalıbsan,
Yanan oda ellərivi salıbsan,
Yolun üstə gecə-gündüz duraram,
Güllərimdən alaçıqlar quraram.¹*

Bu şeir Şəhriyarı Tehrandan vətənə çağıran bütöv xalqın səsi idi.

Ədəbi ənənədən danışarkən bir məsələni də qeyd edək ki, ənənəni babaların yandırdığı ocağa bənzətsək, bu ocağın özü qaldığı kimi, bəzən külü də qalır. Həmin ocaqdan nəyin götürülməsinin fərqi nə varmayan qələm sahibləri kül götürəndə poeziya inkişaf etmək, cilalanmaq əvəzinə, parlaqlığını itirərək geri qalmağa başlayır. Şeirlərin həddən artıq qəliz fars-ərəb tərkiblərilə yüklənməsi həmin «kül»ün növlərindən biridir. Musa Tahirinin «Sərdar milli»yə həsr etdiyi qəsidədə oxuyuruq:

¹ Ədəbiyyat ocağı. Təbriz, I cild, səh. 149. Şer Abdullahındır

*Pərçəmi-hüriyyəti ölkəmdə sən etdin bülənd,
Nəxli-məşrutiiyyəti əlhəq sən etdin bardar.
Sən həmiyyət mülkünün hümmətli sultanısan,
Xərməni-mənhusi-istibdadə sən vurdun şərar.¹*

Şair Rəsul Rəsuli Səddam istibdadı əleyhinə
bu dillə danışır:

*Ey dəliran, köməgiz xaliqi-sübhan olsun,
Həşrdə cayıkəhiz rövzeyi-rizvan olsun.²*

Gənc şair Xürrəm də öz qanından, millətin-
dən olan sevgilisini təxminən o cür qəliz ərəb-fars
sözlərilə dindirir:

*Özümü mən görürəm guşeye-viranədə, leyk,
Dolanır tayere-dil küyüvü avarə, gülüm.*

*Mürği-dil lanə salib zülfüvə, avarə düşər,
Şanə vursan o uzun türreyi-tərrarə, gülüm.³*

Belə ağır dili yeniyetmə azərbaycanlı qızın
başə düşüb oğlana könül verəcəyinə adamda şübhə
oyanır. Yəqin ki, bu şeirləri oxumaq üçün Səttar-
xanın ruhu da, Səddamı məğlub etmiş azərbaycanlı
vətənpərvər də, gənc qız da mütləq türk-ərəb-fars
sözlüyünü vərəqləməlidir.

Lakin belə nümunələr əsaslı mövqə tutmağa
qadir olmadığından, poeziyanın yüksəlişi, kamilləş-

¹ «Vətən yolunda» qəzeti, 21 aprel 1946, №48.

² Ədəbiyyat ocağı. Təbriz, I cild, səh. 113.

³ Yəne orada, səh. 80.

məsini və ümumi poeziyanın xəttini təmin edən xüsusiyyətləri araşdırmaq. Belə cəhətlərdən biri folklordan yaradıcı istifadədir.

Məlumdur ki, folklordan istifadə bədii əsəri ətə-qana gətirmək, ona xalq müdrikliyi, xalq ruhu aşılamaq, poetik cəhətdən cilalamaq və ədəbiləşdirmək məqsədi güdür. Nizami də, Əvhədi Marağayi də, A.Bakıxanov da, S.Ə.Şirvani də məhz belə etmişlər. Cənub şairlərində də həmin sənətkarlıq xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Bu sahədə Səhəndi xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Onun «Dədə Qorqud» dastanları əsasında qələmə aldığı altı min beş yüz misralıq böyük həcmli «Sazımın sözü» poeması Cənub poeziyasında folklordan istifadə səviyyəsini göstərən ən bariz nümunələrdən biridir. Şair, yaşı hələ dəqiqləşdirilməmiş bu qədim dastana əsaslanaraq, müasir baxımdan elə bir klassik əsər yaratmışdır ki, həm də Şimal ədəbiyyatında ədəbi hadisə kimi yüksək mövqə qazanmışdır.

Şair Mir Təqi Milaninin «lur» şeiri isə Cənubi Azərbaycan lətifəsi əsasında işlənmişdir. İlk dəfə şəhərə gələn avam lur kəndli pineçinin ayaqqabı islatdığı suyu doşab bilib çörəyini isladaraq yeyir. Pineçinin dinmədən baxdığını görəndə özünün aldanmadığını nümayiş etdirmək üçün qürurla deyir:

*Demə biçarə lurdu, anlamadı,
Bu doşabın, dadaş, yox idi dadı!*¹

Cənub poeziyasını tərəvətləndirən bədii xüsusiyyətlərdən biri də bayatılardan bəhrələnmədir.

¹ «Şairlər məclisi», 1946, səh. 77.

Çox az-az şair tapılar ki, onun qələm təcrübələrində bayatı özünə yer tutmamış olsun. Azərbaycan xalqının dərđini, qəmini, nalə və fəryadını ən səmimi, təsirli və lakonik şəkildə izhar edən bayatılar kor sair Altayın, eləcə də bayatı ustası Sönməzin dilində daha şirin, daha sənətkarlıqla səslənir:

*Yaman yıxdı at məni,
Tora saldı tat məni.
Ana, məndən əlin üz,
Ölülərə qat məni.¹*

yaxud:

*Mən aşiq, gözüm ağlar,
Dilimdə sözüm ağlar,
Dərdə elə dözərəm
Əlimdən dözüm ağlar.²*

Folklorun ən qısa və təsirli növü olan atalar sözləri, məsəllər də şairlərin poetik təfəkkür süzgəcindən keçdikcə bir daha libasını dəyişmiş, əvvəlkindən də cilalı şəkildə ədəbiyyata qayıtmışdır.

Cənubi Azərbaycan poeziyasını oxunaqlı edən, xalqa sevdirən, dəyərləndirən həm də onun sənətkarlıq baxımından əlvanlığı ilə diqqəti cəlb edən bədii xüsusiyyətləridir.

Şübhə yoxdur ki, ideya öz-özlüyündə nə qədər ali, nə qədər mütərəqqi, nə qədər xalqın arzu-istəklərinin həllinə yönəlmiş olsa da, maraqlı, oxu-

¹ Ədəbiyyat ocağı. Təbriz, I cild, səh. 180.

² Sönməz. Qaranquş yazı gözlər, səh. 13.

naqlı, şirin dildə, poetik bəzəklərdən mərhum halda heç kəs tərəfindən oxunulmaz. Deməli, oxunulmayan, anlaşılmayan ideya nə bəyənilə, nə də həyata keçirilə bilməz. Araşdırılan dövrün poeziyası da 21 Azər nehzətinin və 1979-cu il İran Fevral inqilabını məhz özünün yüksək poetik keyfiyyətləri ilə yetişdirib həyata keçirə bilmişdir. Buraya nə kimi bədii vasitələr daxildir?

Bunların sırasında ilk növbədə təşbehləri, məcazları, mübaliğələri göstərmək lazımdır. Çünki poeziya tarix elmi olmadığı kimi, onun aşladığı fikirlər də müqayisələr, təşbehlər, bənzətmələr, məcazlarla ifadə olunur. Səhəndin «Sazımın sözü» poemasından qəribə, orijinal məcazlarla, bənzətmələrlə rastlaşırıq. Qızı «qabaq səhər, qaş gecə» - deyərək öyən şair, azacıq sonra Qaracıq çobanın dili ilə Şöklü Məliyi belə söyür:

Yolsuz yağı, azgın yağı!
İtim ilə bir yalaqdan
*Yöndəm içən quzğun yağı!*¹

Çavuşinin qələmindən çıxmış aşağıdakı beyt məcazın quruluşu cəhətdən maraqlıdır:

Könül pərvanətək istir özün odlarə yandırısın.
*Kənarə çək qara zülfün, üzün sübhi utandırısın.*²

Şair vasitəli məcazdan istifadə edərək, gözəlin üzü haqda bir tərifi söz demir. Lakin oxucu qı-

¹ Səhənd. Sazımın sözü, səh. 171.

² Ədəbiyyat ocağı. Təbriz, I cild, səh. 22.

zın lalə yanağının od kimi yandığını və ağılıqda sübhü utandırdığını təsəvvür edir. Alov isə bir şeirdə fikri qartala, uca dağa, buluda, dağı deşən burğuya, incə sapları eşənə, dünya ağacına, meyvəyə, bəra, zindana, dar ağacına, düşməne, yara, azadlıq quşuna və sairəyə bənzədir.

Məhəmməd Biriya da isə mübaliğənin gözəl nümunəsi ilə qarşılaşırıq:

*Xatiri-məhzuninə düşdükcə bağlar, bağçalar,
Var yeri min nalə etsin saətin hər anına.¹*

Yaxud, Həsən Şəhdizin Şəhriyarın matəmində yazdığı:

*Görürəm ulduzlar qara buluddan
Qara köynək geyib qan ağlaşirlar.
Gözlərindən axan alovlu yaşlar,
Üfük zirvəsindən aşib-daşırlar.²*

Şeir parçası başdan-baş mübaliğə ilə doludur. Şairin bu ölçüsüz şişirtmələri fantastik mənzərələr yaradaraq şeirə əzəmət, parlaqlıq, cazibədarlıq gətirir.

Poeziyada cinasın öz yeri vardır. Formaca oxşar, məzmunca tamamilə fərqli olan cinaslar yüz illər ərzində Qurbani, Xəstə Qasım, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Aşıq Alı, Ələsgər kimi ustad aşıqların qoşmalarını, müxəmməslərini, bayatılarını sənət zirvəsinə qaldırmış, müasir Cənub şairlərinin əsərlərini də rəvnəqləndirmişdir. Sönməzin «Dörd-

¹ Ədəbiyyat ocağı, I cild, Təbriz, səh.48.

² Varlıq məcəlləsi, 1369, sayı 3, səh. 27.

lülklər»ində oxuyuruq:

*Mən atlıyam, ayağım da üzəngim
Üzəngidən ayağını üzən kim?
Bu həyat bir fırtınalı dənizdir,
Bu dənizi başdan-başa üzən kim.¹*

Nəsir Paygüzarinin və Həzinin cinas bayatıları cinasın poetik imkanlarını üzə çıxarmaqda və Cənub poeziyasında oynadığı rolu açıqlamaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göstərilən nümunələr şübhəsiz ki, yürüdülməli fikrin sübutu üçün kifayətdir.

*Bağrına bas tarını,
Qırma ömrün tarını.
Tarın tək cə tarıla
İnsan tanır tarını.²*

Maraqlıdır ki, tar sözünün dəfələrlə işlədilməsi sayəsində azərbaycan dilinin nə qədər zəngin potensial qüdrətə malik olması həqiqəti qəti şəkildə təsdiqlənir. Mərhum alim Musa Adilov Cənubda yazılmış bir şeirə əsaslanaraq bütün Cənubi Azərbaycan poeziyası üçün yeni olan orijinal bədii xüsusiyyət haqqında yazırdı: «Səhəndim» şeirində «nə» sözü ilə işlənən nidalar çoxdur, bədii dil fikrimizcə həmin ifadə üsulu Şəhriyarın adı ilə bağlanıla bilər. Bu yolla sənətkar fikrin emosional təsvirini qat-qat atırmağa, yüksəltməyə nail olmuşdur:

¹ Sönməz. Qaranquş yazı gözəl, səh. 71.

² Ədəbiyyat ocağı. Təbriz, I cild, səh. 426.

*O üföqlärdə baxarsan nə dənizlər, nə boğazlar,
Nə pərilər kimi qu quşları uçmaqda, nə qazlar,
Çöldə çimməkdə nə qızlar.¹*

Şeir in məzmunundan çox ahənginə, səsinə oynaqlıq gətirən bədii xüsusiyyətlərdən biri alliterasiya, eyni səslərin ardıcıl düzümü, cingiltisidir. Belədə şeir axıb-gedən çeşmələrin, çayların ahəngdar səslərini çıxarır:

*Dayanıb dağlara çiçəkli bağlar,
Dağların buludu bağlara ağlar,
Qar yağar, dağların bağrını dağlar.²*

və ya ustad Şəhriyarın «Səhəndim» şeirindəki:

*Dağlı Heydərbabanın arxası hər yerdə dağ oldu,
Dağa dağlar dayaq oldu.³*

- misralarında ki dağ, dayaq sözləri əzəmətli bir musiqi yaradır.

Rza Əfşarpurun yaratdığı söz fiquru da uğurlu, ürəyə yatan, harmonik bir melodiya kimi səslənir:

*Nazənin, bəsd i da, naz eyləmə, nazə nə niyaz?
Gəl, elə nazını az
Ağı yaz, qarəni yaz, gördüğün hər nəyi yaz.⁴*

¹ «Azərbaycan» dərgisi, 1982, №15, səh. 184.

² Əhməd Alov. Aysız gecələr, səh. 85.

³ Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri. I çap, səh. 42.

⁴ Ədəbiyyat ocağı. Təbriz, I cild, səh. 176.

Cənubi Azərbaycan poeziyasında özünü göstərən bir sıra keyfiyyət dəyişikliklərindən ən qabarıq gözə çarpanı şeir vəznlərinin çoxalmasıdır. Dörd ilə yaxın Təbrizdə qalıb «Vətən yolunda» qəzetində işləmiş, «Şairlər məclisi»ni yaratmış Cəfər Xəndanın xatirələrindən öyrənirik ki, 40-cı illərin əvvəllərində ağz ədəbiyyatı istisna olmaqla, heca vəznini çox az işləndirdi. Hətta qəzetdə heca vəznində çap olunmuş şeirləri ələ salan, «arvad şeiri» adlandıranlar da var idi. «Bu arxaik şairlər milli hissdən də məhrum idilər. Onlar heca vəznini kimi milli şeir şəkillərinə yuxarıdan baxıb, o vəznə yazmağı özlərinə layiq bilmirdilər. Hətta onlardan iki nəfəri redaksiyadan mübahisə zamanı məğlub olub getmişdilər».¹

Lakin 40-cı illərdən etibarən heca vəznində yazılan şeir və poemaların sayı sürətlə artmağa başladı. Əruzdan başqa vəzn tanımayan, şeirin yalnız zahiri cəhətlərilə maraqlanan, klassiklərə nəziyyəçiliklə məşğul olanlar və onların nəzəriyyəçiləri heca vəzninin təkə arvadlara deyil, həm də böyük sənətkarlara məxsus Azərbaycan şeir növü olduğunu təsdiqlədilər. Qocaman şair Əli Fitrətin «Azərbaycanım, yaşa» şeiri əruzla yazdıqlarından heç də geri qalmırdı:

*Sən Babəklər, Koroğlular yurdusan,
Yatıb sənin hər güşəndə min aslan,
Sən yetirdin Səttərxantək qəhrəman,
Oldun mənim ruhi-rəvanım, yaşa,
Yaşa-yaşa, Azərbaycanım, yaşa.²*

¹ Bax: Cəfər Xəndan. Ədəbiyyatın dünəni və bu günü, səh. 162-163.

² «Şairlər məclisi», Təbriz, 1946, səh. 32.

Sonrakı mərhələlərdə heca vəzninin çəkisi artaraq, poeziyada vətəndaşlıq hüququ qazandı. Alov, Bariş, Qaflantı, Eloğlu, Məftun Əmini, Şəhriyar, Həbib Sahir, Sönməz, Türkoğlu, Səhənd, Nəsir, Muğanoğlu, Məhzun kimi onlarca şair bu vəznə də nümunəvi əsərlər qələmə aldılar.

Cənubi Azərbaycan poeziyasında sərbəst vəznə də demək olar ki, bu dövrdən başlanmışdır. 40-cı illərin II yarısından başlayaraq Ə.Şamlunun farsca yazdığı sərbəst şeirlər meydana çıxır. Onun «Zülmətin simfoniyası», «Həyat qovğasında», «Eskiz» şeirləri bu qəbildəndir. Şair ömrü boyu bu vəznə sadıq qalmış, əsərlərini İranda «Ağ şeir» deyilən formada yazmışdır. Simvolik işarələrdən, qatı rəmzlərdən ibarət olan belə şeirlər ilə o, Cənubi Azərbaycan poeziyasında bəlkə də yeganə şəxsiyyətdir. Dilinə, ədəbi ədalarına görə o qədər fərqlənir ki, Qoqolu Ukrayna ədəbiyyatına qatmadıqları kimi, çox zaman onu da Azərbaycan şairi kimi tədqiqata cəlb etmirlər.

1954-cü ildə Tehrandan Təbrizə dönərək şəhərin, uzun illərin ayrılığından sonra yadlaşdığını gören Şəhriyar da tənhalığın keçirdiyi ruhi sıxıntıları «Mumiyalanmış adam» başlıqlı sərbəst mənzuməsində ifadə etmişdir.

Sərbəst şeirdən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairlərin hecalı, qafiyəli nəzmlərə sığışmayan hissi-həyəcanı, dərdi-kədəri nifrəti və qəzəbi sanki sərbəst şeirlərdə tüğyan edir. Bu vəznə xüsusi olaraq çərçivələrə sığmayan və sığışmayanlara meydan verir. Səhəndin qısa, lakin təlatümlü, qasırgəli «Yasaq» şeiri dediyimizə ən səciyyəvi misaldır.

Doktor Həmid Nitqi «Nağıl kitabı» şeirində

isə sərbəst vəzndən tamamilə başqa bir məqsəd naminə istifadə etmişdir. Burada onun nağıl kitabından aldığı rəyalı, uyqulu, şirin duyğulu təəssürat öz parlaq ifadəsini tapmışdır:

Daldım səhifələrinə...

Üzürəm şirin yuxularda.

Şəkillərindəki yaşıl ceyran yollarındayam.

Altun roya dəryasında yelkən açmış xəyalım.

Qış meşələrim bahar nağıllarından danışır.¹

Nümunə gətirilən parçalar bir daha göstərir ki, Cənubi Azərbaycan şairləri üçün heç bir mövzu, məzmun, bədii vasitə, vəzn və hətta dil problemi yoxdur. Azərbaycan, fəsr, ərəb dillərində, ərüz, heca və sərbəst vəznlərdə yazan qələm sahibləri başqalarına örnək olmağı bacarırlar. Ərəbdən ərüzü, fransızdan sərbəst vəzni alan Cənublu sənətkarlar həmin vəzndə yazdıqları şeirlərlə onların özlərini heyrətdə qoymuşlar.

Bütün deyilənlərə əlavə olaraq, Cənubi Azərbaycan poeziyasının inkişafında onun qazandığı ən yüksək nailiyyət kimi dilin saflaşması prosesini də qeyd etmək lazımdır. Çətinliklərə baxmayaraq bu gün inkişaf edən ana dilli poeziya uca sənət zirvələrinə doğru yüksəlməkdədir.

Bakı, 1998

¹ «Varlıq» jurnalı, 1361, sayı 5-6, səh. 42.

MÜHARİBƏDƏN SONRAKI İLLƏRDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASI

Müharibədən sonra Cənubi Azərbaycan poeziyası yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu, artıq əvvəlkindən keyfiyyətə fərqlənirdi. Hər şeydən qabaq ona görə ki, yeni doğulan poeziya bilavasitə vətən torpağında deyil, İranın uzaq əyalətlərində meydana gəlirdi. Qürbət yerlər, həbsxana kameraları, tüğyan edən irtica və üstəlik ilıq nəfəsi hələ yuxulardan çəkilməyən istiqlaliyyətin məhvi şeirlərə sıxıntı, tutqunluq, ah-nalə, keçmişə təəssüf, istibdad əleyhinə rəmzi etiraz, vətən həsrəti motivləri gətirmişdi. Günahsız öldürülənlərin kədəri, dağıdılıb viran qoyulmuş evlərin, bağların dərdi, düşmənlərin qanlı pəncəsində çırpınan vətənin taleyi, bircə illik azadlığın unudulmaz dadı, gələcəyin görünməyən üfüqləri şeirlərin rəngini tündləşdirir, nikbinliyi üstüörtülü qəzəb və bədbinlik cizgiləri əvəz edirdi. Uğursuz tarixi dönüşün faciəsindən doğulmuş bu poeziya ürək qanı ilə yazılmış salnamə idi.

Vətəni Azərbaycan kimi öz taleyi də keşmə-keşlərlə dolu olan və bunu yaradıcılığında əks etdirdiyinə görə tənqiddə məruz qalan H.Sahir sürgün şeirlərində keçirdiyi mənəvi əzabları əks etdirmişdir. Şair göstərirdi ki, onun kədəri kiçik, şəxsi kədər deyil, vətənlə bağlı olan böyük kədərdir. Sahir Təbrizdən sürgünə yollanarkən ağır düşüncələrini belə ifadə edir:

*Dəyişdi dövrən ah, dəyişdi dövrən,
Sənən ocaqları kimdir yandıran?*

*Gölgələr güclənir, başlanır tufan,
Burax, gedim, gözəl, axşamçağıdır.*¹

Misralardan boylanan mənzərə 1946-cı ilin dekabr faciəsini Azərbaycanın qatılan kölgələrlə, qanlı meyitlərlə, dağılan evlərlə, sönən ocaqlarla örtülmüş sinəsini qabarıq əks etdirir.

Sahirin sürgün şeirləri 1946-cı ildən sonrakı, təxminən, yeddi illik qatı irtica dövrü poeziyasının simasını müəyyənləşdirməkdə özünəməxsus rol oynayır. Keçdiyi yollarda dağıntılarla, azadlıqsevər insanların cəsədlərilə, yolda rast gəldiyi özü kimi didərginlərlə söhbətləri sanballı romanların verə biləcəyi qədər ətraflı təsəvvür yaradır.

«Sürgün» adlı irihəcmli şeirində o:

*Qovuldum ah, vətənimdən, elimdən,
İllər boyu nələr gördüm, nələr mən...
Gölgələrtək dağı-daşı dolaşdım,
Ölümlərlə, qaranılıqla dalaşdım.*

- deyərək İran istibdadının yaratdığı acınacaqlı vəziyyəti, şahlıq rejiminin amansızlığını təsvir edir. Bəzən şairin qəlbi sarsılır, ümidini itirmək dərəcəsinə çatır.

*Yat bu viranədə, həsrətlərə qatlan...
gülmə.*

*Gülmə. Solsun ürəgində açılan
lalələrin,*

*Öl ki, sönsün o günəş rəngli o xoş
zülfi-tərin.*²

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, III cild, səh. 78.

² Yəne orada.

Şeir parçasını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu sözləri şairə hatifdən, yaxud içindən gələn səslər deyil, hər şeyi qara rəngə boyayan, ölkəni xaraba qoyan, danışan dilləri dağlayan, bəsirətli gözlərə kül üfürən, inkişafın, tərəqqinin qarşısını alan, insanları ümiddən salmağa çalışan səhliq quruluşu deyir.

Sahir qara istibdadın adını bəzən açıq desə də, bəzən əməllərini sadalamaqla nişan verir, ənənəvi qaydada onu «Fələk» adlandırır. Özünün və həmvətənlərinin vətənsiz qalmalarına, vətən həsrəti çəkmələrinə fələyin baskarlığından danışır:

Gəldi zaman, keçdi zaman...

Ayrı düşdük, yurdumuzdan.

Həsrət qaldıq

Sərin-sərin bulaqlara,

Gül-çiçəkli otlaqlara.

Zaman keçdi, biz quruduq,

Susuz qalan ağaclartək.

Tərəvətdən saldı bizi

Bilməm qürbət?

Yoxsa fələk?¹

Bu həmin «fələk»dir ki, tarixin qara dövrlərində qılıncını sağa-sola oynatmaqla minlərlə çiraqları söndürmüş, nə qədər insanları və bəzən bütöv xalqları vətənsiz qoymuşdur. Öz qələmi ilə Azərbaycan poeziyasına Əliəğa Vahid ruhlu gözəl, şirin qezəllər bağışlamış Fəxrəddin Məhzun da belə və

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, III cild, səh. 81.

tənsiz qalmış şairlərdən idi. 1938-ci ildə Gədəbəy-dən Təbrizə sürülən (Stalinin göstərişinə görə cə-nublular ya sovet vətəndaşlığını qəbul etməli, ya da Şimali Azərbaycanı tərk etməli idilər), 1946-cı ildə isə ikinci yurdundan yad Tehrana didərgin sa-lınan Məhzun artıq vətən həsrətinə dözməyərək, ürək parçalayan bir səslə fəryad edirdi:

*Ölsəm də dirilləm, mənə qismət
vətən olsa,
Gər qəbrdə yatmış, soyumuş bir bədən
olsa.
Məcnun kimi mən Leyli qəmində edib
əfqan,
Çək eyliyərəm sinəmi, gər pirəhən
olsa.
Minlərcə təbib etmədi bu dərdimi
təşxis,
Qüssəm nə idi? Dərdimi, yarab bilən
olsa.
Çöhrəm saralıb, bel bükülüb, baş
ağarıbdır,
Heyrətdə qalar halımı hər kəs görən
olsa.
Fəryad edərdəm ney kimi, Məhzun, qərib
ölsəm,
Naləm eşidər, qəbrimin üstən keçən
olsa.¹*

İrticanın qələbəsi bütün sahələrdə olduğu

¹ Ana dili qəzeti. Almaniya, Bonn, 4 aprel.

kimi, poeziyanın da insanlara ümid vermək, nikbinlik aşılamaq xüsusiyyətini məhv etməyə çalışırdı. Şeirlərin ruhu gözəcarpacaq dərəcədə bədbinləşmiş, demək olar ki, ancaq tünd rəngləri əks etdirirdi. Bu cəhətdən azərbaycanlı şair Əhməd Şamlunun da yaradıcılığı istisna deyil. Şeirlərini fars dilində və əsasən sərbəst vəzndə qələmə alan Ə.Şamlu ölkənin, xalqın, mühitin zahiri cəhətlərindən daha çox daxili cəhətlərini, cismani əzablarından ziyadə mənəvi əzablarını qabarıq verirdi. Fikrimizi bir qədər dəqiqləşdirsək, deyə bilərik ki, daxili və xarici görünüşləri, o cümlədən ruhi iztirablarla cismani ağrıları üzvi vəhdətdə təsvir edirdi. Onun 1948-ci ildə şah rejiminə qarşı qəzəbli ahənglə yazdığı şeirdən bir parçanın sətri tərcüməsinə diqqət yetirək:

*O yerdə ki, ölüm var,
O yerdə ki, insan gecə-gündüz
zəhmət çəkir,
O yerdə ki, itaətsiz bəxt fəryad edir,
O yerdə ki, insanlığa dərd üz verir.
O yerdə ki, həyat yaşayışı davaya
çevirir,
Öz qınından çıx.
Güc və gücsüzlüyünün hər ikisindən
İkiəgzli bir qılınc düzəlt!¹*

Göründüyü kimi, şair çəkilməz dərdlərini yüklü, çoxmərtəbəli məcazlarla, həzin-həzin söyləmir, əksinə, vətəndaşlarına zindanlardan, sərgər-

¹ Aysız gecələr. Oriyen nəşr, səh. 90.

danlıqdan, ağlamaqdan, ümitsizlikdən çıxış yolu göstərir: hər kəs öz güc və gücsüzlüyündən iki-ağazlı qılınc düzəltməlidir. Bəli, şairin əqidəsincə ölümün pəncəsindən yalnız qılıncla, ümid və mübarizə ilə qurtarmaq olar.

Bu ruh Milli hökumətin qana boyandığı günlərdən, təxminən, bir il, il yarım sonra Cənubi Azərbaycan poeziyasında cücərməyə başlayır. Gələcəyə ümid şərtləri dan yerinin sökülməsinə bənzəyir və tədricən ümitsizliyi, şikayətləri, xalqın taleyi üçün vahiməni əvəz etməyə başlayır.

Pəhləvi istibdadının başkəsmə, çarmıxa çəkmə, dar ağacından asma, diri-diri saqqalama, bədən üzvlərini kəsmə və sair vəhşi cəza üsullarının sınağından keçən poeziya Məşrutə və Xiyabani hərəkətlərindən sonra olduğu kimi yenə də tezliklə ümitsizlik səddini yarmağa çalışaraq, özünü doğruldurdu.

Həmişə həyatdan qabaqda gedən, yol göstərən poeziya yenə nümunə olmaq, vətən istiqlalını hidayət etmək məsuliyyətini boynuna götürürdü. Sözdən işə keçmək, «zülmü sitəmin rüşələrini kəsmək» üçün isə tək-cə ümidlə yaşamaq, gələcəyə xoş arzular bəsləmək az idi. Özü barmaqlıq arxasında, qaranlıq, dar məhbəs kamerasında olan gənc şair Əhməd Alov orijinal ədəbi vasitəyə əl ataraq, xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin surətini poeziyaya gətirməklə onun mübarizə üsullarını nümunə göstərməyə çalışırdı:

*Nəbi saymaz, bəyi, xanı,
Nə naçalnik, nə paşanı,
Lap olsun urus zindanı,
Nəbi dələr, açar, qaçar.¹*

¹ Aysız gecələr. Oriyen nəşr, səh. 90.

Heç şübhəsiz, şair Qaçaq Nəbi surətini təsadüfi seçməmişdir. Nəbi çar imperiyasının məmur-ları ilə üz-üzə gəlsə, naçalnikləri ilə, ordusu ilə döşləşirsə, zindanların qalın divarlarını yarıb azadlığa qovuşursa, onda Pəhləvi rejimlə vuruşmaqdan Cənubi Azərbaycan igidlərini nə saxlaya bilərdi? Elə bunun nəticəsi idi ki, qeyrətli qələm sahibləri qılınclarını məzlumların, haqq-ədalət tərəfdarlarının, vətən pərvanələrinin qanı ilə suvaran zalımlara qarşı müqavimət göstərməyə çağırırdılar. Dəmir döyüldükcə daha artıq qızıdığı kimi, onlar da rejimin zülmündən dönməzlik dərsi alaraq, azadlığa gedən ən qısa yola səsleyirdilər. «Fədailər marşı»-nın müəllifi Razi «Üsyan» şeirində xalqı irticaya, onların əxlaq normalarına, ümitsizlik, satqınlıq və xəyanətə qarşı üsyana çağırırdı.

*Üsyan cahanda zalimə, zülmə,
sitəmkarə,*

*Üsyan qılınca, neyzəyə, şəmşirə,
xəncərə.*

*Üsyan hərasə, xofə, təmənnayi-hacətə,
Hüznə, ricayə, xahişə, əczə, səmacətə,
Üsyan bəlayi-əsrə, nizami-əsarətə.¹*

Göründüyü kimi, özü-özlüyündə bir üsyan mənbəyi, sarsılmazlıq, dönməzlik məktəbi, iradə naləsi olan poeziya illər boyu təbliğ və inkişaf etdirdiyi vətənin azadlıq ideyasına yenə sadıq qalmışdı. Razinin dediyi mənəvi üsyanı isə poeziya millə-

¹ XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, Elm, 1990, səh. 176.

tin ilkin əlaməti olan ana dilinin qorunmasında, milli məktəblərin açılmasında, yad ab-havanın Azərbaycandan rədd edilməsində, xalqın ruhunun tam bərpasında görürdü.

Doğrudur, poeziyada satqınlığın, zülmə boyun əyməyin, köləliyin hansı köklərdən yaranması, hansı qaynaqlardan su içməsi də göstərilirdi. İstibdad bataqlığının bəzən nəhəngləri də uda bilməsinin səbəbləri izah olunurdu. Ən dözümlü, səbrli, satılmayan qələm sahiblərinin necə ağır faktlar qarşısında divara söykəndiyi təsvir edilirdi:

*Əlimdən aldılar ana dilimi,
Zülm əliylə sındırdılar belimi
Kəsdilər dilimi, sındı qollarım,
Qələmimdən ayrı, dilimdən ayrı.¹*

Şahlıq rejiminin Azərbaycan dilini rəsmi qadağan etməsinə baxmayaraq, oxuduğumuz şeir həmin qırhaqır, qovhaqov, qadağan, milli zülm dövründə Azərbaycan dilində yazılmışdı. İstibdada qarşı mübarizənin, zülmə boyun əyməməyin, milli sitəmə qalib gəlməyin, xalqın etnik yönümdən pozulmasının qarşısını almaq yollarından biri, bəlkə də birincisi şeirin ana dilində yazılması idi; istər mədhiyyə olsun, istər mərsiyə, istər şikayət, istər-sə də üsyana çağırış.

Şair Haşım Tərhan

*Yurdumuzun şöhrətidir dilimiz,
Bu şöhrətli şirin dillər mənimdir.²*

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, III cild, səh. 53. Şer Məhzunundur.

² Yəne orada, səh. 192.

- deyəndə, ana dilinin həm zənginliyini, dünyanın ən xoş səslə, şirin, qüvvətli dilləri ilə yanaşı dayanmaq qabiliyyətini, həm də onun vətənlə vəhdətini təsdiq edir. Bir sözlə, Azərbaycan dili məsələsi poeziyada vətənin, istiqlaliyyətin taleyində başlıca ictimai-siyasi faktor kimi özünə layiq yer tutur.

Müharibədən sonrakı dövrdə Cənubi Azərbaycan poeziyasında özünü göstərən cəhətlərdən biri də satiraya meyildir. Satira əsrlər boyu zülmə dözən məzlumları oyatmağa xidmət etmişdir. İstibdadın çağladığı, qaragürhün tüğyan etdiyi, səfilliyin, aclığın insanları dəstə-dəstə imtahana çəkdiyi vaxtlarda satirik şeirin zərbə qüvvəsi də, aktuallığı da dinc vaxta nisbətən qat-qat artır. Tehranın özü elə halda idi ki, şeirin, xüsusən də satirik şeirin hədəfi olmaya bilməzdi. Dünya siyasətinin, Avropa və Şərq diplomatiyasının mərkəzlərindən biri olan, daim əyalətlərdəki azadlıq hərəkatlarına qəsd hazırlayan, Səttarxan, Xiyabani, Gilan, Xorasan və Pişəvəri üsyanlarını hiylə ilə qan içində boğan Tehran özü çaşbaş qalmışdı. Vətənindən didərgin saldığı minlərlə azərbaycanlıyı nə ilə saxlayacağını qərarlaşdırma bilmirdi. Bu işə Mürtəza Kaziminin öz məşhur romanında təsvir etdiyi qorxulu Tehranın əxlaqsız zümrələrini, daha artıq də-rəcədə cinayətə sürükləyirdi. Azadlığa can atan Azərbaycanı xaraba qoyub, özü də yaman günlərə qalmış Tehran, satira güzgüsündə belə görünürdü:

*Darvaza işlərinin yüzdə birin heç
demirəm,*

*Lotusan, çağukeşin başqa işin
söyləmirəm,*

*Yazıram həqqi, dadaş, mən ki günah
 eyləmirəm.
 Yeddi min işrəxanın cümü tədadına bax!
 Səngəri-cəbhəyə bənzər həsirabadına
 bax!
 Vardı Tehranda dəmiryol və böyük
 körpüsü var,
 Gecə-gündüz ora minlərlə bekarlar
 yığışar,
 Çoxları ac dayanar, ya ki, yerəlməsi
 satar,
 Çörək avarəsidir, nalə və fəryadına
 bax!
 Səngəri-cəbhəyə bənzər həsirabadına
 bax!¹*

Müharibədən sonra yaranan poeziyada Azərbaycanın parçalanmasından doğan ayrılıq motivləri də özünü göstərir. Müəyyən müddət zahirən səngimiş, üstü qaysaq bağlamış kimi nəzərə çarpan ayrılıq həsrəti, Araz dərdi irticanın hücumundan sonra yeni bir qüvvətlə üzə çıxmışdı. Yüz iyirmi ildən artıq bir-birinin üzünə həsrət qalmış Azərbaycanın qovuşmaq meyli gah yanğı, gah arzu, gah da həyatı tələb kimi təzahür edirdi. İki imperiyanın zülmə, heç bir bəşəri qanunlara sığmayan cəlladlıqla ayırdığı Azərbaycanın birlik arzuları vaxtilə deyilmiş:

¹ XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. (1900-1985). Bakı, Elm, 1990, səh. 177-178.

*Arazı ayırdılar,
Qum ilə doyurdular,
Mən səndən ayrılmazdım,
Zor ilə ayırdılar.*

-bayatısının məntiqi və inkişafda olan davamı kimi səslənirdi. Şair Hilal Nasirinin «Köşki-balaban» şeiri bir əsrdən artıq davam edən ayrılığın yaratdığı bəlaları, əzab və izzətləri ümumiləşdirir:

*Ana çağırır: Vay, balam hanı?
Bala çağırır: Vay, anam hanı?
Mələr qoydun sən iki canı!
Köşki balaban araza baxar,
Arazın suyu gözlərdən axar.¹*

Araza ayrıca poema həsr etmiş Səhənd Azərbaycanı qılıncı ilə bölmüş dövlətlərə üz tutub soruşur:

*Görəsən bu ayrılıq,
Çatacaqdımı başa?
İki qardaş bir daha
Yaşayacaqmı qoşa?²*

Bu sualın cavabını kütlələrin hələ ümitsizlikdən ayrılmadığı, ayrılığın daha da tündləşdiyi bir zamanda Cənub poeziyası özü verir:

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, III cild, səh. 103.

² Yəni orada, səh. 292.

*Şirvandan quşlar qaçar,
Savalan üstə uçar,
O tayda, həm bu tayda
Bir gündə güllər açar.¹*

Bir şeirində ümitsizlik, fəryad ifadə edən Hilal Nasiri isə Şimali Azərbaycana həsr etdiyi ayrı şeirində («Azərbaycan») çox böyük uzaqgörənliklə vətənin vəhdətinə hökm verir:

*Fələk bizi ayrı salıb, çox böyükdür
elimiz,
Dünya bilir birdir bizim nəsibimiz,
dilimiz,
Qoy yağılar bilsin-bizim bükülməzdir
belimiz,
Döyüşlərdə qalib çıxan cavanların
var sənin,
Mədəniyyət tarixində insanların
var sənin.²*

Ustad Şəhriyarın fars şovinistlərinin tüğyan etdiyi, azərbaycanlıları və onların dilini ələ saldıqları bir zamanda dediyi:

*Türkün dilitək sevgili, ehsaslı dil
olmaz,
Başqa dilə qatsan, bu əsil dil əsil
olmaz.³*

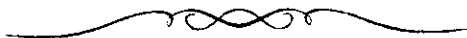
¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, III cild, səh. 239.

² Yəne orada, səh. 112.

³ Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri, I çap, səh. 68.

- fikri bütün İrani silkələmişdi. İndi Şəhriyar, Sahir, Oxtay, Etimad, Səhənd kimi Azərbaycan şairlərinin qəti və aydın bir mövqedən çıxış etməsi istibdadın milli məsələyə baxışını, on illər boyu yürütdüyü siyasəti yerlə yeksan edirdi. Xalqları birbirindən ayıran, növlərə bölən, bir ovuc erməniyə sayından artıq məktəb, qəzet verib, 20-25 milyonluq azərbaycanlıya öz dilində bir məktəbi, birçə qəzeti çox görən şah istibdadının qərəzli mahiyyəti poeziyanın işığında üzə çıxırdı.

Bakı, 1996



İSTİQLALA ÇAĞIRIŞ POEZİYASI

Xiyabani hərəkatından, Rza şah irticasının kəskinləşməsindən sonra, əsasən bədbinliyə, cəmiyyətin diktator qılıncı ilə idarə olunan həyatından qaçmağa çalışan, açıq mübarizədən çəkinib simvolizmə üz tutan, tərki-dünyalığa can atan, bəzənsə nifrətini ölkədəki qanunsuzluqların təsviri ilə biruzə verən şairlər gələcəyə ümidlə baxmağa başlayırlar.

1930-cu illərdə Mirzəli Məcəzün satiralarını, gənc Şəhriyarın sürgün şeirlərini, Məhəmmədəli Səfvətin, Həbib Sahirin, Pərvin Etisaminin etiraz ruhlu şeirlərini istisna etməklə, qalanları həyati gerçəklikləri əks etdirməkdən uzaq poetik nümunələr idi. Yalnız qüdrətli qələm sahibi Mirməhdi Etimad istibdad qılıncının aramsız mənəvi zərbələrindən, dövlət senzurasının tükü-tükdən seçən amansız nəzarətindən yol taparaq, Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini tərənnüm edən «Gəlinlər bəzəyi» və «Çərşənbə bazarı» kimi milli-etnik və tərbiyəvi əsərlərini yazıb çapdan çıxartmışdı.

1945-ci ilin sonlarına yaxın Cənubi Azərbaycanın azadlıqsevər şairlərində milli azadlıq səhərinə çağırışlar gücləndi. Az müddət içərisində tək-tək çağırışlar aparıcı rol oynamağa başladı. Mərkəz tərəfindən fitnəkarlığın, milli təhqirin, zülmün, talançılığın son dərəcə gücləndiyi bir zamanda Azərbaycanın milli azadlığına, demokratik dövlət quruluşuna çağırışlar hər cür simvolikanı, yayındırma vasitələrini əvəz edərək, açıq şəkildə səslənməyə başlandı. Uzun illərdən bəri Azərbaycan sözüne, ərazisinə, Azərbaycan türklərinə qarşı aparılan qərəzli təbliğat şəraitində onun təhlükəli nəticələri də

şairlərin qarşısını kəsə bilmirdi. Bununla da Güney Azərbaycan poeziyası özünün uzun müddət unudulmayacaq, ədəbiyyat tariximizdə seçilən milli-azadlıq mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mərhələ müəyyən sapıntılarını nəzərə almasaq, Milli Hökumətin varlığı ərzində yüksələn xətt üzrə inkişaf edir.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində hakim dairələrlə müxalifət, irtica ilə demokratik qüvvələr arasında ziddiyyət gücləndikcə, poeziyanın da döyüş keyfiyyəti artır, öldürülən mütərəqqi insanların qanı sətirlər arasına çilənərək, intiqam çağırışlarına çevrilir. Məşrutə hərəkatını, Səttarxan üsyanını, Xiyabani qiyamını görmüş yaşlı qələm sahibləri də, yenicə yaradıcılığa başlamış gənc istedadlar da əli silah tutanları bu şərəfli yola səsleyirdilər. Müzəffər Dirəfşi zülmə, cəfaya, zülmə dözmək istəməyən mütəfəkkir, inqilab xadimi Xiyabaninin sözlərini zikr etdiyini bildirir. Xiyabani vaxtilə demişdi ki, bir millətin istiqlalı yoxdursa, onun heç nəyi yoxdur. İstiqlalı almaq üçün zəruri olan şərtləri sayır:

*Həqiqi aşiqəm, yox zərrəcə
eşqimdə nöqsanım,
Məramım çox gözəl,
eşqim müqəddəs, pakdır qanım,
Qocaman dağ kimi
möhkəmdi səbti-əzmü imanım,
Məni seyhi-həvadie
tərpədəmməz indi bir yanə.¹*

¹ «Şairlər məclisi», Təbriz, 1945, səh. 23.

Onun fikrincə, xalqın, torpağın azadlığı uğrunda ayağa qalxmış kişinin nöqsansız, müqəddəs eşqi, gözəl, kamil məramı, pak qanı və dağ kimi sabit imanı olmalıdır.

1945-ci ilin 12 dekabrında (21 Azər 1324) ayağa qalxmış Cənubi Azərbaycan xalqı silahlı üsyan yolu ilə Təbrizdə Milli Demokratik hökumət qurdu. Bu inqilabda poeziyanın rolu da var idi. İnqilabın hazırlanmasında, həyata keçirilməsində fəal rol oynamış poeziya inqilabdan sonra ictimai gerçəkliklə bərabər, özü də dəyişikliyə uğrayır. Doğrudur, bu dəyişiklik 1941-1945-ci illər mərhələsindən uzaqlaşmaq, mövzunu dəyişmək hesabına deyildi. Əksinə, siyasi məfkurəvi xətt saxlanılmaqla, onun daha da zənginləşməsi, mövzuların konkretləşməsi, fikirlərin daha da durulub aydınlaşması, ideya hədəfinin daha sərrast nişana alınması, gələcəyə nikbinliyin artması, milli məsələyə münasibətin ön cərgəyə çıxması və s. ilə səciyyələnilir.

Qurulmasının bir ayı tamam olan gün Milli Hökumətin Maarif Vəzirliyi «Şairlər məclisi»nə rəsmi məktub göndərərək, onları təşkilat kimi tanıdıqlarını bildirdi. Şair Məhəmməd Biriyanın rəhbərlik etdiyi Maarif Nazirliyinin yazıçı və şairlərə yüksək qiymət verməsi təsadüfi deyildi. Onlar ədəbiyyatın Cənubi Azərbaycanın həyatında oynadığı, eləcə də oynayacağı rolu görür və başa düşürdülər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda bir sıra dühalar öz məramnamələrini məhz şeir formasında yazmışlar. Zərdüştün «Avesta»sı, Həzrəti Davudun «Zəbur»u, Məhəmməd Peyğəmbərin «Quran»ı, Nəiminin «Cavidannamə»si, Nəsiminin «Divan»ı da həmin qəbildəndir.

Təxminən bir il ərzində qələmə alınmış poeziya nümunələrinin elmi təhlili göstərir ki, əlinə qələm götürən hər hansı şair ilk növbədə 21 Azər nehzətini, onun yaratdığı Milli Hökuməti bədii təfəkkür süzgəcindən keçirmiş, 21 Azər nehzətinin xalqın minillik arzu və istəklərindən doğduğunu sübuta çalışmışdır. Bəzən sənətkarlıq cəhətindən zəif görünən bu əsərlər ən səmimi, pak duyğuların tərcümanı kimi nəzəri cəlb edirdi.

Maraqlıdır ki, inqilaba həsr olunmuş poetik nümunələrdə bəzən nehzət həm də Allah əmri, böyük Tanrının Azərbaycan xalqına öz pak əqidəsi, çəkdiyi əziyyətlərin qanuni mükafatı kimi qiymətləndirilir.

Milli Hökumətlə eyni vaxtda yaranmış Milli Məclis də bu dövr poeziyasının çox işlənən mövzularından biri idi. Məşrutə zamanı Məhəmmədəli şahın fərmanı, rus-kazak polkovniki Lyaxovun topları ilə dağılmış parlamentdən sonra meydana gələn Milli Məclis xalqa möcüzə kimi görünürdü.

Cəmisi bir il fəaliyyət göstərən, şah cəlladları və yerli qaraguruhçular tərəfindən dağıdılmış Məclisin mükəmməl tarixi yazılmasa da, dövrün poeziyası onun bədii səlnaməsini yaratmışdır:

Açıldı Məclisi-Milli, vətən bir növbəhar oldu.

Azadlıq bağı gül açdı, sərəsər lələzar oldu.

Daha qəbrində yat rahat, sən ey Sərdarımız, hər vaxt,

Vətən azad olub qəmdən, muradın bərqərar oldu.

Sizi ey Məclisi Milli, ürəkdən eylərəm təbrik,

Bu gün bu Məclis Milli bizə bir iftixar oldu.¹

¹ «Azərbaycan» ruznaməsi, 1945-ci il, №73.

Şairlərin tərənnüm etdikləri Milli hökumətin, eləcə də Milli Məclisin gördüyü tədbirlər içində ana dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması diqqəti cəlb edir. XVII əsrin əvvəllərində Şah İsmayılın təşəbbüsü ilə başlanan bu nəcib müqəddəs iş yüz illər boyu xalqın arzu-istəklərində yaşamış, lakin heç bir dövlət başçısının əməlinə özünə yer tapmamışdı. Soykökü Azərbaycan türkü olan bu torpağın övladları Qacarlar da 130 ildən artıq hökmranlıq etmələrinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşması üçün heç bir iş görməmişdilər.

Uzun müddət qadağanlar məngənəsində sıxılıb qalan Azərbaycan dili dərsləklərdə çıxınca, mətbuat səhifələrində görünəncə, radiolarda mahnılara süzülərkə, dövlət idarələrində səsləndikcə müxtəlif biçimlərdə tərənnümünü tapırdı. Ömrünü xalqına, onun öz dilində tərbiyələnməsinə həsr etmiş qüdrətli söz ustası Etimad da uzun illərin mübarizəsindən sonra hədəfə çatmış arzusu münasibətilə şadlıq edirdi:

Mən qurbanam sənə qızıl gülünə.

Qəhrəman tarixli şanlı elinə.

Bəxtiyar yurdumun şirin dilinə,

Səndə açılıbdır dilim, Təbrizim!¹

Cənubi Azərbaycan poeziyasının bu mərhələsində özünəməxsus yeri olan, aparıcı rol oynayan mövzulardan biri də fədailərlə bağlıdır. Milli azadlıq hərəkatının başlanmasında, gedişində və həyata keçirilməsində xalq qoşunları kimi fəaliyyət göstə-

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, III cild, səh. 61.

rən fədai dəstələri Azərbaycanın mübarizə tarixinə əvəzsiz bir səhifə yazıb. Milli hökumətin baş naziri S.C.Pişəvəri vətəni, milləti, azadlığı, şərəfi uğrunda canını fəda etməyə hazır olan bu döyüşkən kəndli balaları haqqında deyib: «Bu təşkilatın təfsili milli tariximizin ən şanlı səhifələrindən birini vücuda gətirmişdir. Fədai təşkilatı çox təbii surətdə xalq hərəkatından doğmuşdur».¹ Fədailərin tarixi vəzifəsi inqilabı həyata keçirməklə başa çatmadı. Onların bir çoxu nizami dövlət qoşunu yaradılanadək, hətta yaradılandan sonra da inqilabın nailiyyətlərini, Milli Hökumətin, Milli Məclisin həyata keçirdikləri çoxsaylı tədbirləri, xalqın əmin-amanlığını, İranla sərhəddi qorumaqda idilər.

Ömrünü qəzələ, vətən gözəllərinin səmimi lirik vəsfinə həsr etmiş incə ruhlu şair Fəxrəddin Məhzun da fədai mövzusuna müraciət edib. Vətənin azadlığını, istiqlalını gözəllərdən heç də az sevməyən Məhzun bu müqəddəs varlığın sadıq keşikçilərinə, qardaşlarına üz tutub, birliyin, ayıqlığın vacibliyini onlara xatırladırdı.

Təbrizdən Seyidhaşım Mirhəsənzadənin «Ananın nəsihəti» qoşması Vətənə, Milli Hökumətə məhəbbət aşılamaqla yanaşı, gənclərə təsirli çağırış nümunəsi idi:

*Get oğlum, get, səni
çağırır Vətən,
Get, dağlar titrəsin
mərd qüdrətindən.
Bu Milli dövlətin*

¹ S.C.Pişəvəri. 21 Azər, səh. 16 (ərəb əlifbasında).

məhəbbətindən
*Yaşarıq azadə hər zaman, oğlum.*¹

Bu dövrün şeiriyyəti bütün inqilabi coşğunluğuna baxmayaraq, rəngarəng olmuş, mücərrəd romantikanı da, məhəbbət lirikasını da vətənin 130 illik ayrılıq dərini də özündə əks etdirirdi.

Professor C.Xəndan əsərlərinin birində Həbib Sahiri romantik şeirlərinə görə tənqid edir, bu xüsusyyəti – Cənubi Azərbaycan yazıçıları üçün mücərrəd romantikanın səciyyəvi olmadığını söyləyir. Mərhum alimimiz hamıdan ucdantutma siyasi, inqilabi coşğunluq və sevinc tələb etdiyindən öz orijinal rəngi ilə seçilən Sahiri də belə görmək istəyir. Ancaq bizə belə gəlir ki, böyük sənət dühaları olan Hüqoları, Namiq Kamalları, Tofiq Fikrətləri, Əbdülhaq Hamidləri, Hüseyn Cavidləri, Şəhriyarları titrədən romantika Cənubi Azərbaycanda niyə yad olmalı idi? Axı Milli Hökumət bütün dərdi, kədəri, bəşəri problemləri həll edə bilsəydi də, romantik duyğuları, şairanə xəyalları kimsəyə qadağan etməzdi.

*Gün degil dağların üstündə,
üfüqdə görünən
Ləlidən bir qapıdır,
başqa bir aləm qapısı,
Açılan sübh-sevincin
qapısısa, gözəlmiş,
Bu da axşam açılan
bir qapıdır, qəm qapısı.*²

¹ «Vətən yolunda» qəzeti, 1946-cı il, №42

² «Şairlər məclisi», Təbriz, 1947, səh. 178.

Orta əsrlərdə dini sxolastika, xurafat məhəbbətin qarşısını ala bilmədiyi kimi, bu dövrdə də nə siyasi coşğunluq, nə demokratik ideyaların həyata keçirilməsi, nə də aramsız döyüşlər xalqın məhəbbət duyğularını kəsərdən salmamışdı.

Bu dövrün lirikasındakı əzab motivləri yerini şənlik, qəhrəmanlıq ruhuna verir:

*Gör o güllər ki, xəzan cövri ilə solmuş idi,
İndi zinət veriri tazə gülüstana bu gün.
Rəngbərəng güllər açıb yurdu edib bağı-cinan,
Bənzəyir azəri yurdu yenə rizvanə bu gün.¹*

Yaxud Məhzun:

*Şükr eylə könül vüsləti-canana yetişdin...
Çox dərd çəkib, axırı dərmana yetişdin...
Dönmüşdü əgər qanə könül eşqi-vətənlə,
Vəsl oldu nəsibin yenə rizvanə yetişdin.²*

Bütünlükdə isə bu dövrün poeziyası sənətkarlıq baxımından qüsurları nəzərə almasaq, xalqın istək və arzularını ifadə etməkdə və həmişə olduğu kimi, xalqa öndərlik etmək missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirməkdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bakı, 2000



¹ «Vətən yolunda» qəzeti, 1946-cı il, №43.

² Yenə orada, №6

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN «AĞ İNQILAB» DÖNƏMİNDƏ

Öz qəddarlığı, antidemokratik, mürtəcə görüşləri ilə Pəhləvi xanədanının rəğbətini qazanmış general Fəzlulla Zahidi (o həm də şahın qudası idi) 19 avqust 1953-cü il çevrilişi nəticəsində hakimiyyət başına gəldi. Vaxtilə alman faşizminə qulluq göstərən bu polis generalı indi də Amerika dövlətinə yaxınlaşmağa can atırdı. Dövlət çevrilişinin amansız rəhbəri bu siyasətilə eyni zamanda bir nəçə hədəfi vurmaq istəyirdi. Əvvəla o, amerikalıların köməyi ilə demokratik hərəkatın real və potensial qüvvələrini həmişəlik sıradan çıxarmaq; ikincisi, ABŞ-ın iqtisadi yardımı sayəsində ölkənin vəziyyətini az-çox düzəltməklə siyasi xal qazanmaq, həm də yalnız Amerikanın İrana həqiqi hamı ola biləcəyi fikrini aşılamaqla «Milli Cəbhə»nin, hizb Tudeyi-İranın səhv mövqe tutduğunu: üçüncüsü, amerika ilə hərbi, iqtisadi ittifaqa girib, domokl qılıncı kimi başları üzərindən asılmış Sovet təhlükəsindən xilas olmaq; dördüncüsü Amerika siyasətinin hesabına Pəhləvi rejiminin ömrünü artırmaq məqsədi güdüdü.

Hitlərə satqınlıq üstündə 1942-ci ildə İrandan Fələstinə sürgün olmuş baş nazir heç də yanılmırdı. Onun yeni ağasına yarınmaması nəticəsiz qalmadı. Çevrilişdən cəmi bir həftə sonra ABŞ prezidenti Eyzenhaur F.Zahidiyə göndərdiyi məktubda yazırdı: «Mən, amerika səfiri Hendersona təlimat vermişəm ki, İrana maliyyə yardımı proqramı hazırlayıb tərtib etmək üçün Sizinlə məsləhətləşsin. Bu işdə Hendersona kömək məqsədilə Stassen xü-

susi heyət göndərəcək. Onu da qeyd edim ki, Sizin ehtiyacınız tezliklə ödəniləcək və tələbiniz xeyir-xahlıqla müzakirə olunacaqdır».¹

Artıq sentyabrın 5-də səfir Henderson Zahi-diyyə bildirdi ki, prezident təcili və fəvqəladə kömək adı altında İran hökumətinin sərəncamına 45 milyon dollar verir. Sentyabrın 9-da, yəni çevriliş-dən cəmi üç həftə sonra Zahidi hökuməti onlar üçün ayrılmış yardımın 5 milyon dollarını aldı. Elə həmin gün Amerikanın «Yunayted Steys Nyus end Uorld Piror» jurnalının müxbiri ilə söhbətində «Amerika vergi verənləri ABŞ-ın İrana köməyin-dən nə gözləyə bilərlər?» sualına belə cavab ver-mişdi: «Amerika hökuməti lazımı ödəncə əmin ol-masaydı, bizə kömək etməzdi... Ümidvaram ki, ABŞ ilə dostluq əlaqələri daha çox möhkəmlənəcək. Mən istəyirəm ki, İranda deyildiyi kimi, biz həqiqi qar-daş olaq».

Şah, Zahidi və ABŞ hökuməti bir-birlərini gözəl başa düşür, hər cürə «yardım»dan çəkinmir-dilər. Məhz Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaxın-dan köməyi ilə 1954-cü il avqust ayının 2-ci yarı-sında neçə ildən bəri gizli fəaliyyət göstərən «İra-nın azadlıqsevər zabitlər təşkilatı»nın üzvləri küt-ləvi şəkildə həbsə alındılar. Onların arasında hizb Tudeyi-İrannın üzvlərindən polkovnik İzzətulla Si-yamək, podpolkovnik Məhəmmədəli Abbas Mübəşə-ri, mayor Rəhim Beyzad və başqaları da var idi. İran hərbi məhkəməsi azadlıqsevər zabitlərin əksə-rini güllələməyə məhkum etdi. Bu təşkilatın ən fə-al üzvlərindən Xosrov Ruzbeh həbsə alınıb, doqquz

¹ Е.А.Орлов. Внешняя политика Ирана после Второй мировой войны. Москва. «Наука», 1975. səh. 116.

aylıq əzab-işgəncədən sonra 1958-ci ilin mayında güllələndi.

İran ABŞ-la yaxınlaşması sayəsində 1955-ci il fevralın 24-də Bağdad paktına girdi və aprelin 4-də buraya İngiltərə də qoşuldu. Zahidinin və sonrakı hökumət başçısı Hüseyn Əlanın yolunu davam etdirən Mənüçöhr İqbal isə ABŞ-ın bilavasitə rəhbərliyi altında 1957-ci ildə «siyasi rəyə və mətbuat nəzarət» maskası ilə bəzənmiş gizli polis orqanı yaradılmasına razılıq verdi. Başında irticaçı general Teymur Bəxtiyarın dayandığı bu dəhşətli təşkilat uzun illər boyu bütün dünyada ad çıxarmış SAVAK idi.

Bir-birini əvəz edən bütün baş nazirlər istisnasız olaraq fars şovinizmi mövqeyində dayanır, antiazərbaycan siyasəti yeridirdilər. Hətta doktor Müsəddiq kimi bir mütərəqqi fikirli baş nazirin dövründə də Azərbaycan xalqı özünə layiq hüsnitəvəccöhü görə bilmədi.

1957-ci ildə Urmiyə şəhərində radiostansiya açıldı. Lakin bu radio mərkəzi heç də Azərbaycan xalqının məktəblərindən, qəzetlərindən yığışdırılmış dilini özünə qaytarmaq məqsədi güdmürdü. Çünki fəsr dilində danışan Urmiya radiosu da Şimal qonşusu ilə təbliğat rəqabəti məqsədilə yaradılmışdı. İki yeddiillik dövründə (1949-1962-ci illər) Tehran-Təbriz dəmir yolu Azərbaycanı paytaxtla birləşdirən bir sıra şosse yollar çəkildi. Lakin çəkilən yollar heç də Pəhləvi xanədanının üç-dörd yerə bölüb ayrı-ayrı ostanlara, şəhristanlara ayırdığı inzibati ərazi bölgüləri ilə təcrid etdiyi Azərbaycan xalqına ürəyi yananlıqdan əta olunmamışdı. Lazım gəldikdə hərbi hissələrə həmin əraziyə daha tez ye-

tişmək, yaxud baş qaldıra billəcək ictimai həyəcanlara qarşı İran polisini sürətlə daşımaq məqsədini güdürdü.

Neçə il əvvəl olduğu kimi Azərbaycanın əhalisi, bu əhalinin həyat və yaşayışını təmin edən müxtəlif zümrələr axın-axın Tehrana köçürdülər. İqtisadiyyat göz önündə öləziyir, ticarət rəvnəqini itirirdi.

İran Məclisinin görkəmli deputatlarından seyyid Həsən Tağızadə Azərbaycanın iri mülkədarlarının tüfeyliliyinə diqqəti cəlb edərək yazırdı: «Azərbaycan varlıqlarının, tacirlərinin və mülkədarlarının kütləvi şəkildə Tehrana köçməsi doğma torpağa kapital qoymaqdan imtina etmələri deməkdir... Azərbaycan varlıqları təkcə Tehrandə yaşamaqla qalmayıb öz bədbəxt, viran olmuş əyalətlərinə kapital sərf etməyi dayandırmışlar. Zavallı azərbaycanlılar üçün ən dəhşətlisi odur ki, Azərbaycan mülkədarları ildə iki dəfə vətənə gəlib məhsulu yığır, təzədən Tehrana qayıdırlar. Burada öz gəlirlərini hər cür əyyaşlığa, paytaxt dəbdəbəsinə, yaxud da daha pis-pullarını Nyu-Yorka, Parisə və İsveçrəyə aparıb orada xərcləyirlər, elə bil kəndləri onlar üçün müstəmləkə, kəndliləri kölədirlər».

«Keyhan» qəzetində çıxış edən təbrizli bir vəkil isə yazırdı ki, «Köhnə hökumətin biganə münasibəti üzündən Azərbaycan xarabalığa çevrilmişdir» («Keyhan» qəzeti, 21 yanvar 1962-ci il).

Əlbəttə, vəziyyət uzun müddət belə davam edə bilməzdi. Ya Azərbaycan qarışıq bütün İran iqtisadi fəlakətin pəncəsində məhv olmalı, ya da xalq bir nəfər kimi ayağa qalxıb rejimi tarix səhnəsindən silməli, yaşayib-yaratmaq qüdrətinə malik icti-

mai quruluş yaratmalı idi.

Lakin üçüncü yol da vardı. 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində baş verən kəndli həyəcanları, fəhlələrin, tələbə və gənclərin çıxışları, demokratik qüvvələrin artması, milli burjua nümayəndələrinin şahın hüquqlarının məhdudlaşdırılması tələbləri hakim sinifləri öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və onu möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlərə əl atmağa məcbur edirdi. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, bu üçüncü yolu seçməsələr, hakimiyyəti əbədilik əldən verə bilərlər. Hələ 1955-ci ilin aprelində ABŞ-Azərbaycan səfərindən geri qayıdan şah, Hüseyn Əlanın başçılığı ilə təzəcə təşkil olunmuş nazirlər kabinəsinin üzvlərinə demişdi: «Mən istəyirəm ki, siz ölkədə inqilab edəsiniz. Mən inqilab arzulayıram.

Mənim fikrimcə, başqaları fürsətdən istifadə edib onu başa çatdırmamış, biz qabağa düşüb işi bitirməliyik. Biz vaxtında işə girişməsək, arxamızda başqaları bunu edəcəklər. Əgər tapşırıdığım ağır məsələni yerinə yetirə bilməsəniz, mən sizi azad edərim».¹

1960-cı ilin oktyabrında şah «Pari-press ekstraksijen» jurnalının müxbirilə müsahibəsində həmin məsələyə yenidən qayıdaraq demişdi: «Mən öz ölkəmdə dəyişiklik etmək istəyirəm, lakin inqilabsız, tələsmədən, yuxarıdan başlayaraq. Qanlı inqilab əsaslı dəyişiklik edə bilərmi? Əlbəttə, qan daha tamaşalıdır. Halbuki inqilab zamanı həyəcan zəngi rolunu oynayan bircə sözlə çox iş görmək mümkün olduğunu qəbul etmək istəməirlər. Mən «ağ inqilab»

¹ Е.А.Орлов. Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, səh. 177

etmək arzusundayam». Bununla da 60-cı illərin əvvəllərindən iqtisadiyyat və ictimai münasibətlər sahəsində bir sıra kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı.

1962-ci ilin 9 yanvarında torpaq sahibkarlığının məhdudlaşdırılması haqda fərman verildikdən sonra aqrar islahatın birinci mərhələsi Şərqi Azərbaycan ostanının Marağa şəhristanında martın 2-də başlandı.

Marağa rayonunun ardınca Həştərud və Mi-yandab (Şərqi Azərbaycan) şəhristanlarında da torpaq bölgüsü genişləndi. Şahın Marağaya gəlişi ərəfəsində – 1962-ci il martın ortalarında 299 kənddə torpaq dövlət tərəfindən satın alınıb kəndlilərə paylanmışdı... Azərbaycanın arxasınca bütün ölkədə islahat keçirildi.

Lakin şahın sıçrayışlar şəklində həyata keçirmək istədiyi «Ağ inqilab» doktrinasının bir hissəsi olan aqrar islahatı heç də asan yolla getmirdi. Əvvəla, ona görə ki, İranın mərkəzi və digər rayonlarına nisbətən Azərbaycan xeyli dərəcədə geri qalmışdı. Bunun səbəbləri də aydın idi: Bir tərəfdən kənddəki yarımfeodal münasibətlər və hakim dairələrin Azərbaycana qarşı yürütdüyü mürtəce ictimai-iqtisadi siyasət, digər tərəfdən isə şahın bu milli əraziyə olan qərəzli biganəliyi. Ona görə də hökumətin ən yüksək rütbəli məmurları belə Azərbaycandakı böhranlı vəziyyəti etiraf etməyə məcbur olurdular. 1962-ci ildə Şərqi Azərbaycan ostanına general-qubernator təyin olunmuş Dehqan «Azərbaycandakı iyirmi illik geriliyin tezliklə aradan qaldıracağına ümidlə baxmağın yersiz olduğunu bildirmişdi».

İslahat haqqında qanuna görə torpaq mülkiyyəti milliləşdirilirdi, o, əvvəl ödənilmək şərtilə müsadirə edilirdi. Hakim dairələr yarımfeodal mülkədarların bu yolla əldə etdikləri vəsaitin gəlirli sənaye müəssisələri və banklara qoyulması, onların sənaye, eləcə də kənd burjuaziyasına çevrilməsi üçün şərait yaradırdılar.

İslahatın dərinləşməsi ilə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında aparıcı rolu xırda əmtəə və qismən xırda kapitalist ukladları oynamağa başladı.

«Ağ inqilab» proqramının sənayedə həyata keçirilməsi ilə əlaqədar 1965-ci ilin iyun ayında Azərbaycana İrənin baş nazirinin rəhbərliyi altında böyük bir iqtisadi komissiya gəldi. Komissiyanın məqsədini onun başçısı aşağıdakı kimi müəyyən edirdi: «Mən ən təcrübəli mütəxəssisləri Azərbaycana gətirmişəm və bu əyalətin iqtisadi durumu qaydaya düşməyincə, onu tərk edən deyiləm».

Əmir Abbas Hüseynovanın təlaşları yalnız Azərbaycan iqtisadiyyatına qayğıdan irəli gəlmirdi. Onları, yəni başda şah olmaqla İrənin hakim dairələrini qorxudan, daima səksəkədə saxlayan Tehran cəmiyyətinin, Tehran ticarətinin, sənaye və bank sisteminin, hərbi komandanlığın, rabitə, ədliyyə və sairənin əsasən azərbaycanlıların əlində olması idi. Azərbaycanlıların paytaxtdakı mütləq üstünlüyü, onların nə vaxtsa öz milli hüquqları uğrunda ayağa qalxmaq ehtimalı fars şovinistlərinin canına lərzə salırdı. Məhəmməd Rza şah hələ 1962-ci ildə Azərbaycana səfəri zamanı demişdi: «Təbriz və başqa Azərbaycan rayonları tacirlərinin əyaləti buraxıb paytaxta köçməsi məni narahat edir, buna son qoyulmalıdır ki, gələcəkdə Azərbaycanda sahibkar-

lıq genişlənsin. Onlar geri qayıdıb ticarət işlərini davam etdirməlidirlər» («Keyhan» qəzeti, 6 oktyabr, 1962-ci il).

Doğrudan da «Ağ inqilab» dövründə Azərbaycan sənayesi, iqtisadiyyatı əvvəlki dövrlərə nisbətən sürətli inkişaf yolu keçdi. Cürbəcür maneələrə baxmayaraq 1962-1972-ci illərdə Şərqi və qərbi Azərbaycan ostanlarının iqtisadiyyatına birlikdə 6 milyard rial dəyərində xüsusi kapital qoyulmuşdu. 1971-ci ilin sentyabrında Sofyanda sement zavodu şahın iştirakı ilə işə salındı. Digər tərəfdən Təbrizdə bir neçə maşınqayırma zavodu və emaledici müəssisə açıldı. O cümlədən 1972-ci ildə illik gücü 10 min traktor olan traktor zavodu işə başladı. Daha sonra burada xarici kapitalın köməyiylə dizel motoru buraxan 3 zavod tikildi. 70-ci illərin ortalarında diyircək, elektrik avadanlığı, qaz plitələri zavodları istifadəyə verildi.

Azərbaycan sənayesinin mərkəzi əyalətlər kimi tam sürətlə inkişafının qabağını alan maneələr olmasaydı, o bəlkə də böyük uğurlar qazanardı. Bu maneəni Şərqi Azərbaycan ostandarı qısaca belə izah etmişdi: «Yerli sərmayədar görür ki, burada sərmayə qoysa əvvəl-axır yenə də hər şeyi Tehranla razılaşdırmalı olacaq. Belədə həmin sərmayəni yəni elə Tehranın özünə qoymaq sərfəli olmazmı?» («Keyhan» qəzeti, 24 yanvar, 1973-cü il).

«Ağ inqilab» gedişində bəzi qəribəliklər də nəzərə çarpırdı. Belə ki, 1975-ci ilin avqustunda Məhəmməd Rza Pəhləvi «şah və xalq» inqilabının yeni - «inflyasiyaya qarşı mübarizə», yaxud «ədələtli qiymətlər» maddəsini elan etdi. Kampaniyanın gedişində alverçiliyə və inflyasiyaya qarşı mübarizə

adı ilə tacirlərə, sənətkarlara, kustarlara qarşı ciddi cəza əməliyyatları keçirilir, onlar cərimə edilir, həbs olunur, sürgünə göndərilirdilər. Qərribə orasıdır ki, bütün bu cəzalar yalnız azərbaycanlılara tətbiq olunurdu.

«Ağ inqilab» proqramının tərkib hissələrindən biri də mədəni-maarif islahatı idi. «Maarif ordusu» adlanan dəstələr yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. 1963-cü ildə yaradılmış bu qanun «ordu» qarşısında əhalinin, xüsusən də kənd əhalisinin kütləvi savadsızlığının ləğv edilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu. «Ordu»nun tərkibinə hərbi xidmətə çağırılan və yalnız fars dilində danışa bilən gənclər daxil edilirdilər. 1963-cü ilin mayında artıq 2460 nəfər gənc ucqar rayonlara göndərilmək haqda göndəriş aldı.

1975-1976-cı dərs ilində Azərbaycanda «Maarif ordusu»nun 2440 məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə «ordu»nun 2387 nəfər üzvü tədrislə, 103700 nəfər oğlan və qız isə təhsillə məşğul idi. Eyni zamanda Azərbaycanda 20960 nəfər yaşlı əhalini əhatə edən 683 savadsızlığı ləğvetmə kursu da açıldı. Əhalini məktəblərə cəlb etmək üçün təhsil haqqı xeyli azaldılmışdı.

Lakin mərkəzin şovinist siyasəti üzündən Azərbaycan heç cürə başqa ostanlarla ayaqlaşa bilmirdi. Tehranla Azərbaycan məktəblərinin təchizatı, müəllimlərin maaşındakı fərq və sair ayrı-seçkiliklər işə mütləq öz təsirini göstərirdi. Belə ki, 1967-1968-ci tədris ili üçün Şərqi Azərbaycan maarifinə 598 milyon, Qərbi Azərbaycana 294 milyon, Mərkəzi Ostana isə 2 milyard rial pul verilmişdi.

Ali təhsil sahəsində də irəliləyişlər nəzərə çarpırdı. 1966-cı ildə Urmiyədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, 1974-cü ildə Zəncanda Əkinçilik və Heyvandarlıq İnstitutu açılmışdı.

Dövlət mədəni-maarif müəssisələrinin açılmasına da fikir verirdi. Tehran, İsfahan, Şiraz kimi şəhərlərlə nisbətdə ayrı-seçkilik münasibətini göstərmək şərtilə bəzi işlər görülürdü. Belə ki, 1970-cı ildə bütün İran məmləkətindəki 407 kino-teatrdan 27-si Azərbaycanın payına düşürdü. 1976-1977-ci illərdə Azərbaycanda (hər üç ostanda) beş muzey, qırx yeddi kitabxana fəaliyyət göstərirdi. 1970-ci illərin başlanğıcında isə Təbriz və Urmiyədə televiziya stansiyaları tikildi.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, incəsənətin bəzi növlərinin inkişafına Mərkəzi hökumət ciddi müqavimət göstərirdi. Azərbaycan ərazisində heykəllərin qoyulması məsələsi Tehranın nəzarəti altında idi. Dövlət orqanları nəinki azərbaycanlı müəlliflərin öz vətənlərində milli incəsənət abidələri yaratmalarına maneçilik törədir, hətta həyatda olanları da müxtəlif yollarla, bəzən gizli, bəzən açıq şəkildə məhv edirdilər. Şeyx Səfi məqbərəsindəki qədim əntiq əşyaların oğurlanması, məqbərədəki dağıntılar, Ərdəbildə birçə şamla qızdırılan hamamın zədələnməsi, Təbrizdə xalqın ibadətghasına çevrilmiş «Aşıq» abidəsinin sökülməsi, Saib Təbriziyə qoyulacaq heykəlin qarşısının alınması və s. bu qəbildəndir.

60-cı illərdə Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil və Urmiyə şəhərlərində fars dilində həftəlik yeddi, gündəlik bir qəzet, 70-ci illərdə isə beş qəzet çıxdığı halda, Azərbaycan türkcəsində mətbuat gözə

dəymirdi.

Oddan qorxduğu kimi türk dilindən də qorxan İran hökuməti nə mətbuat orqanlarında, nə də radio-televiziyada bu dilin işlədilməsinə icazə vermirdi. Türk-azəri dilinə amansız nifrətlə baxan hakim dairələr ən qəddar, alçaldıcı vasitələr, yollar arayırdılar. Hələ 1958-ci ildə şah maarif nazirinə «elə et ki, fars dili uşaq bağçaları, məktəblər və mətbuat orqanları vasitəsilə yayılaraq bir neçə vaxtdan sonra bütün xalqların vərdiş və adətinə çevrilsin və yerli dillər tədricən öz-özünə unudulsun»¹ - deyə əmr vermişdi. Şahın bacısı Əşrəf Pəhləvi isə Təbrizə səfəri zamanı yerli dövlət aparatı işçiləri qarşısında məsələni belə qoymuşdu: «Deyin görək, Azərbaycanca türk dilinin kökünü necə kəsmək olar?»²

Lakin yerli irticaçıların, manqurtların və Mərkəzi dövlətin gördüyü tədbirlər qarşısında Azərbaycan xalqı mübarizəsindən əl çəkmək niyyətində deyildi. O, iqtisadi, siyasi və milli təzyiqlər qarşısında öz etirazını müxtəlif yollarla bildirirdi. Kəndlərdə ara-sıra baş verən kiçik çıxışlar, adətən, məhdud xarakter daşsa da, Azərbaycanın üsyankar ruhunu tez-tez Tehran saraylarındakı ağaların yadına salırdı. 1965-ci ilin yayında Urmiyə yaxınlığındakı Məsədqan kəndində ölüş üstündə mülkədarla kəndli arasında münaqişə zamanı bir kəndli ölmüş, mülkədarın bir neçə adamı yaralanmışdı. Yaxud, Şahpur adlı kəndlinin 1968-ci ildə jandarm

¹ Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri (məqalələr toplusu). Bakı, Elm, 1989. səh. 54.

² Насиб Насибзаде. «Социально-экономическое и политическое развитие Южного Азербайджана (1962-1977 гг.) Баку, 1986 (Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук), стр. 103.

özbaşinalığı əleyhinə qaldırdığı xeyli sürən üsyan neçə-neçə jandarmin qanı bahasına başa gəlmişdi. 1975-1976-cı illərdə isə Şəbüstər, Təbriz, Ərdəbil, Mərənd kəndləri kənd təsərrüfatı mallarının ucuz alınması əleyhinə nümayişlər düzəltdilər.

Elə həmin ildə Sofyandakı sement zavodunda və Təbriz nefttəmizləmə zavodunda fəhlələr maaşların artırılması tələbilə tətillər etmişdilər. 1976-cı ildə Muğanın kənd təsərrüfatı işçiləri və Təbriz mədənciləri də işi dayandırdılar.

Lakin iqtisadi mülahizələrdən irəli gələn bu çıxışlarla yanaşı, bəzi siyasi və milli qrupların mübarizəsi də «Ağ inqilab»ın Azərbaycan xalqına lazımı şərait yaratmadığını, Mərkəzi hökumətin milli ayrı-seçkilik siyasəti yürütdüyünü sübut edirdi. Belə ki, 1965-ci ildə yaradılmış müxtəlif təbəqələrdən ibarət yerli tələbə mücahid və fədailər dəstəsi öz fəaliyyəti ilə milli Cəbhədən qat-qat irəli getmişdi. Buraya Behruz Dehqani, Əşrəf Dehqani, Əlirza Oxtay Nabdil daxil idi. Behruz (1971-ci ildə həlak olmuşdu) və kiçik bacısı Əşrəf (ondan sonra) partizanların başçısı idi. Onlar yoxsul azərbaycanlı ailəsindən çıxmış, kənd məktəbində müəllim işləyirdilər. Əlirza Nabdil Tehran universitetinin ədəbiyyat fakültəsini qurtararaq orta məktəbdə dərs deyirdi. Onlardan başqa Məhəmməd Hənifənəjad, M.Əsgərzadə, M.Bazarqani, Ə.Mihəndist-Hənifənəjad kimi azərbaycanlı gənclər mücahid təşkilatında fəal çalışırdılar.

Əlirza Oxtay fars şovinizmini və onun manqurt dəmtutanlarını ifşa edərək yazırdı: «İrtica illər boyu qulaqdeşən bir səsle nahaq yerə sübut etməyə çalışırdı ki, Azərbaycan dili və mədəniyyəti

saxtadır, kənardan gəlməlidir. Bu tezisın qəbulu ilə azərbaycanlı gərək özünü dəyərsiz, nöqsanlı saymalı, indiki zülm və sıxıntını qəbul etməlidir. İrtica rejimindən başqa ölkənin yazıçı və şairləri də (Sadiq Hidayət və Pərvin Etisamidən Behazın və Əxəvi Salisə qədər) susmaqla bu milli zülmün altından qol çəkirdilər. Milli Cəbhəni nəzərə almaşaq, Müsəddiqin bütün tərəfdarları, yazıçılar, ayrı-ayrı şəxslər öz sözləri və əməlləri ilə irticanın cinayətlərində iştirak edirdilər».¹

Fədailər siyasi mübarizələrində bəzən fiziki üsullara da əl atırdılar. SAVAK isə bütün siyasi mübarizə qruplarına – xüsusən azərbaycanlılara qarşı ən amansız cəza əməliyyatları keçirirdi. Belə əməliyyatların birində tutulmuş Ə.Nabdil cəlladlar əlində oyuncağa çevrilib təhqir olunmamaq üçün saxlandığı binanın yüksək mərtəbəsindən özünü yerə atmışdı. Ölmədiyini gördükdə yenicə cərrahiyyə əməliyyatından çıxmış qarnını söküb, bağırsaqlarını əlinə dolamış, SAVAK işçilərinə yaxına gəlməməyi əmr etmişdi. Azərbaycan xalqının bu qəhrəman oğlu dəhşətli işgəncələrdən sonra birçə kəlmə ifadə vermədən həlak oldu.

Təbriz universitetinin bütün İran məmləkətində oynadığı inqilabiləşdirici rol ayrıca qeyd ediləməlidir. Çünki daim siyasi mübarizənin önündə gədən, ən qiymətli oğul və qızlarını azadlıq uğrunda qurban verən bu tələbə mərkəzi 1979-cu il Fevral inqilabının yetişməsində də mühüm işlər görmüşdü. Bu ali məktəb tələbələriniin tətili bir daha Azərbaycan xalqının dərin sıxıntısını və narazı-

¹ Ə.Nabdil. Azərbaycan və milli məsələ. Tehrən, 1979, səh.38

lığını göstərirdi. 1967-ci ilin mayında tələbələr rejimin təzyiqi əleyhinə tətill keçirdilər. Onlar universitetin SAVAK işçilərindən təmizlənməsini tələb edirdilər. Polislə toqquşmadan sonra ən fəal tələbələr həbs edildilər, universitet bir neçə aylığa bağlandı. Tehrandan gələn komissiyanın istintaqına və iki yüz tələbəni ali məktəbdən qovmasına baxmayaraq, tətill hələ bir müddət də davam etdi.

Yaxud, 1973-cü il martın əvvəllərində ölkədəki terrora, ruhanilərin sıxışdırılmasına, hərbi hava qüvvələri üçün ABŞ-dan 2 milyard dollarlıq silah alınması əleyhinə tətill zamanı bina ələ keçirilmiş, rektor girov götürülmüşdü. Problemin köklü həlli əvəzinə, həmişə münaqişəni silahla, zor gücünə həll etməyə alışmış polis təhsil ocağına hücum çəkib dörd tələbəni öldürərək, bir neçəsini də yaralamışdı.

Azərbaycanı heç cürə sakitləşdirməyi bacarmayan şah rejimi, onun sədaqətli nöqəri və zərbə qüvvəsi olan SAVAK nə Tehrandan, nə də İrənin başqa yerlərindən Azərbaycana müxbirləri buraxmır, buradan da kənara xəbərlərin çıxmasına imkan vermirdi.

Nazirlərdən, senatorlardan, deputatlardan, generalardan, professorlardan və s. ibarət olan «Tehrandan yaşayan azərbaycanlılar cəmiyyəti»nin üzvləri isə çox zaman şəxsi maraqlarını üstün tutaraq, milli mənafeyi unudurdular.

Başda Azərbaycan və azərbaycanlılar olmaqla isə bütün İrənda inqilabi şərait yetkinləşib öz zirvəsinə doğru yüksəlirdi.

İsveçrə, 1997

GÜNEY AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN BƏZİ MƏQAMLARI

Arazın o tay – bu tayı tıkanlı məftillər, zəhmli sərhəd qoşunları və qatı ideoloji qarşıdurma ilə ayrıldıqdan sonra da ədəbi-mənəvi əlaqə qalmaqda idi. 1941-ci ildə sovet qoşunları Güney Azərbaycanı işğal etdikləri zaman tərkibində zabit adı ilə aparıldığı qələm sahibləri bu əlaqəyə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri gətirdilər. Pərakəndə şəkildə yazıb-yaradan ədiblərin çoxu «Vətən yolunda» qəzetinin açılması nəticəsində onun ətrafına toplaşaraq, vahid halda çıxış etməyə başladılar. Bu, onların həm Şimali Azərbaycan ədibləri ilə tanışlığını, fikir mübadiləsini təmin edir, həm də ədəbi prosesin sürətlənməsinə yardım göstərirdi, M.İbrahimovun, Cəfər Xəndanın, Ənvər Məmmədخانının, Süleyman Rüstəmin, Əvəz Sadığın, Qulam Məmmədlinin, Seyfəddin Dağlının, Qılman Musayevin və başqalarının gərgin çalışması sayəsində poeziya əvvəlki dağınıqlıqdan, bədbinlikdən, passiv mübarizədən, qəsidəçilikdən tədricən forma-məzmun dəyişikliyinə, açıq mübarizə, milli azadlıq və istiqlal xəttinə keçirdi.

Cənub şairlərinin yaradıcılığında Şimali Azərbaycana aid mövzular görünməyə başlayırdı. Bu da şimala marağın artmasından irəli gəlirdi. «Vətən uğrunda» qəzetində Bakının gözəl mənzərələri, haqqında tərifli yazıların çap olunması, elmin, sənətin, sənayenin, kənd təsərrüfatının durmadan artımı barədə gen-bol reportajlar cənublu qələm sahiblərini ilhama gətirirdi. Adı dillər əzbəri olan S.Vurğuna məhəbbət də bu dövrün poeziyasında

xüsusi vurğu ilə səslənirdi. Başda S.C.Pişəvəri olmaqla cənub şairlərinin Bakıya səfərindən sonra coşqunluq daha da artmışdı. M.Biriyanın Xəzər dənizinə yazdığı şeir isə onun Azərbaycanın birləşməsinə, istiqlaliyyət qazanaraq müstəqil ölkə olacağına və bu azadlığın mütləq Bakıdan yürüşə başlayacağına inamını bürüzə verir:

*Sübut etmiş, bunu tarix hamıya,
Şərqdən düşmüş əzəl Qərbə ziya,
Dərbədar saldı bizi məkrü-riya,
Qəvi pəncən o fəna zülmü-əzər,
Azacıq lütfə gəl ey şanlı Xəzər!*¹

Bakı səfərindən qayıtmış şairlərin təəssüratı isə «azadlıq beşiyi», «Şərqin qapısı» sayılan Bakını öz gözlərilə görmüş vətən və azadlıq aşıqlərinin ilk baxışdan vurğunluğu idi. Əli Fitrətin «Bakı təəssüratı» şeiri, Xəzərin romantik təsvirindən ibarətdirsə, Məhəmmədəli Səfvətin «Bakıdan ayrılarkən» mənzuməsində bu odlar yurdunun mahiyyətinə nüfuz etmək səyi görünür.

İki sahil arasındakı ədəbi əlaqələr sıxlaşdıqca əlaqələrin iştirakçıları arasındakı hörmət, sevgi telləri də möhkəmlənirdi. Siyasətdən, diplomatiyadan köklü şəkildə fərqlənən, dövlət münasibətlərindən qat-qat yüksəkdə duran bu ülvi rabitə doğma qardaşların səmimiyyətindən su içirdi.

Cənub ədəbiyyatında şimal mövzusu, Şimali Azərbaycana məhəbbət duyğuları xüsusi mövqe qə

¹ Məhəmməd Biriya, Ürək sözü, 1944, səh.28.

zandıqca, şimal ədəbiyyatında da cənuba meyl qüvvətlənir, bu mövzuya həsr olunmuş küllü miqdarda əsərlər yaranırdı. Bakıdan gəlmiş alimlər cənublu qələm sahibləri haqqında məqalələr, şairlər isə Təbrizə, Ərdəbilə, Urmiyaya, Zəncana, onun qəhrəman adamlarına, ulu keçmişinə, zəngin təbiətinə şeirlər yazırdılar. Beləliklə, əsası poeziyada çoxdan qoyulmuş cənub mövzusu yeni qüvvətlə inkişaf edir, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı isə yeni əsas üzərində qurulurdu. Firidun bəy Köçərlidən və Salman Mümtazdan sonra bu, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə çarpan yüksəliş idi. Bu sahədə Qulam Məmmədinin, Mirmehdi Etimadın, M.S.Ordubadinin M.Biriyanın, yazıçı Qılman Musayevin də cənub şairləri haqqında ürək dolusu yazdıqları məqalələri də bura daxil etmək yerinə düşür.

Milli hökumətin məğlubiyyətindən sonra sərhədlər, qadağalar on qat qüvvətlənsə də, ədəbi əlaqələr öz qüvvəsini saxlamaqda davam edirdi. Şah irticasının Təbriz meydanlarında anadilli kitabları yandırmasına qarşı rəsmi sovet dairələri susduğu zaman ilk etiraz səsi ucaldanlardan biri S.Vurğun idi. Şair «Yandırılan kitablar» şeirini lənət damğası kimi İran cəlladlarının alınına vururdu.

*Bir varaqla tarixləri, utan mənim qarşımda,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?
Koroğlunun, Səttarxanın çələngi var başımda.
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?¹*

¹ S.Vurğun. Əsərləri, II cild, səh.153.

Rəsul Rzanın da qələmi qana susamış İran istibdadının iç üzünü açır, türk dünyasını gözü götürməyən fars şovinizmini lənətləyirdi.

*Zalım ondan bac istəyir, Təbriz ona nifrət verir,
Qan bulağı, dar ağacı cəlladlara şöhrət verir.¹*

Sonrakı illərdə ədəbi əlaqələr zəifləsə də, Süleyman Rüstəmin cənub şeirlərində, Şimali Azərbaycana mühacirətə gəlmiş şairlərin əsərlərində, B.Vahabzadənin odlulu misralarında, M.İbrahimovun «Gələcək gün» romanında, «Cənub hekayələri»ndə, onlarca məqaləsində, Cəfər Xəndanın doktorluq dissertasiyasında bu əlaqələrin daha dərin kökləri olduğu aşkarlanırdı.

1958-ci ildə ədəbiyyatşünas alim Həmid Məmmədzadənin «Ədəbiyyat» qəzetində çıxan məqaləsindən sonra cənubla şimal arasındakı ədəbi əlaqələrdə yeni yüksəliş başlandı. Bu məqalə ilə Şimali Azərbaycan «Heydərbabaya salam» poemasının müəllifi Şəhriyarı tanıdı. «Heydərbaba»nın dildəndilə düşməsi sahibinə tezliklə misilsiz şöhrət, məhəbbət qazandırdı.

Bu hadisədən bir qədər keçmiş, Azərbaycanın məşhur qəzəl şairi Əliağa Vahid ilk dəfə olaraq cənublu qardaşına şeir ərməğanı bağışladı. Bakının incə ruhlu rübab şairi Təbrizin qəlb şairinə öz əhvalını bu dillə danışır, onu qaş, özünü üzük, onu zər, özünü əyar hesab edib, Kəbə saydığı hüzuruna etibar ilə gələcəyini bildirirdi:

¹ Vətən eşqi. Azərbaycan Mədəni Rəhbərlik Cəmiyyəti nəşriyyatı. Bakı, 1948, səh.5.

*Keçsəydi xoş günüm əgər ol gülüzar ilə,
Əğyarə minnət etməz idim ahu-zar ilə.
Vahid bu şeiri Təbrizə göndərmək istərəm,
Qismət olaydı bir görüşək Şəhriyar ilə.¹*

Təxminən kəsilmək məqamında olan ədəbi əlaqələr Vahidin qezəlindən sonra tədricən canlanmağa başladı. Bu əlaqəyə ilk töhfə verənlərdən biri Təbrizin Xoşginab kəndindən olan mühacir şair və alim, Şəhriyarın qohumu Əbülfəzl Hüseyni idi.

*Gülüm sənsən, bağım sənsən, gülüstanım, baharımsan,
Əgər bir quş olarsam mən, xəzansız laləzarımsan.
Mənəm Məryəm, mənəm İsa, mənəm Tovarət, mənəm Quran,
Sənin eşqində Sənanəm, mənim nazlı xumarımsan.²*

- bəndi ilə başlanan mənzum məktubu şimalla cənub arasındakı dağılmış mənəvi körpülərə əl gəzdirdi. Yəhya Şeydanın yazdığına görə, «Şəhriyar məktubu oxuyanda bu şairi tanıyır, keçən günləri göz önündə təsvir edir və böyük bir inqilab ruhunda mövcə vurur.

Bu xatırlamalar onda elə təsir qoyur ki, ixtiyarsız gözlərinin yaşı üzünə axır. Şair qırx il dala qayıdır, Xoşginabda Əmir Aslan ilə (Ə.Hüseyninin atası - A.Ə.) münasibətini və görüşmələrini nəzərə alır. Onun oğlu Hüseyniyə cavab yazır».

«El bülbülü» başlıqlı həmin şeirdə Şəhriyar şimaldakı sevgili şair balasına yazırdı:

¹ Əliğa Vahid. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild, Bakı, Azərənşr, 1975, səh. 74.

² Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri, I çap, səh. 15.

*Yaman günlər keçib-gedib itəndi,
Bir yaxşılıq muradına yetəndi,
O tay-bu tay fərqi yoxdu, vətəndi...¹*

Bu sözlərlə müdrik qələm sahibi vətənin bölünməzliyini, hər iki tayın eyniliyini müqəddəsliyini təsdiqləyirdi.

Vahid Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşması, əlaqələrin möhkəmlənməsi yolunda əsas mərhələ, əsas uğur, biz deyərdik ki, elə Şəhriyarla bağlıdır. Əliəğa Vahid və Əbülfəzl Hüseyninin ardınca şairlər də Şəhriyarla mənzum məktublaşmanı davam etdirərək, vahid ədəbiyyatın inkişafına təkan vermişdilər. Güman edilir ki, ədəbi əlaqələrin 60-70-ci illər dövrünə «Şəhriyar və Şimali Azərbaycan mərhələsi» kimi baxsaq, yanılmarıq. S.Rüstəmin, M.Rahimin, B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, Ə.Tudənin, S.Tahirin, H.Billurinin, M.Gülgünün, M.Arazın, Ş.Əsgərovun, N.Rizvanın, T.Ümidin və digərlərinin şeirləri, akademik Mirzə İbrahimovun, M.A.Dadaşzadənin, prof. Rüstəm Əliyevin, R.Sultanovun, Q.Beqdelinin, M.Əlioğlunun M.Adilovun, B.Azəroğlunun məqalələri, kitabçaları «Şəhriyar mərhələsi»ndə layiqli rol oynamışdır.

80-ci illərdə isə bir sıra məqalələrlə yanaşı, f.e.n. şairə Hökumə Bülluri «Məhəmmədhüseyn Şəhriyar» adlı sanballı monoqrafiyasını çap etdirmiş, şair N.Rizvan isə «Şəhriyar yaradıcılığında vətənpərvərlik» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

S.Rüstəm Şəhriyara üç mənzum məktub gön-

¹ Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri, I çap, səh. 19-20.

dərmiş və dörd cavab almışdır. Yazılan məktublar da, alınan cavablar da dərin məzmununa malik olub, həm şimalın, həm də cənubun siyasi, ictimai vəziyyətini, xalqın həyatını, iki sahilin bir-birinə köklü məhəbbətini, vüsal həsrətini, qovuşmaq arzusunu ifadə edirdi.

Əli cismən şimala çatmayan Şəhriyarın Süleymana sonuncu – dördüncü məktubunun son bəndində həyatın qürubuna enməkdə olan dahi şairin vidası səslənirdi:

*Qardaşların gözündən öp,
Bəxtiyarın üzündən öp,
Səmədin də sözündən öp,
Mən də təkam, sizə qurban,
Tək canım hamuza qurban.¹*

Azərbaycan Yazıçılarının VII qurultayını S.Rüstəm məhz bu şeirin göstərilən bəndi ilə açmışdı.

İki sahilin ədəbi əlaqəsində professor Rüstəm Əliyevin həqiqətən böyük əməyi olmuşdur. Onun Təbriz şairləriylə, o cümlədən Şəhriyar və Səhəndlə görüşləri bir növ canlı körpü rolunu oynamışdır. Şəhriyarın, Səhəndin, R.Əliyevə həsr etdikləri «Döyünmə-söyünmə» (Şəhriyar), «İkinci ərməğan», «Üçüncü ərməğan» (Səhənd) mənzumələri son dərəcə cəsarətli alimin əməyinə verilmiş layiqli qiymətdir və ədəbi əlaqələrdə həmişəlik qalacaqdır.

İran fevral inqilabı Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında köklü dəyişiklik etdiyi kimi, Şimali Azərbaycanla ədəbi əlaqələrdə də nəzərə çarpacaq

¹ Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri, I çap, səh.88.

irəliləyiş yaratdı. Cənubi Azərbaycan və Tehranda nəşr edilən mətbuat orqanlarında şimal şairlərinin, Bakıda isə cənub şairlərinin şeirləri göründü.

«Azərbaycan», «Ulduz» jurnallarında, «Ədəbiyyat və incəsənət», «Azərbaycan müəllimi», «Azərbaycan gəncləri» və sair qəzetlərdə «Cənubdan səslər» başlığı altında poetik nümunələr, folklor materialları verilirdi. Şəhriyarın «Aman ayrılıq», Səhəndin «Sazımın sözü», S.C.Pişəvərinin «Seçilmiş əsərləri», Sönməzin «Qaranquş yazı gözlər», Zeynalabdin Marağayinin «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» romanı, Mirzəli Möcüzün «Seçilmiş əsərləri» Mənfəzadə Sabitin «İbrət güzgüsü», Səməd Behrənginin «Məhəbbət nağili» və sair kitabları cənubdakından xeyli çox tirajla çapdan buraxıldı.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi isə həqiqi mənada uğurlu və sənballı iş görərək «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası» adı altında 4 cildlik fundamental kitab nəşr etdi.

Bu dövr ədəbi əlaqələrində Bakı Dövlət Universitetinin də xidmətləri kifayət qədərdir. Filologiya fakültəsində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına dair mühazirələr salınması, bakalavrlar üçün proqramın hazırlanması «Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər» adlı dərsliyin çap edilməsi, müntəxəbat hazırlanması, məqalələr toplularında cənublu qələm sahiblərinin tədqiqinə də yer ayrılması bu qəbildəndir.

Bunlarla yanaşı, başqa tədqiqatlar da aparılır. Vəfa Əliyev Həbib Sahirin həyat və yaradıcılığı haqqında, Fərman Xəlilov, Mirzəli Möcüzün yaradıcılığı

na dair dissertasiya yazıb müdafiə etmiş, Nizami Cəfərov isə Cənub dilçiliyinə layiqli töhfə olan «Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar» kitabını çapdan buraxdırmışdır.

Səhəndin və Məhzunun açdığı yol ilə şair-jurnalist Hüseyn Düzgün də gəlib Şimali Azərbaycanı gördü. İrana qayıtdıqdan az sonra 1981-ci ildə Teh-randa «Bakı lövhələri» şeirlər kitabı və «Günəşli vətən yaddaşları» adlı səfərnəməsi çap olundu.

Çox sürətlə, ilk təəssürat əsasında yazılmış mənzum və mənsur xatirələr özü-özlüyündə bu gənc qələm sahibinin istedadını göstərsə də, son nəticədə ifrata varmanın nə qədər böyük yanlışlıqlara aparıb çıxardığını sübut edir. Şimali Azərbaycanın və xüsusən də Bakının tarixini bilmədən, keçmişə xalqın düşmənlərinin gözü ilə qiymət vermək şairin zəhməti baxımından da, ideoloji baxımdan da səhv idi. Şair vətəninin istiqlalı uğrunda canını qurban vermiş Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyət dövrü rəhbərlərini lənətləməklə kifayətlənməyib «Moskva» şeirində Moskvanı təkidlə başqa yerlər kimi Təbrizi, Şirazi da «azadlığa çıxarmağa» çağırır.¹

Ümumiyyətlə, belə güman edirik ki, qatı kommunist əqidəli Hüseyn Düzgünün aldanışlarla dolu şeirləri ədəbi əlaqələrin müəyyən mənada əyri güzgüdə əksidir.

Lakin yüksək amal sahibi, vətənpərvər şair Səhəndin və H.Düzgünün bəzi yanılmalarını nəzərə almasaq, şimalla cənubun ədəbi əlaqələri vətəndaşlıq ruhu ilə yoğrulmuş etik, estetik normalar əsa-

¹ Bax: Hüseyn Düzgün. Bakı lövhələri. Behmən şah.1360, Tehran, səh.40.

sında inkişaf edirdi.

Doktor Həmid Nitqinin xalq şairi Rəsul Rza-ya¹, Savalanın Süleyman Rüstəmə yazdıqları şeirlər ədəbi əlaqələrin vüsətini göstərən ən yaxşı nümunələrdir:

*Aldım salamını şair qardaşım,
Alovum zay oldu, gözüm ağladı.
Savalan qarı tək ağardı başım,
Dilləndim, dilimdə sözüm ağladı.²*

- bəndi ilə başlanan «Təbrizli şairə xitab» şeiri iki yerə parçalanmış Azərbaycanın böyük dərini, ən yaxşı halda hələlik poetik nümunələrdə canlandığını etiraf edir.

Təbii ki, bir məqalədə ədəbi əlaqələr haqqında tam təsəvvür yaratmaq qeyri-mümkündür.

Bu da aydındır ki, tam mənada ədəbi əlaqələrin yaranması ayrı düşmüş Azərbaycan xalqının yadelli qoluzorlulardan qurtulacağı, müstəqil şəkildə yaşayacağı dövrdə baş tutacaqdır.

Bakı, 2002



¹ «Varlıq» məcmuəsi, III il, №2, Ordubəhişt 1360, səh.76-77.

² «İnqilab yolunda» jurnalı, I il, №13, səh.49.

21 AZƏR – MÜSTƏQİLLİYİN TƏNTƏNƏSİ

Rza xan diktaturasının yıxılması və İkinci Dünya müharibəsində faşizmin məğlubiyyəti ilə Azərbaycanın cənubunda xalq hərəkatının, demokratik qüvvələrin yeni yüksəlişi başlandı. Rza xanın sürgünlərdə, həbsxanalarda çürütməyə çalışdığı qüvvələr vətənə qayıtdıqca xalqın gələcəyə ümidi daha da artırdı. 1945-ci ilin avqustunda ölkədə siyasi mübarizə daha da şiddətləndi. Bu xalqın siyasi oyanışı, çətinliklər, dövlət tərəfindən edilən təhqir və cismani cəzaların artması ilə əlaqədar idi.

Dövlətin yürütdüyü amansız siyasətə qarşı səfərbəredici, yolgöstərici bir təşkilata ehtiyac duyulurdu. Belə bir təşkilat azadlıq mücahidi, peşəkar inqilabçı, publisist, yazıçı S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə 1945-ci il sentyabrın 3-də (1324-cü il) yaranmış Azərbaycan Demokrat firqəsi oldu. 77 nəfərin imzaladığı 12 maddəlik müraciətdə üsul-idarənin qanunsuz hərəkatları ifşa olunur, Azərbaycan xalqının milli, mədəni hüquqlarının – Azərbaycan Milli Hökumətinin yaradılması, ana dilinin dövlət dili kimi qanuniləşdirilməsi, əncümənlərin bərpası, torpaqların kəndlilərə paylanması və s. haqda təkliflər verilirdi.

Hadisələrin gedişindən qorxuya düşən İran hökuməti azadlıq hərəkatını beşiyindəcə boğmaq üçün müxtəlif hiylələrə əl atırdı. Buraya – ərzaq məhsullarının Azərbaycandan daşınıb aparılması, pulların Təbriz bankından Tehran bankına köçürülməsi, bəzi feodalların, tacirlərin, sənaye sahiblərinin Azərbaycan iqtisadiyyatını iflic etməyə çalışması və s. daxil idi.

Alovlanmaqda olan üsyanın ciddiliyini hələ də anlamayan Tehran rejiminin göstərişi ilə general Ərfə Ərdəbildə, Təbrizdə, Urmiyada, Miyandabdakı hərbi hissələrə, jandarlara hər cür inqilabi təzahürün qabağını almaq əmri vermişdi.

Tehran rejimi Azərbaycanın milli muxtariyyət tələbi önündə iclaslar keçirib, antiazərbaycan nitqlər etməkdən, qərarlar çıxarmaqdan yorulmurdu. Azərbaycan demokratları istibdad rejiminin başı üstündən Londona müraciət göndərdilər. Təbrizdə ümummilli konfransda qəbul olunmuş həmin müraciət üç dövlətin – SSRİ, ABŞ və İngiltərənin burada müşavirə keçirən xarici işlər nazirlərinin ünvanına göndərilmişdi. Müraciətdə deyilirdi: «Azərbaycan xalqı mədəniyyətini yüksəltmək, dağılmış şəhərlərini bərpa etmək, hətta öz ana dilində uşaqlarını oxutmaq imkanlarına da malik deyil. Biz İranda demokratik quruculuğun dirçəldilməsini, öz taleyini müstəqil həll etmək üçün Azərbaycan xalqına azadlıq və muxtariyyət verilməsini tələb edirik».

Fə dai dəstələri vahid rəhbərlik altında fəaliyyətini get-gedə genişləndirirdi. Həmin dövrün tədqiqatçılarından Mirqasım Çeşməzərin yazdığına görə Azərbaycanın böyük qəsəbə və şəhərləri – noyabrın 18-də Nəmin, 25-də Zəncan şəhəri, 26-da Kermi, 27-də Astara şəhəri və Bilasuvar, dekabrın 1-də Xoy və Maku şəhərləri, 3-də Səlmas, 5-də Marağa şəhəri, 9-da Meşkinşəhr, dekabrın 12-də Təbriz şəhəri, 13-də Əhər və Xalxal şəhərləri, 15-də Ərdəbil şəhəri. 16-da Kəleybər və Miyandab və dekabrın 19-da (28 Azər 1924) Urmu şəhəri fədailər tərəfindən azad olundu. İran dövlətinin göstərişi

və təhriki ilə İran silahlı qüvvələri Meskinşəhr və Urmuda fədailərlə üz-üzə gəlsə də, məğlub oldular. Xalq az qurban hesabına 21 Azər devrimini (12 dekabr inqilabı) həyata keçirə bildi. Beləliklə də, xalqın on illərlə arzusunda olduğu, uğrunda canını qurban verdiyi Azərbaycan hökuməti quruldu.

1945-ci il dekabrın 12-də Təbriz şəhərində Azərbaycan Milli Məclisi açıldı. Məclis birinci iclasında özünün daxili nizamnaməsinə uyğun olaraq hökuməti təşkil etdi. Milli hökumət aşağıdakı tərkibdə təsdiq olundu: Azərbaycan Milli Hökumətinin Baş Naziri S.C.Pişəvəri, Daxili İşlər Naziri Salamulla Cavid, Xalq qoşunları vəziri Cəfər Kaviyan, Kənd Təsərrüfatı vəziri Cavid Məhtaş, Maarif vəziri Məhəmməd Biriya, Səhiyyə vəziri Övrəngi, Maliyyə vəziri Qulamrza İlhami, Ədliyyə vəziri Yusif Əzima, Yol, poçt, teleqraf və telefon vəziri Mirzərəbi Kəbiri, Ticarət və İqtisad vəziri Rza Rəsuli, İş və Zəhmət vəziri Həsən Cövdət.

Milli məclis Zeynalabdin Qiyamini Azərbaycan Ali Məhkəməsinin rəisi, Firidun İbrahimini isə Azərbaycan prokuroru seçdi.

Milli Hökumət maneələrə baxmayaraq bütün sahələrdə nəzərdə tutulan islahatları ardıcıl şəkildə həyata keçirirdi. Bu islahatlar sırasında dil, maarif, mədəniyyət, ticarət, maliyyə, ən əsası isə hərbi sahədə islahatlar sürətlə aparılırdı.

Lakin İran hökuməti və onun manqurt azərbaycanlı başçısı İ.Həkimini Azərbaycan Milli hökumətinin varlığını, onun həyata keçirdiyi islahatları və muxtariyyətini tanımaq istəmirdi.

Azərbaycan hökuməti hətta pul çap etməyə və yerli tacirlərin, mülkədarların xahişlərini nəzərə

alaraq xarici ölkələrlə birbaşa ticarət müqavilələri bağlamağa da hazır idi. Azərbaycanın özünün bank sistemi yaradıldı. İran dövləti tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycanın ümumi gəlirinin 75%-dən çoxu onun tərəqqisinə, abadlığına, xalqın yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə sərf olundu. İslahatın həyata keçirdiyi ən mühüm iş Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi idi. Azərbaycan Milli Məclisinin Azərbaycandakı şəhər və qəsəbələrinə öz qədim adlarınının qaytarılması, mətbuatın, idarələrin, müəssisələrin adlarınının azərbaycanca yazılması haqda qanunu, xalqın ana dilində təhsil almaq hüququ geniş canlanmaya səbəb oldu. Milli hökumətin 6 yanvar 1946-cı il tarixli «Dil haqqında qərar»ında deyilir ki, dövlətin qərar və elanları xalq qoşunlarında verilən fərmanlar, qanun layihələri mütləq Azərbaycan dilində yazılmalıdır. Bütün idarələr, məhkəmələr öz işlərini Azərbaycan dilində aparmağa məcburdurlar. Məktəblərdə təhsil mütləq bu dildə olmalıdır.

Azərbaycan Milli Hökumətinin gündən-günə möhkəmləndiyini, terrorla təxribatla qabağını almağın mümkün olmadığını görən İran, diplomatik maneərlər yolunu seçdi. Yanvarın 27-də Baş Nazir vəzifəsini ələ keçirmiş irticaçı, hiyləgər siyasi xadim Qəvamüssəltənə Azərbaycan nümayəndə heyətini danışıqlar aparmaq üçün Tehrana dəvət etdi. Pişəvəri başda olmaqla 5 nəfərlik heyət aprel ayının 29-da Tehrana gəldi.

Qəvamüssəltənə hələ fevral ayından başlayaraq Azərbaycan, İran və eləcə də bütün dünyanın mü-tərəqqi qüvvələrini aldatmaq naminə özünəməxsus «demokratiya» oyunu oynayırdı. Belə ki, bir neçə

mühafizəkar adamları işdən kənarlaşdırmaqla, onların bəzilərini həbs etdirməklə çoxlarını özünə inandıra bilmişdi. Belə bir şəraitdə keçirilən danışıqlardan Azərbaycan nümayəndə heyəti çox şey gözləyirdi. Lakin Səttarxan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, polkovnik Məhəmmədağlı xan Püsyan kimi inqilab xadimlərini, Rza şah kimi nəhəng müstəbidi güdaza verən peşəkar siyasətbaz danışıqları uzaqaraq nəticəsiz qoydu. Əslində, qoca İran diplomatı Sovet rəhbəri Stalinlə Azərbaycan milli Hökumətinin taleyini Moskva sövdələşməsində həll etmiş, indi isə BMT-də qaldırdığı «İran məsələsi» deyilən qondarma ad altında Azərbaycanın muxtariyyətini ləğv etdirməyə can atırdı. Tehran-Vaşinqton-London mətbuatı, radioları ara vermədən Azərbaycan «anarxistləri»nin «özbaşınalığı»ndan, «vəhşiliyi»ndən, «İranı parçalamaqları»ndan dəm vururdular (Tarix təkrar olunur – redaksiya).

Danışıqların ikinci dövrəsi iyulun 11-də Təbrizdə başlandı. İran Baş nazirinin siyasi işlər üzrə müavini Firuz Müzəffərin başçılıq etdiyi nümayəndə qrupu Azərbaycan tərəfinin verdiyi təklifləri əsasən qəbul etdi. Buraya – Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, Milli Hərəkətin demokratik hərəkət kimi tanınması, Azərbaycan Milli Məclisinin əyalət əncüməni kimi qəbulu, Azərbaycan Muxtar qurumunun təsdiq edilməsi, valinin və idarə rəislərinin Milli Məclis tərəfindən təyini, Azərbaycanın ümumi gəlirinin 75%, gömrük gəlirinin isə 25%-nin yerli ehtiyaqlara xərclənməsi məsələsi və s. daxil edildi. Müqavilədə həmçinin qeyd olunurdu ki, on beşinci məclis bütün bunları qanuniləşdirəcəkdir. Lakin 13 iyun 1946-cı il müqaviləsi ilə İran

sərhəddində qapı sayılan Zəncanın İranın himayəsinə keçməsi Milli Hökuməti fəlakətə aparıb çıxarır.

13 iyun müqaviləsinə əsasən fədailər Zəncanı boşaltdı, ora şah ordusu daxil oldu. Bununla da 1946-cı il sentyabrın 1-dən müxtəlif istiqamətlərdən Azərbaycan üzərinə yürüş başlandı. Noyabrın 21-də isə Qəvamüssəltənə aylardan bəri təxirə saldığı on beşinci məclisin, guya, təhlükəsizliyini təmin etmək adı altında qoşunların Təbrizə doğru irəliləməsinə əmr verdi. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində yüzlərlə vətən oğulları və qızları məhkəməsiz dara çəkildilər, güllələndilər, şaqqalandılar. O dövrün mətbuatı, diplomatları həm keçmiş, həm də indiki tarixçilər bu qanlı qırğına nə ad qoyurlarsa-qoysunlar, Azərbaycanı qan dənizinə döndərənlər tarix qarşısında günahkardırlar. Bu danılmaz faciədə Trümenin də, Çörçilin də, Qəvamüssəltənənin də, Stalinin də cinayəti eyni dərəcədədir.

Lakin cəmiyyəti bir il davam edən və Pişəvərinin sözləri ilə desək, «nəinki İrani, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi oyadan», 21 Azər hərəkatı tarixdə izsiz qalmadı. Özündən sonra gələn azadlıq mübarizələri üçün bir məktəb oldu.

Bakı, 1998

MİLLİ AZƏRBAYCAN HƏRƏKATINA BİR BAXIŞ...

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş fevral burjua inqilabı nəticəsində silah və zor gücünə digər xalqların torpaqlarını özündə birləşdirmiş və dünyanın altıda bir hissəsinə çevrilmiş Rusiya imperatorluğunun zülmü və təzyiqinə məruz qalan ərazilərdə, milli hüquqsuzluqdan inləyən millətlər azad, müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə hərəkatına başladılar.

Bir qədər əvvəl birləşmiş Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası ilə, müsəlman Demokratik Partiyasının birlikdə 1917-ci il oktyabrın 26-da Bakıda çağırılan və bir neçə gün davam edən qurultayı M.Ə.Rəsulzadəni Mərkəzi Komitənin sədri seçdi. Həmin tarixdən başlayaraq Azərbaycanın hər yerində xalqımızın azadlığı və istiqlaliyyətinə çağırışlar və şüarlar eşidilməyə başladı. Ona görə də bu, vətənimizin və xalqımızın tarixinə Milli Azərbaycan hərəkatı kimi daxil oldu.

1918-ci il mayın 26-da böyük çətinliklər və mübarizələr nəticəsində yaranmış Zaqafqaziya Seymi daxili çəkişmələr nəticəsində dağıldı. 27-də isə müsəlman fraksiyasına daxil olan müxtəlif partiyaların üzvlərindən ibarət olan Azərbaycan Milli Şurası özünün yaradıldığını elan etdi. Həmin şuraya səs çoxluğu ilə M.Ə.Rəsulzadə sədr seçildi. Artıq 1918-ci il 28 Mayda özünün müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Respublikasının müstəqillik haqqında bəyənnaməsi bütün ölkələrin radiostansiyaları və mətbuatı tərəfindən dünyaya yayıldı. Azər-

baycan nəinki türklər içərisində, həmçinin bütün müsəlman aləmində ilk dəfə olaraq demokratik respublika oldu.

M.Ə.Rəsulzadə bu münasibətlə deyirdi: «Dünya müharibəsi və Rusiyanın inqilabının təsiri ilə yeni doğmuş və həyat siyasətinə ilk qədəm basmış olan Azərbaycan qayəsi əhatə olunmaz mühüm dəqiqələr keçirir. Bu yeni türk nüzdə siyasəti rişə və buluğ bulub da millətlər zümrəsinə vəsail-həyat olaraq girə biləcək, yoxsa sısqa cocuq kimi südəmər halında tərki-həyat edəcəkdir?! İştə bütün zehnləri işğal edən bir məsələ! İştə bir zaman ki, müqəddərat milliliyi əllərinə alanlar üçün Azərbaycan nüzdəni tələf etdirməmək kimi müşkül, fəqət müşküllüylə bərabər şərəfli bir vəzifə və məsuliyyət tərtib ediyor». Lakin sonrakı hadisələr, yeni 1920-ci il aprelin 28-də işğalçı Sovet Ordusunun Azərbaycanı zəbt etməsi də böyük öndərimizi bu mübarizədən çəkindirə bilmədi. Sonrakı mühacirət həyatında da bu müqəddəs idealdan dönmədi. Milli Azərbaycan hərəkatını davam etdirdi.

Azərbaycan İstiqlal mübarizəsinin ideoloji və aparıcı şəxsiyyəti kimi xalqımız və millətimiz üçün həm tarixi, həm də böyük mənəvi əhəmiyyət kəsb edən milli dövlətimizin qurulmasında öncül olan və bu tarixi hərəkatın başında duran, ona yol göstərən, gələcək nəsillər üçün həm örnək, həm də onlar üçün böyük siyasi məktəb qoyan M.Ə.Rəsulzadə bu münasibətlə yazırdı: «İdeoloji mənşəyi etibarilə Milli Azadlıq Hərəkatı, Şərqdəki milli qurtuluş ideyaları ilə Qərbdəki kultür və demokrasi cərə-

yanlarını kəndi növündə birləşdirmiş bir hərəkatdır». Bütün mənali həyatını Azərbaycan davasına, Azərbaycan milli mücadiləsinə həsr etmiş böyük öndərimiz mühacirətdə ikən «Müslüman və türk məmləkəti olması etibarilə Qafqasya Azərbaycanı nə din, nə irq, nə də kültür baxımından özü ilə qətiyyənlə əlaqəsi olmayan Rusiya tərəfindən, ancaq silah gücü ilə tutulmuşdur» fikrini irəli sürməkdə idi. Tarixi ənənəsi Türk və İslam düşmanlığına dayanan bu dövlətə heç bir zaman isinə bilməz – demişdi.

XX əsrin sonlarına yaxın Azərbaycanda Qarabağla əlaqədar Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda başlanan Milli Azadlıq hərəkatı nəticədə Azərbaycanın istiqlaliyyəti ilə sonuçlandı və böyük öndərimizin uzaqgörənliklə söylədiyi fikirlər – Azərbaycanın mütləq istiqlaliyyət qazanacağına olan böyük inamı həqiqətə çevrildi.

Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq çox böyük çətinliklər və sıxıntılar içərisində çabalayır. XX əsrin sonu, XXI əsrin astanasında bütün millətlərin birləşdiyi, istiqlala yetdiyi bir zamanda Azərbaycanın böyük bir hissəsi bu gün də fars şovinizminin əsarəti altında inləyir, adi insani hüquqlardan məhrum edilmişdir. Böyük öndərimiz M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq yazırdı ki, «Ciddi bütün davalar kimi, Azərbaycan davasının da qüvvət və həyatliyyəti, bu böyük fikri, istiqlal ideolojisinin nəsildən-nəslə keçməsinədir. Yeni nəsil, əski nəslin savunduğu ideali mənimsər və bu ideal uğrunda çalışmış başlıca fikir və şəxsiyyətlərini idealizə

edərsə bunu, dava namına, müsbət bir hadisə olaraq qəbul etməliyik». Qəribə bir mənzərənin şahidi oluruq. Əsrin əvvəllərində həyatını, mənalı ömrünü Azərbaycan istiqlal mücadiləsinə həsr etmiş böyük öndərimiz M.Ə.Rəsulzadə «Əsrimizin Səyavuşu»nu yazdı. Milləti bölünmüş, param-param olmuş Azərbaycanın istiqlalının labüdlüyünə inanırdı. Əsrin sonunda da M.Ə.Rəsulzadənin davamçısı, «Bizim yolumuz M.Ə.Rəsulzadənin yoludur» deyən Əbül-fəz Elçibəy, xalqımızın ruhunda, sənət əsərlərində, nəğmə və bədii ədəbiyyatında yaşayan bütövlük həsrətini, Bütöv Azərbaycan ideyasını siyasi müstəviyə çıxaran ilk siyasi lider oldu. Azərbaycan bütövlüyü ilə bağlı siyasi görüşlərini müxtəlif məqalə və yazılarında ən nəhayət isə «Bütöv Azərbaycan yolunda» kitabında gerçəkləşdirdi. Onun son illərdə gündəmə gətirdiyi Bütöv Azərbaycan ideyası «Bütöv Azərbaycan Birliyi» adlı ictimai-siyasi bir təşkilatın yaranması ilə nəticələndi.

Bu gün Azərbaycan davası naminə, Güney Azərbaycanda yaşayan 35 milyonluq Azərbaycan türkünün azadlıq və istiqlalı naminə birləşmək, milli davanı, Azərbaycanımızın bütövlüyünü bərpa etmək üçün hər cür xırda umu-küsüləri bir tərəfə atmalı, istər keçmişdə, istər bu gün bu yolda fəaliyyət göstərən, mübarizə aparan insanları, fikir, əqidə və məslək adamlarını bir araya gətirmək, vətən və millət naminə hər bir iş, söylənilən hər bir fikir lazımınca qiymətləndirilməlidir.

Şübhəsiz, milli şüurun oyanması bir-iki ilin işi deyildir. Milli şüur, millətin intibahı nəticəsində

mübarizələrdən, əsrlərin fırtınasından keçərək zənginləşir, yetişir və xalqın ruhuna keçir. Bunun üçün millət öz içindən böyük siyasi xadimlər, alimlər, yazarlar və intellekt sahibi olan insanlar yetişdirir ki, bu insanlar millətin milli şüurunu, eyni zamanda azadlıq və istiqlaliyyət mübarizəsini lazımi axara salır, onu istiqamətləndirir. Bu mənada Güney Azərbaycanın ictimai-siyasi prosesində onun ədəbiyyatının müstəsna rolu vardır. Uzun müddət fars şovinizminin əsarəti və milli təhqirinə məruz qalan Azərbaycan türkləri zaman-zaman mübarizəyə qalxmış, özünün haqq səsinə dünyanın qar qulaqlarına çatdırmağa səy etmişdir. Əfsuslar olsun ki, dünyada insan haqlarını müdafiə edən müxtəlif təşkilatların və BMT kimi nüfuzlu bir beynəlxalq təşkilatın, həmçinin, dünyanın qabaqcıl demokratik dövlətlərinin gözü qarşısında xalqımızın böyük bir hissəsi İran adlanan ərazidə «Hürriyyət!», «Azadlıq!» deyə hayqırır. Bir ovuc erməniyə sayından artıq məktəb açan İran dövləti, 35 milyonluq böyük bir xalqın mədəni və adi insani hüquqlarını da pozur. İranda baş vermiş bütün inqilabların həmişə önündə gedən, bütün təşkilati işlərə rəhbərlik edən azərbaycanlılara 1979-cu il inqilabı da bütövlükdə milli hüquqlar və istiqlaliyyət gətirmədi. Doğrudur, qısa bir müddətdə Tehrandə və Təbrizdə klassiklərin, çağdaş yazarların əsərləri çap olunmağa, Güney Azərbaycan məktəblərində doğma türkcəmizdə ibtidai siniflərdə dərslərin keçilməsinə hazırlıq görüldü. Poeziya və nəsrdə Şəhriyar, Sahir, G.Səbahi, Y.Şeyda, Savalan, Sönməz, H.Tərhan

və başqaları əsərlərində dövrün ab-havasını, millətin arzu və istəyini ifadə etdilər, dövrü mətbuatda isə «Koroğlu», «Varlıq», «Ülkər», «Günəş», «Dədə Qorqud» kimi dərgilər milli şüurun formalaşmasında fəal rol oynadılar. Lakin bütün bu demokratik proses və islahatlar çox az, cəmi iki ay çəkdi. Bütün dövrlərdə olduğu kimi bu dəfə də Azərbaycan xalqının hüquqlarını pozan, ana dilini yasaq edən, ruhuna, əl-qoluna buxov vuran istibdad rejiminə, despotizmə qəzəbini bədii yaradıcılığında ifadə etməyi bacaran və bunu özünün vətəndaşlıq borcu hesab edən Şəhriyar milli hüquqları tapdanan, mənəvi əzablar içində inləyən xalqın arzu və istəyini, onun mübarizə əzmini ifadə edərək yazırdı:

*Yarəb, nədir bu qədər ürəkləri qan etməyin,
Qolu bağlı qalacaqdır, nə vaxtacan Azərbaycan?!
İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan!
Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır!
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!
Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa, ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!
Şəhriyarın ürəyi də səninkitək yaralıdır,
Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman, Azərbaycan!*

Türk dilinin unutturulduğu, türk təfəkkürünün qarşısı alındığı bir zamanda Şəhriyar «Heydər babaya salam» mənzuməsini doğma Azərbaycan türkcəmizdə qələmə alaraq xalqımızın bitib-tükən-

məyən ruhunu və türkcəmizin böyüklüyünü və şirinliyini, həmçinin onun həyati əhəmiyyətini bir daha təsdiq etdi. Fars şovinizminin çox qorxduğu bir hadisə baş vermişdi. Qılınc və top gücünə susdurulmuş Azərbaycan ruhu, Azərbaycan təfəkkürü indi Şəhriyarın dili ilə danışdı. Şəhriyar və onlarla digər sənətkarların yazdıqları əsərlər əsərət altında inləyən bir millətin – mədəniyyəti, tarixi özü qədər qədim və zəngin olan bir xalqın harayı və fəryadıdır. Bəli, biz türk milləti olmaqdan qürur duyuruq. Çünki, türkün ruhunda olan azadlıqsevərlik, hürriyyətsevərlik, tarixə bəxş etdiyi qəhrəmanlar bunu deməyə əsas verir.

Bu gün müstəqil dövlət olan Şimali Azərbaycanda Azərbaycan Xalq Hərəkatının Lideri Əbülfəz Elçibəyin başçılığı ilə yaranmış Bütöv Azərbaycan Birliyi Azərbaycanın bütövlüyünün bərpası kimi böyük və tarixi bir missiyanı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Azərbaycan siyasətinə, milli varlığımıza yeni çəlgənlər gətirən, yalnız Azərbaycan və türk dünyasının deyil, bütün dünya demokratiyasının qəbul etdiyi Ə.Elçibəy bu gün də siyasətimizin və milli birliyimizin öndəri olaraq qalır. Onun son illərdə gündəmə gətirdiyi Bütöv Azərbaycan ideyasını şübhə etmirik ki, dünyaya səpələnmiş soydaşlarımız da qəbul edəcək. Çünki M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi «Sadəcə hökumət və ya parlament üzvü olmaq insana özəl bir imtiyaz və şərəf verməz. Əsl imtiyaz, əsl şərəf ideyaya sədaqətlə və ona hüsniyyət və səmimiyyətlə bağlı qalmaqdadır. Biz – türk dünya-

sının bir parçası olan Azərbaycanımızın bütövlüyü uğrunda mübarizəyə qalxanlar, inanırıq ki, müstəmləkə və imperatorluqların dağıldığı, insanların hür yaşadığı bir zamanda Güneydə yaşayan soydaşlarımız da azad olacaq.

Bu gün M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan davasını, Milli Azərbaycan hərəkatını davam etdirən Ə.Elçibəyin dediyi kimi «Biz – parçalanmış oğuz elləri, qalxıb çox uzaq bir səfərə çıxmışıq. Bu səfər Vətən torpaqlarının bütövləşməsində qurtaracaqdır». Bu gün Bütöv Azərbaycan hərəkatına qoşulanlar, Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda mübarizə yolunu seçənlər gözəl başa düşürlər ki, müdrik bir kəlamda deyildiyi kimi «**Uzaqda bir yol görünür. Bu yol bizim yolumuzdur. Getməsək də, varmasaq da bu yol bizim yolumuzdur**». Ulu Tanrı bu yolda Azərbaycan türklərinin yardımçısı olsun. Amin!

Ankara, 1999



ŞƏHRİYAR ƏDƏBİ MƏKTƏBİ

XX əsr Azərbaycan poeziyası kəhkəşanının ən parlaq ulduzlarından biri Məhəmməd Hüseyn Şəhriyardır. Şəhriyarı başqalarından fərqləndirən onun özünəməxsus cəhətləridir. Bu cəhətlər o qədər qabarıq və təsirlidir ki, şairin ədəbi məktəb yaratmasına, yüzlərlə söz ustasının onun ardınca getməsinə, nəzirə, cavab, ithaf yazmasına səbəb olmuşdur. Tək Cənubi Azərbaycanda deyil, Şimali Azərbaycanda, Türkiyədə, İraqda, Hindistanda, Pakistanda, Türkmənistanda, Gürcüstanda, ümumiyyətlə, türk millətinin yaşadığı hər yerdə onun yaradıcılığını sevə-sevə öyrənirlər.

1932-1936-cı illərdə qələmə aldığı üsyankar ruhlu, ürəkparçalayıcı əsərlər şairin ədəbiyyat aləmində daha çox tanınmasına səbəb olmuşdur. 1929-cu ildən başlayaraq bir-birinin ardınca yazılmış «Divan»ların, «Nişaburda günəş batarkən», «Nişaburda», «Kəmalülmülkün ziyarəti» və başqa orijinal, sanballı əsərlərin müəllifi əsasən fars dilində yazdığına görə uzun müddət farsdilli poeziyada və farsdilli ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tanınırdı. İkinci dünya müharibəsi dövründə Sovet ordusu İrani işğal etdiyi zaman xəstə yatan şair anasının «Lalın dilini anası bilər, mən sənin dilini, şeirlərini anlamıram» deməsi, bayatılar oxuması şairə öz ana dilinə məhəbbəti alovlandırmışdı. İrtica Güney Azərbaycanını viran qoyub, dilini qadağan etdiyi illərdə Şəhriyar öz ana dilində «Heydərbabaya salam» mənzuməsinin birinci hissəsini qələmə alır. Uzun müddət Tehran və Xorasan mühitində yaşayıb əsər-

lərini fars dilində yazmış Şəhriyar türk dilində böyük həcmli və son dərəcə təsirli poemasını ortaya çıxarır. Bu, həqiqətən, qeyri-adi ədəbi hadisəyə çevrildi. Hələ çap olunmamış, əlyazma şəklində yayılan həmin əsər buludsuz səmada çaxan şimşək təsiri bağışladı. Bu, müxtəlif səbəblərlə bağlı idi. Həmin səbəblər dil aclığı keçirən xalqın əlyazma şəklində əsəri oxuması, ictimai-siyasi vəziyyətin poemada real boyalarla təsviri, birliyə, azadlığa, istiqlalə çağırış sədaları, əzab-əziyyətdən kövrəlmiş, bircə himə bənd olan minlərlə insanın şairin xatirələri fonunda öz keçmişinə qayıtması, hələ də təəssüfdən doğan psixoloji hal keçirməsi, Azərbaycanın təbii və milli varlığının coşğun və dərin vətənpərvərlik hissi ilə canlı şəkildə qələmə alınması, ən nəhayət, poemanın zəngin dili, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri, xəlqiliyi idi. «Heydərbabaya salam» elə bir poemadır ki, Azərbaycanın klassik poeziyasının ən dəyərli ənənələrini orijinal tərzdə davam etdirir.

*Heydərbaba, gün dalını dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə ver gətirsin bu yana,
Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana.¹*

Milli demokratik hərəkatın süqutundan sonra susdurulmuş neçə-neçə sənət fədaisi, hətta şair olmayanlar belə Şəhriyara nəzirələr yazmağa başladılar. Professor Rüstəm Əliyevin ifadəsincə desək,

¹ M.Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri, səh. 19.

«Sanki ağır bir karvan yola düşdü». Cənubi Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri, o cümlədən Səhhaf, Fəthi, Azəri, Sahir və başqaları Şəhriyarın poemasına böyük ictimai məna verir, onu xalqın milli intibahı ilə əlaqələndirirdi. Qeyd edək ki, Şəhriyar yaradıcılığı təkcə İran daxilində qalmayıb neçə-neçə xarici ölkələrdə də əks-səda yaratmışdı. Şair Səhhaf deyirdi:

*Ellər bilir sən bir gözəl gülümsən,
Sünbülümsən, gülümsən, bülbülümsən,
İti qılınc kimi kəskin dilimsən.
Sənsən mənim arxam, elim, Şəhriyar,
Sən olmasan sınar belim, Şəhriyar.¹*

Həbib Sahir isə «Məktəb xatirələri» adı altında qələmə aldığı tərcümeyi-hal məzmunlu şeirini «Heydərbabaya salam» poemasına nəzirə yazmışdı. Eyni ilə həmin ruhda, həmin ölçü və məzmununda olan «Xatirələr» başı bəlalər çəkmiş bir insanın taleyindən soraq verirdi. Şeir sonunda o da onlarca başqa qələm yoldaşları kimi Şəhriyara el-obaya kömək olmaq, bağlı qapıları açmaq üçün müraciət edir:

*Günüm keçdi, oldu qızıl gülüm xar!
Şam sönməkdə, gecə soyuq, mənzil dar!
Bu bağlanan qapıları kim açar?
Şeir görüb səni andım, şairim!
Vətəndaşı, demə dandım, şairim!²*

¹ M.Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri, səh. 10.

² Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, səh. 232.

Hamının türk dilində yazmaq üçün Şəhriyara müraciəti təbii idi. İstibdadın qadağan səddini yarmış şairdən xalq qələbələr gözləyirdi. Şəhriyar isə ən böyük qələbəsini çalmışdı. İlk növbədə Cənubda türkdilli poeziya ənənəsi dirçəlmişdi. Bu dildə bir-birinin ardınca şeirlər və poemalar meydana gəlirdi. İllərcə ürəklərdə yığılıb qubar bağlamış dərdləri söyləyən belə mənzumələrə Əhməd Alovun «Heydərbabadan Şəhriyara məktub», Səhəndin «Hörmətli ustad böyük Şəhriyara», Abbas Barizin «El dayağına salam» Əli Guşanın «Heydərbabanın Şəhriyara salamı» kimi iri həcmli əsərləri, Məhzunun, Valehin, İnayətulla Əmirpurun, Əli Azərinin şeirlərini misal göstərmək olar. Qılınc gücünə «yuxuya verilmiş» milli təfəkkür, Azərbaycanın milli varlığı yenidən ölüm-dirim mübarizəsinə qədəm qoymuşdu. Ümumiyyətlə, Şəhriyar yaradıcılığı İran və bütövlükdə Azərbaycan poeziyasına elə bir vüsət vermişdi ki, 1931-ci ildən üzü bəri gəldiyi 40 ildə xalqın milli intibahında, təfəkkürünün formalaşmasında, dilinin saflaşmasında, pedaqoji görüşlərinin kamilləşməsində və s. mütərəqqi keyfiyyətlər qazanmasında hər cür partiyalardan daha artıq iş görmüşdür.

Bakı, 1993

MÜASİR LİRİKAMIZDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

İnsan üçün ən müqəddəs və toxunulmaz onun torpağıdır, vətənidir, bir də dədə-babaların yadigar qoyduğu dildir. Bu hiss və doğmalığ zaman-zaman nəsildən-nəsilə keçir və xüsusilə insan öz yurdundan, obasından və xalqından ayrı düşdükdə onun qəlbini kövrəldir, mənəvi dünyasında dərin şırımlar açır. Çağdaş poeziyanın tez-tez müraciət etdiyi (həm də böyük kədər və qəlb ağrısı ilə müraciət etdiyi) Cənub mövzusu bu qəbildəndir.

1828-ci ildən başlayaraq bədii fikir tariximizdə bu mövzu öz ifadəsini tapmağa başlasa da, indiyə qədər ideya-estetik gücünü, dəyərini və təsirini itirməmişdir. Xalq və vətənin bütövlüyü məsələsi müasirlərimizin mənəvi simasının formalaşmasında və kamilləşməsində mühüm rol oynadığı kimi Cənublu həmvətənlərimizin taleyi də şairlərimizi həmişə düşündürmüş, müvəffəqiyyətlərinə sevindikləri kimi fəlakətlərinə də ürəkdən acımışlar. Mayası azadlıq və mübarizə ilə yoğrulmuş bir xalqın xoşbəxt gələcəyinə inam hissi şeirimizin aparıcı xətti olmuşdur. Bu böyük arzu ayrı-ayrı sənətkarlarımız tərəfindən sətir-sətir, misra-misra vərəqlərə səpələnmiş böyük bir xalqın istək və arzularını əks etdirən dastanlara çevrilmişdir. Cənub mövzusu ədəbiyyat tariximizdə silinməz izlər buraxmış, ictimai-siyasi kəsərilə bərabər bədii cəhətdən də ədəbiyyatımızı zənginləşdirmiş və rəngarəng etmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, vətənə, torpağa bağlılıqdan, xalqın, millətin bütövlüyündən söhbət gəndə milli iftixarımız olan məsələlərdən danışılarda

Bakı, Gəncə, Qarabağla birlikdə Təbriz, Ərdəbil, Səlməs, Zəncan və s. şəhərlərimizin də adlarının paralel çəkilməsi hər bir sənətkarın yazıçı-vətəndaş əqidəsini üzə çıxarır. Əlbəttə, bu tutumlu poetik nümunələrdə milli sənətkar xalqımızın fəlsəfi baxışını, ən yaxşı uğurlarını, dünyanı duyum formalarını verməklə müasirlərinə öz keçmişini və tarixinin pozulmaz səhifələrəni xatırladır, beynəlmiləlliklə bərabər millilik hissi aşılayır. Bu mövzunun dediyimiz xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməsi xüsusilə müasir lirikamıza aiddir. Sevindirici haldır ki, bütün bu məsələlər millilik çərçivəsində, ümum-azərbaycan ədəbi kontekstində nəzəri və elmi fikrin əldə etdiyi müasir nailiyyətlər əsasında əks olunur, oxucunun mühakiməsinə verilir.

Tarixi keçmişimizi vərəqləyən Azərbaycan şairləri tez-tez bu mövzuya müraciət etmişlər. C.Cabbarlı, M.S.Ordubadi, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, B.Vahabzadə, həmçinin M.Araz, Ə.Kürçaylı, N.Həsənzadə, N.Xəzri də Cənub mövzusunda yazdıqları şeirlərlə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişlər.

Xüsusilə cənub mövzulu şeirlərində həqiqət duyğusunun güclü olması ilə seçilən S.Rüstəmin bu sahədə uzun illərdən bəri apardığı sənətkarlıq axtarıları diqqəti cəlb edir.

*Gəldi min dilli bahar, könlümə Təbriz düşdü,
Güllü, bülbüllü bahar, könlümə Təbriz düşdü,
Təbrizin dərdi mənim dərdim olub çoxdandır,
Ordadır nazlı nigar, könlümə Təbriz düşdü.¹*

¹ «Azərbaycan» jurnalı, 1971, №10, səh. 65.

Başqa bir bənddə şair öz fikrini belə tamamlayır:

*Mən Süleymanam, Kür-Araz nəğməli şair babayam
Çəkərəm aləmə car könlümə Təbriz düşdü¹.*

Oxucu onun Cənub mövzulu şeirlərini oxuyanda gözü qarşısında el qeyrətini, el namusunu çəkən bir insan canlanır. Bu mübarizlik, xalqımızın taleyinə düşmüş nakamliqla barışmazlıq onun onlarla şeirində açıq-aşkar nəzərə çarpır. Şairin bu gün də yazdığı şeirlərdə mübarizlik, döyüşkənlik Cənub həsrətindən doğan narahatlıq ifadə olunur.

*Süleyman şahid ol bu fəlakətə,
Göz yummaq çətindir, zülmə, vəhşətə,
Torpaq da qan görüb gəldi dəhşətə,
Ağaclar saçını yoldu, nə yoldu?!²*

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı, həm də Şimali Azərbaycanda bu ədəbiyyata maraq, onun araşdırılması böyük Vətən müharibəsi illərində daha da qüvvətlənir. Poeziyada Cənub mövzusu ilə bağlı bir çox məsələlərin qoyuluşu, xüsusilə inqilabi mövzuların ifadəsi, milli şüurun inkişafı məhz bu illərə təsadüf edir. Bu gün poeziyamızda bu mövzudan söhbət gedəndə əlbəttə ki, həm mövzu, həm də forma rəngarəngliyinə görə bu illərə minnətdar olmalıyıq. Çünki bu gün poeziyamızda rastlaşdığımız bir ox məsələlər özünün ilkin başlanğıcını 40-cı illərdən alır. Əlbəttə ki, müasir po-

¹ «Azərbaycan», 1971, №10, səh.65.

² «Azərbaycan», 1978, №11, səh.11.

eziyamızda bu gün Cənub mövzusunun müxtəlif forma və istiqamətlərdəki inkişafını Böyük Vətən müharibəsi illərinin davamı kimi başa düşmək lazımdır.

Xüsusilə müasir poeziyamızda sərhad ayrılığından doğan etirazlar ged-gedə daha dərin ictimai məzmun alır. Poeziyamızda bu hal Azərbaycan xalqı üçün böyük fəlakət olduğu dərk edilir, yeni bədii parçalar yaranmağa başlayır.

Cənubi Azərbaycan mövzusunə tez-tez müraciət edən, bu sahədə mükəmməl sənət nümunələri yaradan şairlərdən biri də B.Vahabzadədir. Vətənə sonsuz məhəbbət bəsləyən, xalqın ikiye bölünməsində günahkar olan adamları töhmətləndirən, ayrılığın mənəvi əzabını çəkən, ancaq ümidini pozmayan şair şeirlərinin birində belə deyir:

*Çəkdik, çəkirik biz ki, yüz ildən bəri həsrət,
Döndərdi qaranlıqlara gündüzləri həsrət
Ustad mənə şeirilə salam göndərə bildi
Kim qoydu yanan gözlərə od gözləri həsrət?
Öz haqqına biganə olan Bəxtiyar olmaz
Çapmış, talamış daima dilsizləri həsrət
Həm qafiyədir adlarımız, Şəhriyar ustad,
İnsafmı ayırsın bu qədər bizləri həsrət?!*

Şairin bir qisim şeirləri var ki, müəllif bu məqamlarda onu düşündürən məsələlərə dair mülahizələrini oxucunun nəzərinə çatdırdıqdan sonra onları həll etməyi qarşısına məqsəd qoymur. Şair

¹ «Ulduz», 1979, №11, səh.39.

onu narahat edən ictimai dərdlərin ağırlığını oxuculara çatdırır və əsrlərin sağalmaz yaraları haqqında düşünməyi onların mühakiməsinə verir. Bu mənada B.Vahabzadənin «Qürbətdə görüş» şeiri diqqəti cəlb edir:

Bu görüşün bir adı var: möcüzə

Görüşərkən

içdən gələn hönkürtülər bəs nədir?

Bir vətənin oğulları qürbətdə yox

O Vətənin öz içində

Görüşməyə təşnədir.

İki qardaş görüşməkcün

Qürbətəmi getməli?

Bu sorğuya hönkür-hönkür ağlamalı,

qəhqəhəylə gülməli!¹

Cənubi Azərbaycanla bağlı hər bir yazı həcmindən və bəlli keyfiyyət tutumundan asılı olmayaraq həmişə oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılınır. Müasir Azərbaycan poeziyasında az sənətkar tapılar ki, bu mövzuya müraciət etməsin. Əlbəttə ki, bu mövzunun işlənməsi bir problem kimi bütün yaradıcı ziyalılarımızı düşündürür. N.Həsənzadə də yaradıcılığında rəngarəng həyat prosesinin müxtəlif qütblərinə müraciət edir, aktual məsələləri əks etdirən sənət nümunələri yaradır. Onun Cənub mövzusunə həsr etdiyi bir sıra şeirlərində xeyir və şərin, işıqla qaranlığın mübarizəsi, xalq dözümü, poetik təfəkkürün uzaqqörənliyi ilə ifadə olunur.

¹ B.Vahabzadə. Payız düşüncələri. Azərneşr, Bakı, 1981, səh.179.

Müəllif sərhad dirəklərinin doğurduğu narahatlığı:

*Araz – bir ərimiş yanar qılıncdı,
Əyilib torpaqdan qaldırmaq olmur¹.*

kimi bədii ifadə ilə oxucuya çatdırır. Əsrlərlə davam edən bu ayrılıqdan doğan narahatlığın dərki, şairi gələcək nəsillərin taleyini düşünməyə vadar edir. O, sanki gələcək nəsle yenilməzlik, iradə mətinliyi arzulayır, dədə-babaların dözərək qəbul etdiyi ədalətsiz qanunların üstündən xətt çəkməyə, daha mübariz olmağa səsleyir.

*Süleyman Rüstəmin şeiri, qəzəli
deyir ki, əl vurma, gülümdə köz var.
Qürbətdən vətənə baxdı Füzuli,
Vətəndən
vətənə baxır Bəxtiyar².*

M.Arazın, Məmməd Aslanın, gənc şairlərdən Rauf Soltanın, Kəmalənin və digərlərinin bu sahədəki uğurları sevindiricidir. Cənub mövzusunda yazılmış əsərlərdə həmişə həsrət, niskil əsas meyar olduğu halda M.Arazın «Bu gecə yuxumda Arazı gördüm» şeiri gələcəyə inam, ümid notları ilə süslənmişdir:

*Bu gecə yuxuda Arazı gördüm
Arazı belə tox görməmişdim heç.*

¹ «Ədəbiyyat və incəsənət», 17 iyul, 1976.

² Yəni orada.

*Arazi baxtından çox razı gördüm.
Üstündən yol atdı: «Cəsarətlə keç»¹.*

Nə etməli, şair hələlik arzularının həyata keçməsinə yuxularda görsə də şeir ümid və sabaha inam hissindən də məhrum deyil.

Xalqın qüdrətini, əzmini, bir məqsəd uğrunda fədakarlıq göstərmək ruhunu gənc şair Məmməd Aslanın «Doğmalığ» şeiri daha gözəl ifadə edir.

*Sərhəd dağı almaz olsa,
Əridərik, muraz olsa,
Baisimiz Araz olsa,
Qurudarıq uda-uda.*

Əlbəttə ki, bir məqalə həcmində son dərəcə aktual olan bu problemin ətrafında əhatəli söhbət açmaq mümkün deyil. Biz inanırıq ki, poeziyamız Cənub mövzusunun nəinki təkcə bu günün tələbləri səviyyəsində ifadə edəcək, həm də son dərəcə millət üçün aktual problem olan bu mövzuya xalqın gələcək taleyi baxımından yanaşacaqdır.

Bakı, 1989

¹ «Azərbaycan», 1979, №6, səh. 106.

BALAŞ AZƏROĞLUNUN POEMALARINDA XARAKTER HAQQINDA

İnsan və onunla bağlı olan mətləblər ədəbiyyatın həmişə global məsələlərindən olmuşdur. Bədii əsərlərdə bütün təhkiyə və təsvir vasitələri məhz insanın ətrafında birləşir, dövrün bütün səciyyəsi, tutumu, ictimai münasibətləri təbiidir ki, insan vasitəsi ilə əks olunur, canlı xarakterdə təmərküzləşir. Müəllif niyyət və qayəsini ifadə etmək üçün bütün diqqətini yaratdığı fərdə sarı yönəldir.

Son dövr ədəbiyyatımızda, o cümlədən poeziyada dolğun epik lövhələr, geniş həyat səhnələrinin təsviri ilə yanaşı, bir sıra obraz və xarakterlər də yaradılmışdır. Bu onunla bağlıdır ki, sənətkarlar konkret əsr adamının arzu və duyğularını, düşüncə və hissiyyatını təsvir yolu ilə narahat əsrimizin ümumbəşəri problemlərinin bədii həllinə çalışırlar. Bu mənada poeziyada fərdi «mən»in nüfuzu, sanbalı, ona maraq aparıcı mövqeyə keçir. Filologiya elmləri doktoru Yaşar Qarayev haqlı olaraq deyir: «... dövrü ədəbiyyat həm də əxlaqi və mənəvi cəhətdən yetkin şəxsiyyət dövrü kimi dərk edir və təhlil edir. Zaman, tarix və xalq qarşısında yazıçı məsuliyyəti ayrı-ayrı əsərlərdə indi artıq konkret, fərdi «mən» şəxsiyyət qarşısında məsuliyyət şəklində də əyaniləşir»¹.

Balaş Azəroğlunun poemalarının müəyyən qismində qüvvətli xarakter səviyyəsinə yüksələn qəhrəmanlar çox vaxt şairin özünün lirik «mən»idir. Bəzi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar onu yara-

¹ Y. Qarayev. Ədəbi proses – 77, Bakı, Elm, 1978, səh. 4.

dıcılığının bu cəhətini səhv izah edərək belə qənaətə gəlmişlər ki, «O əslində öz həyatının müxtəlif cəhətlərini təsvir edən bir xatirənəvis şairdir. O, obyektiv təsvir üsulundan uzaqdır». Bu fikirlə razılaşmaq qeyri-mümkündür. Əvvəla ona görə ki, B.Azəroğlu «xatirənəvis» kimi həyatının müəyyən mərhələlərinə müraciət etsə də, konkret dövrün, şəraitin tipik cizgilərini, keyfiyyətlərini əks etdirir və bədii baxımdan ümumiləşdirilmiş lövhələr yaradır. «Xatirənəvislik» şairdə həyatı fərdi obyektiv təsvir üsulu, yaradıcılıq tərzini kimi meydana çıxır. İkinci tərəfdən «Balaşı oxuculara sevdiren onun yaradıcılığının lap ilk dövrlərindən öz taleyini ağ günlər uğrunda döyüşən xalq ilə sıx tellərlə bağlaması idi. Xalq isə azadlıq hərəkatı döyüşlərinin sıralarını möhkəmləndirməyi, mübarizədə ardıcıl olmağı, düşmənin ünvanını düzgün müəyyənləşdirməyi, hədəfə məhz lazım olan silahdan atəş açmağı tələb edirdi. Azadlıq hərəkatı, xalqın mübarizə əzmini qüvvətləndirmək üçün onu acınacaqlı və məhrumiyyətlərlə dolu olan həyatına dönüb baxmağı tələb edirdi.

B.Azəroğlunun qələminə mənsub olan poemaların mövzu dairəsi çox genişdir. Mövzusundan asılı olmayaraq, onların mərkəzində müasirimiz olan insan, onun amalı, narahat dünyası mərkəzi yerlərdən birini tutur.

Məlumdur ki, sivilizasiyanın, elmi-texniki tərəqqinin gedişində insanlıq üçün əbədi və vacib olan əzəli keyfiyyətlər – torpağa, təbiətə bağlılıq, namus, etibar, səmimiyyət, mərdlik, milli müəyyənlik və s. xüsusiyyətlər – bir sözlə, insanın əsrlər boyu formalaşmış mənəvi normaları müəyyən

dərəcədə itir. Xoşbəxtlikdən B.Azəroğlunun lirik qəhrəmanı nəinki bu itkilərə məruz qalmış, əksinə, o, insana, onun şəxsi ləyaqətinə, güzəranına və taleyinə çox həssas və humanist münasibət bəsləyir, şərə xəyanətə, insan ləyaqətini tapdayan hər cür ədalətsiz qanunlara, idealsızlığa, əxlaqi eybəcərliyə mətanətlə sinə gərir, vətən və həmvətənlərinin taleyi üçün narahatlıq bu qəhrəmanların xarakterik cəhətləridir. Məsələn «Bakı səfəri» (1945) poemasının qəhrəmanı «Şimalla Cənub» arasında apardığı müqayisədə Cənubi Azərbaycanda xalqın hər cür milli və mənəvi hüquqlardan, siyasi azadlıqdan, dil azadlığından məhrum olduğunu, ana dilində kitab nəşr edə, dərs keçə bilmədiyini, addımbaşılı təhqir olduğunu ürəkəğrısı ilə dərk edir və onda şahənşah hökumətinə qarşı dərin və amansız nifrət oyanır. Əsərdə geniş epik lövhələr, obrazlar bolluğu yoxsa da müəllif tutarlı detallarla xarakterin aydınlaşmasına yardım edən yadda qalan səhnələr yaradır. Daha doğrusu, qəhrəmanın iki mühit arasında gördüyü və dərk etdiyi əksliklər, ictimai ziddiyyətlər, yaşadığı fərdi qayğılar bəşəri qayğılara çevrilərək onu əsərdə adi personajlıqdan çıxarıb, xarakter, tip səviyyəsinə yüksəldir:

*Bilirəm görmədim o yerlərdə ac,
Nə acı göz yaşı, nə acı qırmanc,
Nə həsrət, nə kədər, nə qəm görmədin.
Bizim bu aləm tək aləm görmədin.
Hakimin önündə axan göz yaşı,
Yaxud sinəsinə əyilmiş başı,*

*Əlləri qoynunda işsiz dolanan.
Orda zülm eləmir insana-insan¹.*

«Festival» poemasındakı Əsgər də zamanın, mürəkkəb ictimai şəraitin bütün ağırlarını beynində və ürəyində yaşadan, həm sinfi həm də milli mənsubiyyətindən irəli gələn cəhətləri özündə birləşdirən maraqlı bir obrazdır. O da, təqiblərdən, sui-qəsdlərdən və işgəncələrdən qorxmayaraq, bütün həyatını şah rejiminə və ədalətsiz istismarçı quruluşa qarşı mübarizəyə həsr edir.

B.Azəroğlu qəhrəmanlarının xarakteri müəllif ideyası ilə üzvi surətdə bağlıdır, bəzən onun seçdiyi forma şairin özünə də bilavasitə əsərdə iştirak etmək imkanı verir. Bu mənada «İlk məktub» poeması maraqlı doğurur. Poemada Cənubi Azərbaycanlı minlərlə ailələrin həsrət, intizar və əzab dolu həyatlarının bir sıra oxşar və ümumi cəhətlərini görürük. Bu qəhrəmanların təmizliyi, mənəvi saflığı, saf və ləkəsiz ömürləri, insanlara qərəzsiz münasibətləri, sadələvlükləri, bəzən də insana fərəh gətirə bilən adi imkanlardan belə məhrumluqları təsvir olunduqca onların xarakterləri ən ümdə cəhətlərilə canlanır. Müəllif Solmazın taleyini, sarsıntılarını psixoloji dəqiqliklə əks etdirir. Hələ beşikdə ikən «tüfəngini qələm ilə əvəz etmiş» şair atasını itirməsi, ata nəvəsi və məhəbbəti haqqında yalnız söhbətlər eşitməsi, başqa ata-analı uşaqlara və gənclərə həsədlə baxması, bir sözlə sıxıntılı həyatı onun daxili aləmində əmələ gələn təbəddülatları yaxşı ifadə edir. Müəllif haqsızlığa,

¹ B.Azəroğlu. Səhər səfərləri. Bakı, Azərneşr, 1953, səh.93.

rəzalətə, qeyri-insani münasibətlərə nifrət edir, lakin ümidini itirmir. Yuxusunda atasının Solmaza paltar və bayram hədiyyəsi alması, onu oxşamasında nikbinlik ifadə edən rəmzi bir məna var. Şair inanır ki, xalq əsarət zəncirini qıracaq, həsrətli ürəklər qovuşacaq, insanlar xoşbəxt gələcəyə doğru inamla gedəcəklər. Bu inam Balas Azəroğlunun «yazdığına, estetik idealına sənətkar inamıdır və bu inam olmadan sənət səviyyəsinə yüksəlmək mümkün deyil. Bunun üçün insanı, mühiti, psixologiyaları yaxşı bilmək tələb olunur»¹.

Xeyirxahlıq, mənəvi-əxlaqi təmizlik, insanın ən yaxşı keyfiyyətlərinin qorunub saxlanması klassik poeziyamızdan bu günədək şairlərimizi düşündürən bir məsələdir. Poemadakı qoca baba həyatın hər cürə əzablarını görsə də, ağrı, həsrət və dünya qədər kədərini ürəyində gizlədir, daima insanlara kara gəlməyə, xeyirxahlıq etməyə, ata-babalarını yaxşı xüsusiyyətlərini özündə yaşatmağa çalışır. Yaxud, qadınlığın, analığın, ismət və dözümün nümunəsi sayıla bilən, həm də sadələvliyündən təsəllisini dua və göz yaşlarında tapan qoca nənə obrazını yaradarkən əlbəttə ki, şairi adi insan və bu adi insanın timsalında ona xas olan bəşəri xüsusiyyətlər düşündürür. Şair bu surətləri bir insan kimi nəcib və xeyirxah əməllərlə, bir xarakter kimi bütövlüyü ilə bizə sevdirə bilir.

Poemada bir xüsusiyyət də nəzərə çarpır ki, o da müəllif tendensiyasının qabarıqlığıdır. Bir qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şair hadisələrin təsviri zamanı qüvvətli poetik ifadələrlə onlara

¹ C.Məmmədov. Sənət və bədii həqiqət, «Ulduz» jurnalı, 1981, №12, səh.54.

münasibətlərini bildirir və lirik «mən»ini yadda qalan xarakter səviyyəsinə qaldırır. O, mübarizə sıralarında boş qalmış yerini qızına həvalə etməklə fikirlərini məhdudlaşdırmır, qızının timsalında bütün gəncliyi və gələcək nəsilləri mübarizəyə səsləyir və oxucu bir daha onun həyat məramı və daxili həyəcanlarının şahidi olur.

*İndi o boş yerdə sən dur, sən qızım.
Qoy əskik olmasın səngərdən qızım.
Çalış elə yerdə dur ki, hər zaman
Başının üstündə al bayraq olsun.
Adın çəkildə sevin sin atan,
Bu şair ürəyi uca dağ olsun¹.*

Aydın məsələdir ki, «Əks etdirməkdən əlavə, sənətin başqa bir əhəmiyyəti də vardır ki, bu da həyatı izah etməkdən ibarətdir»²... «Əgər sənətkar fikir sahibdirsə, onun əks etdirilən hadisələr haqqında öz mülahizəsi olmaya bilməz»³.

Bu mənada onun «Ərəb oğlu» poeması xarakterikdir. Poemada lirik fəlsəfi fikrin üstünlüyü müəllifə özünün cəmiyyət haqqında düşüncələrini verməyə, həm də həmin təəssüratı hərtərəfli təsvir etməyə imkan verir ki, bu da çox zaman fərdi «mən»in daxili düşüncə və həyəcanları ilə oxucuya daha yaxından təmasda olmaq imkanı yaradır. Məs.:

¹ B. Azəroğlu. Əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1961, səh. 238.

² N. Q. Çeremşevski. Sənətin varlığa estetik münasibətləri. Bakı, Azərneşr, 1961, səh. 256.

³ Yeno orada, səh. 160.

*...Sənin dərdin, sənin qəmin
Öz dərdimdir, öz qəmidir.
Taleyindən gileylənsən,
Öz taleyim düşər yada.
Elə bil ki, biz bir gundə
Doğulmuşuq bu dünyada¹.*

«İnsan özü haqqında düşündükdə istər-istəməz cəmiyyət haqqında düşünür. Onun taleyi cəmiyyətin taleyilə, onun bir parçasının, ... taleyilə bağlıdır»². Balaş Azəroğlunun qəhrəmanının fikirləri milli məzmunu aşaraq bəşəri və humanist məzmun kəsb edir, onların dərdini öz dərdi kimi qəbul edib, azadlıq, ədalət uğrunda mübarizə əzmi ilə yaşayır.

*Mən də silah alıb gəlləm,
Gəlləm dostum, ağır anda.
Ağ günləri qoruyarıq
Bir orduda, bir meydanda³.*

B.Azəroğlu qəhrəmanlarının qüvvətli və işıqlı cəhətlərini verərkən, həyat həqiqətlərinə əsaslanır, mənəvi təzyiqlərin insanların xarakterində nə kimi izlər buraxması dəqiq şair müşahidəsi və təsviri nəticəsində onun poemalarının qəhrəmanlarının simasında aydın əks olunur. «Üçüncü İsgən-

¹ B.Azəroğlu. Əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1961, səh.256.

² Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının «Müasir kənd və nəsr» mövzusunda keçirdiyi konfransda tənqidçi A.Məmmədovun çıxışından. «Azərbaycan» jurnalı, 1979, №7, səh.183.

³ B.Azəroğlu. Əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1961, səh.269.

dər» poemasının qəhrəmanı haqsızlığın, rəzalətin içində boğulan, kiminin «babı», kiminin «kafir», kiminin «Üçüncü İskəndər» adlandırdığı, şəhərdə hazırcavab, həm də namuslu bir adam kimi tanınan bu xeyirxah insan yaşadığı ictimai mühitin mənən əzdiyi milyonlardan biridir. «Qəhrəmanın və başqalarının hərəkəti, nifrəti və məhəbbəti müəllif İradəsindən və arzusundan deyil, öz təbiətlərindən, düşükləri mənəvi böhrandan, xarakterindən doğur»¹. Ona görə də biz onun düşdüyü vəziyyətə, taleyinin dönüklüyünə acıyıırıq. Lakin onun əzab dolu həyatı və

*...əl dəyirmanında
gecələr səhərə kimi əzilən zəhmətimi,
qapı-qapı sürünən
Yorğun ayaqlarımın qüdrətini
satmasam, ac qalaram axşam².*

- sözləri acı təəssüflə bərabər, rəğbət doğurur. Çünki, o, daxilində olan təmizliyə xəyanət etmir, təmizliyi, məğrurluğu heç nəyə dəyişmək istəmir. Düşünürsən ki, bu dünyanın ədalətsiz işlərinin sonu olacaq, ya yox? Müəllif müdrik və zəhmətkeş insanın evlərə, insanlara duz daşmasını bədii cəhətdən ümumiləşdirir. Adi bir insanın ağır həyat yolunun timsalında bütöv bir xalqın ağır və məşəqqətli həyatının şahidi olursan.

B.Azəroğlu şeir və poemalarında qəhrəman-

¹ B.Vahabzadə. İki povest haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1978, 30 sentyabr.

² B.Azəroğlu. Dünənim, bu günüm, sabahım... Bakı, Gənclik. 1978, səh.214.

larının taleyini o taylı-bu taylı böyük və qədim Azərbaycan xalqının taleyi ilə vəhdətdə izləyən, öz deyim tərzini və poetik nəfəsi ilə oxucuların qəlbinə yol tapan bir sənətkardır. Tənqidçi M.Əlioğlunun sözləri ilə desək, «Azəroğlu Azərbaycan şeirinin müqəddəs səltənətinə zəngin mənəviyyat, zərif, həssas və bakir hisslərdən ibarət könül dünyası, mübariz, məğrur və təlatümlü fikirlər gətirmişdir. Onun müasir poeziyamızda öz yeri, öz çəkisi vardır. Xalqa, oxuculara həqiqəti demək, cəmiyyəti və insanları, gözəllik, xeyirxahlıq və humanizm uğrunda mübarizəyə ruhlandırmaq, səfərbər etmək hər bir şairin – təxirəsalınmaz vəzifəsi, vətəndaşlıq borcudur. Azəroğlu böyük həqiqətləri, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik duyğuları ilə aşılənmiş qeyrətli fikirləri deməklə öz şairlik – vətəndaşlıq borcunu ləyaqətlə yerinə yetirməkdədir»¹.

Bakı, 1987



¹ M.Əlioğlu. Şairlik hünəridir. B.Azəroğlunun «İllərdən illərə» kitabına müqəddimə. Bakı, Gənclik, 1971, səh.8.

Ə.TUDƏ POEZİYASININ BƏDİİLİYİNƏ DAİR

Ə.Tudə Cənubi Azərbaycanın tanınmış və istedadlı şairlərindən biridir. O, ədəbiyyata lirik şair kimi daxil olmuşdur. Onun lirikası başdan-ayağa xəlqi olan, müasir həyatın bütün tələblərinə cavab verən lirikadır. Siyasi kəskinlik, hadisələrə açıq gözlə qiymət vermək, həyatın real boyalarla təsvir edilməsi onun şeirlərinə xüsusi ahəng və çalar verir. Şairin lirik şeirlərinin ruhunda siyasi ahəng və ictimai məzmun güclüdür. Ə.Tudə çox vaxt şeirlərində xalqının adından danışır, onun istək və amalını, mübarizə əzmini, sabaha böyük inamını əks etdirir. Hələ ilk şeirlərində dediyi:

*Nə qədər döyüş var, mübarizə var,
Bayrağım vətəndir, silahım qələm¹.*

- fikri və ideyası bu gün də onun yaradıcılığının əsas aparıcı xətti olaraq qalır.

Ə.Tudə şeirlərində həmvətənlərinin ağır və məşəqqətli həyatından söhbət açsa da, vətənin yad əllərdə qalaraq talan edilməsindən yazsa da, onun şeirlərində inam və xoşbəxt gələcəyə çağırış ruhu qüvvətlidir. Şair inanır və oxucusunu da inandırır ki, bu çətinlik və məşəqqət müvəqqətidir. «QIRMIZI bayraq», «Təbrizdə novruz bayramı», «Ay Araz» və s. şeirlərində yuxarıda dediyimiz fikir öz əksini tapır. Xüsusilə «Təbrizdə novruz bayramı» şeirində müəllif iki aləmi son dərəcə təbii və inandırıcı detallarla qarşılaşdırıb oxucunun mühakiməsinə

¹ Ə.Tudə. Cənub nəğmələri. Bakı, Azərnaşr, 1950, səh.8.

verir. Bayram günü saray adamları və varlılar tənənəli qonaqlıqlar və ziyafətlər düzəltdikləri halda min-bir əziyyətlərə qatlaşan xalq küçələrdə bir parça çörək üçün dilənir. Şair komasında öz tifiinə təsəlli verən, sabaha böyük ümidlərlə baxan ananın dili ilə, bu zülmün gec-tez tarmar olacağını, ehtiyaca əbədi son qoyulacaq günün mütləq gələcəyini söyləyir:

*Can bala, dağılar o zindan, o dar,
Atanla bir yerdə bayram edərik.
Ağ gün keçirəndə bu böyük diyar
Qohuma, qonşuya qonaq gedərik¹.*

Ə.Tudə həyatın aktual məsələlərinə, təbiətin insanlara bəxş etdiyi gözəlliklərə, insanın daxili aləmi və mənəviyyatı ilə bağlı olan amillərə biganə qalmır, onları həssas bir insan, vətəndaş şair kimi qəlbindən, ağılın hökmündən və yaradıcılıq süzgəcindən keçirir, yalnız bundan sonra konkret lövhələrlə oxucusunun mühakiməsinə verir. O, bəzən şeirlərində kövrəkləşir, vətəndən, doğma yerlərdən ayrı düşməsi qəlbini ağrıdır, ürəyinin dərinliklərindən süzülüb gələn həsrət və nisgil dolu notlar oxucunun qulaqlarında həzin və yanıqlı bir nəغمəyə çevrilir. Bu nəغمəni dinləyən də kövrəlir, nəvaziş uman məsum bir körpəyə çevrilir. Lakin bu bir anlıq olur. Çünki, bu kövrəklik Ə.Tudə şeirlərində tərənnüm olunan mübarizəyə, sabaha, ən əsası isə insan qüdrətinə olan böyük inam hissəsinin içərisində əriyib yox olur.

¹ Ə.Tudə. Cənub nəğmələri. Bakı, Azərneşr, 1950, səh.58.

*De fərək deyilmi insanın payı?
Ürək yaradarmı açıq olmasa?
Dünya yaşayarmı, fərəhin sayı
Kədər in sayından artıq olmasa¹?*

Ə.Tudənin poeziyasında insan həyatın gözəlliklərini yaradan, dövrün, zamanın inkişaf ritmlərini duyan, səmanın əlçatmaz ənginliklərinə yol açan, ictimai haqsızlıq qanunlarını məhv edən, yeri gəldikdə amansız olan, bəzən də şirin bir sözə, xoş nəvazişə, ülvü və təmiz məhəbbətə ehtiyac hiss edən ictimai bir varlıq kimi tərənnüm olunur.

Ə.Tudə lirikasının mövzu dairəsi geniş, əhatəli və rəngarəngdir. Bunlardan biri onun poeziyasında tez-tez rast gəldiyimiz beynəlxalq imperia- lizmin və İran irticasının ifşası, digəri isə Milli- azadlıq hərəkatının tərənnümüdür. Şairin mövzu dairəsinin genişliyindən danışarkən görkəmli ədi- bimiz M.İbrahimovun Azərbaycan poeziyası, ümu- miyyətlə şeirimizin inkişaf yolları, ayrı-ayrı sənət- karlar haqqındakı fikirlərini xatırlamaq yerinə dü- şər. O, göstərir ki, bir çox sənət sahələrində oldu- ğu kimi poeziya da orijinallıq və fərdilikdən uzaq deyildir. «Sənət orijinallıq sevir. Mövzu və materi- al, onun bədii ifadəsi, obrazlar və metaforalar silsi- ləsi, fikirlər və ehtiraslar nə qədər yeni orijinal ol- sa, sənət əsəri oxucuya o qədər maraqlı və cazibə- dar görünər. Hər sənətkarın xüsusiyyəti, xüsusi yaradıcılıq siması da bu vasitələrlə müəyyən edilir. Bu günki Azərbaycan şairlərinin əksəriyyətinin şe- irdə öz səsi, öz nəfəsi olduğunu heç kəs inkar et-

¹ Ə.Tudə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1968, səh.121.

sında olmasa da lakin həmişə orijinallıq mənasında bir növ dahilikdir»¹. Ə.Tudə əsərlərindən həmişə xalq təfəkkürünün, müdrikliyinin nəfəsi duyulan, xalqın adət-ənənəsini, xalqın psixologiyasını, onun həyatsevərliyini, düşüncə tərzini bütün reallığı və təbiiliyi ilə oxucuya təqdim edən sənətkarlardandır.

Onun şeirləri özünəməxsusluğu, sadə deyim tərzini, insanın daxili aləmi ilə bağlı olan hiss və duyğularını canlı təsvir etməsi ilə seçilir. Korolenko yazır ki, «Şeir ən əvvəl mütənəsiblik deməkdir. O, sözlərin sərbəst axarını tələb edir. Şeirin incəliyi sözlərin zorla, necə gəldi yerləşməsinə deyil, canlı danışığıdakı kimi sərbəst və təbii düzümünü tələb edir. Əgər sözlər misralara bədii məntiqə zidd olaraq qeyri-təbii daxil edilsə, şeir zərifliyini, gözəlliyini itirər, daha doğrusu şeiriyyətdən əsər-ələmət qalmaz. Buna görə də asanlıqla incə şeir yazmaq çətin olur... nəhayət, şeiriyyət obraz tələb edir. Şeir dili aydın, sadə, qısa, ahəngdar və obrazlı olmalıdır». Ə.Tudə də çalışır ki, şeirdə sözlərinin incə düzülüşünə, sözlərin deyim və ifadə tərzinin gözəlliyinə fikir versin. Bu cəhətdən onun şeirləri həmişə sevilir və təqdir olunur. Məsələn, aşağıdakı şeir parçasına diqqət edək:

*Bəli, ürəyindən yarananda,
Ceyran da ağlayır bir insan kimi.
Doğma balasından aralananda,
Tutulub açılır asiman kimi.*

¹ V.Q.Belinski. Seçilmiş məqalələri. Bakı, 1948, səh.97.

*Mənim sualım var ovçuya yalnız,
O qıydı ceyranın dinc həyatına.
Görəsən özü də dünyada xofsz
Ömrünü verərmə öz övladına¹?*

Mirzə İbrahimov göstərir ki, xalqı əsər yaratmaq üçün sənətkar nəinki xalq həyatını, həm də xalqın mədəniyyətini, tarixini, dilini dərinləndirən öyrənməlidir. Necə ola bilər ki, Azərbaycanca şeir və hekayə yazasan, ... ancaq Nizamini, Füzulini, Vaqifi, Mirzə Fətəli Axundovu, Sabiri oxuya bilməyəsən? Bu əcaib bir paradoksdur. Göründüyü kimi görkəmli tənqidçi hər cür vərdişi və adətləri milli xüsusiyyət adlandıraraq onları ədəbiyyata gətirənləri kəskin tənqid edir. Tənqidçi yazır: «Biz tarixi dönüşlər, misilsiz kəşflər, ictimai çarpışmalar zamanəsində yaşayırıq. Bədii yaradıcılığı köklü-budaqlı nəhəng bir ağaca oxşatsaq, xalqın həyatı, bugünkü zamanə sənət ağacınının rişə atdığı zəmindir². Yaxşı əsərlərin yalnız milli ənənələrə əsaslanaraq yazıldığını qeyd edən müəllif göstərir ki, «Mütərəqqi milli ənənələrə biganəlik, onları nəzərdən qaçımaq ədəbi təcrübədə yazıldığı, hansı xalqa mənsub olduğu bilinməyən simasız, solğun, emosional qüvvədən məhrum əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olur, heç bir əllaməlik, heç bir oyunbazlıq, heç bir dumanlı, anlaşılmaz mücərrəd mühakimələr və ifadələr oxucunu aldada bilmir, belə əsərləri sevdərə bilmir»³. Aşağıdakı şeir parçası deyilənlərə yax-

¹ Ə.Tudə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1968, səh.165.

² M.İbrahimov. Ədəbi qeydlər. Bakı, Azərnaşr, 1970, səh.11.

³ M.İbrahimov. Qələmlərin birliyi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1971, 27 fevral

şı nümunədir.

*Tufanda nə qədər kin var, qəzəb var.
Özünü çinara yaman toxuyur...
Ancaq şaqqıldayan quru budaqlar
Sanki qəhrəmanlıq himni oxuyur...
Budaqlar oxuyur. Axı vətənin
Şah vüqarı ilə qoşadır çinar.
Bu ana torpağın, doğma məskənin
Gücünü özündə yaşadır çinar¹.*

Ə.Tudə yaradıcılığında yeri gəldikcə epitet, kinayə, təzad, mübaligə və s. də istifadə edir. Şair, həmçinin lirik ricətə, peyzaj və təbiət lirikasına da tez-tez müraciət edir.

Şeirdə, ümumiyyətlə poeziyada sözün çalarlarından istifadə etmək hər bir sənətkarın dünyagörüşündən, onun söz ehtiyatından, dilin bütün incəliklərinə qədər duymaq bacarığından və bir çox amillərdən asılıdır. Məlumdur ki, məcazlardan hər bir sənətkar istədiyi şəkildə istifadə edə bilər. Sənətkar elə edə bilər ki, mövzunun məzmununa uyğun istifadə etdiyi məcaz yalnız onun tərəfindən işlənmiş olsun. Bu yeni olduğu üçün oxucuya son dərəcə maraqlı olar. Ümumiyyətlə, məcazlardan poeziyada fikri, hissi oxucuya daha təsirli çatdırmaq üçün istifadə olunur. Ə.Tudənin bir şeirine diqqət yetirək:

*Yurddan ayrılmayan quşlar içində
Kollardan-kollara səkir kəkliklər.*

¹ Ə.Tudə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan, 1968, səh.196.

*Yaxası xınalı daşlar içində
Elə bil qəhqəhə çəkir küləklər.*

və yaxud

*Çöllər sinəsinə günəş də taxsa
Soyuq dalğa-dalğa, axın-axındır...
Yolun üstündəki söyüdlü arxsə
Asta pıçıldayır: bahar yaxındır...¹*

Burada «yaxası xınalı daşlar», «qəhqəhə çəkir küləklər», «arxsə asta pıçıldayır» ifadələri məcazi mənada işlədilmişdir. Əvvəla daşlar yaxasına xına yaxa bilməz, bu insana məxsus xüsusiyyətdir, pıçıldamaq və qəhqəhə çəkmək də həmçinin. Göründüyü kimi, insana məxsus xüsusiyyətlərin təbiətə aid edilməsi şeirin təsir qüvvəsini artırmış, onu daha da poetik, oxunaqlı və mənalı etmişdir. Ə.Tudənin şeirlərində sözlərin kompozisiyası, yəni sıralanması, düzülməsi təsadüfi deyil, dilimizin qanun-qaydalarına əsasən yaranır. Əgər bu sözlər müstəqim mənasında işlənsə idi, şeir bu qədər effektiv və oxunaqlı olmazdı.

*Şaxtalı sahilə nə cığır, nə iz...
Sis qonmuş suların ağ sinəsinə.
Daim nəğmə deyən dalğalı dəniz
Sanki ara verib öz nəğməsinə.
Dağlara baxırsan...
Duman içində...*

¹ Ə.Tudə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1968, səh 287.

*Dərin dərəyəmi batıbdır dağlar?
Yox qardan salınan yorğan içində
Sanki şirin-şirin yatıbdır dəniz¹.*

Məcəzi sözlər şeirdə o vaxt qüdrətli səslənir ki, onların ifadə etdikləri məna son dərəcə qüdrətli və ülvi olur. Ə.Tudənin istifadə etdiyi məcazlar ona görə qüvvətlidir ki, bu məcazlara çox vaxt insana xas olan xüsusiyyətlər verilir, əşyalar, hadisələr, təbiət qüvvələri şəxsləndirilir. Məsələn, şair min illərlə insanların uğrunda mübarizə apardıqları «həqiqət»ə insani xüsusiyyətlər verərək, onu daha da ucaldır.

*Həqiqət insanla bir yaranmışdır,
Ancaq zaman-zaman çox aranmışdır...
Yox. Yox.
O özü də qərinələrlə
Döş-döşə gəlmişdir biganələrlə.
Durmuş iməkləmiş dizi üstə o,
Sonra mətanətlə qalxmış ayağa,
Qabağa getmişdir daim, qabağa...
Dağlı sinəsinin yaralarını,
Odlu ürəyinin paralarını
Düşməyə göstərmiş:
- Mən həqiqətəm,
Mən qəhrəmanlığam, mən ülviyyətam².*

Göründüyü kimi, xeyli hissəsini misal gətir-

¹ Ə.Tudə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1968, səh.191.

² Yəni orada, səh.128.

diyimiz bu şeir başdan-başa məcazlarla zəngindir. Görünür, şair həqiqət, ədalət və mübarizə dolu duyğu və arzularını əks etdirmək üçün bu yoldan istifadə edir.

Məcəzin sadə növlərindən hesab olunan epitetə Ə.Tudənin yaradıcılığında tez-tez müraciət olunur. Epitet yaratmaq yazıçıdan son dərəcə böyük məharət və bacarıq tələb edir. Çünki, epitetlər vasitəsilə müəllif həyat hadisələrinə öz münasibətini bildirir. Onu demək lazımdır ki, epitetlər həm qrammatik təyindən, həm də bədii təyinlərdən düzəlir. Bunları çox vaxt bir-birindən ayırmaq o qədər də asan olmur.

*Şair yola düşdü öz mənzilinə
Sanki ayı doğmuş axşamla getdi
Kədərdən pərdəli söz mənzilinə
Fərəhlə, arzuyla, inamla getdi.
Aşırıq söz açdı öz dünyasından,
Səs gah bəmə endi, gah zilə çıxdı,
Şair də batdığı qəm dəryasından
Sanki, üzə-üzə sahilə çıxdı¹.*

Ə.Tudənin yaradıcılığında təzadlara da tez-tez rast gəlirik. Zəngin həyat təcrübəsinə, dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olan şair çox vaxt bir hadisəni oxucuların gözü qarşısında real və təsirli şəkildə nümayiş etdirmək üçün yeri gəldikcə təzadlara da müraciət edir.

¹ Ə.Tudə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1968, səh.120-121.

*Telli sazlar da tərənnümlər də
Zəfərlər də deyir sülh istəyirik.
İnsan gözündəki təbəssümlər də,
Kədərlər də deyir sülh istəyirik¹.*

Xalq yaradıcılığının bütün formalarına son dərəcə məharət və tələbkərliklə yanaşan şair şeirlərinin dolğun və canlı çıxmasına fikir verir və ifadələrin yerli-yerində işlənməsinə çalışır, ideomatik ifadələrdən, atalar sözü və məsəllərdən, adını çək-mədiyimiz bir sıra sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə edir.

Xalq həyatı ilə yaxından bağlı olan şair, onun arzu və istəyini də oxucuya özünə məxsus orijinalılıqla çatdırır. Şairin şeir və söz karvanı hələ yoldadır. Bu yolda sevimli şairimizə uğurlar arzulayırıq.

Bakı, 1986



¹ Ə.Tudə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1968, səh.142.

SÜLH VƏ AZADLIQ NƏĞMƏLƏRİ

Hər şairin öz aləmi, özünəməxsus yaradıcılıq xüsusiyyətləri vardır. Əsil sənətkar həyatın nəbzini tutmağa, həmişə ictimai ideallarla yaşamağa çalışır, aktual mövzuları orijinal üsullarla oxucuya çatdırır. Özünün fərdi üslubu, təsvir vasitələri, bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə getmək cəhdləri ilə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini həmişə cəlb edən Mədinə Gülgün məhz belə sənətkarlardandır.

Düz otuz ildir ki, bu istedadlı şair səmimi, oynaq və sadə şeirlər, yığcam və mənalı poemalar vasitəsilə özünün poetik aləmini oxuculara bəzən sakit və təmkinli, bəzən həyəcanlı və kövrək bir tərzdə çatdırır, onlarla bir növ həsbhal edir.

Gənclik illərini İran Azərbaycanında keçirən, Milli azadlıq hərəkatının bilavasitə iştirakçısı olan Mədinə xanımın yaradıcılığında təsadüfi deyil ki, 1945-1946-cı illərin ictimai hadisələri əks olunmuşdur. Şimali Azərbaycanın həyatının, adamlarının göstərdikləri qəhrəmanlıq nümunələrinin bədii təsviri ilə yanaşı apardığı mübarizə də şairin yaradıcılığında özünün dolğun ifadəsini tapmışdır. Onun, «Dizlərim əyilsə», «intiqam səsləri», «Ellər», «İstək» və bu qəbildən olan digər şeirləri vətən həsrətli bir qəlbin fəryadı, Milli azadlıq arzusu ilə yaşayan şair ananın mübariz çağırışı kimi səslənməkdədir.

Hanı qapımızda o söyüd hanı?

Hansı namərd ali qiymuşdır ona?

*Şahid çağıraram bütün dünyanı
Baxsınlar dərdimin ağırlığına¹.*

Bu şeirdə sadə və səmimi bir şəkildə ifadə olunan Təbriz həsrəti, doğma ocağın nisgili müəyyən ictimai məna kəsb edərək oxucuya da sirayət edir, buradakı fəraq və həsrət notları çox vaxt üsyankar çağırış və nidalara çevrilərək şairin arzularını yer üzünün bütün azadlıq təşnələrinə yayır:

*Cəzdim, daşlar əzdi ayaqlarımı
Alnımda zamanın izləri qaldı.
Bəzən tiksələr də dodaqlarımı
Nəğməmi susdurmaq dedim mahaldı².*

Təbiət gözəlliklərini mənalandıran, onlara ictimai siqlət aşılamağı bacaran M.Gülgün bir sıra şeirlərində Milli-azadlıq hərəkatına işarə edir. Ona görə də onun bu mövzuda yazılan şeirlərində bəzən çox açıq hiss edilən kədər və qəm motivləri, aciz bir insanın şikayəti deyil, həyatın sərt üzünü görmüş, həyatını, taleyini bağladığı inqilabın od, qan və silah gücünə tarmar edildiyinin şahidi olmuş mübariz bir nəğməkarın ictimai dərdi, vətəndaşlıq kədəridir. Bu səbəbdəndir ki, onun şeirlərində hiss edilən qəm, kədər, nisgil ruh düşgünlüyünə, bədbinliyə gətirib çıxarmır, əksinə, vətənin, xalqın azad günlərini görmək istəyənləri daha sıx birləşməyə və səfərbərliyə çağırır.

¹ M.Gülgün. «Şairin kitabxanası», Azərneşr, Bakı, 1962, səh.21.

² M.Gülgün. «Çinar olaydı», Azərneşr, Bakı, 1965, səh.159.

*Demə ki, qalmışam güllərdən ayrı,
Çağlayan sulardan, sellərdən ayrı,
Kaş könlün olmasın ellərdən ayrı,
Ürəyin görməsin möhnəti lələ¹.*

Bu şeirdə gözəl poetik mənə şairin hər otun, hər çiçəyin özünəməxsus əlamətlərini müəyyən ictimai və subyektiv amillərlə mənalandırmaq məharətindən irəli gəlir. Siyasi məzmunla poetik kövrəkliyin gözəl uyarına, peşəkar sənətlə xalq bədii təfəkkürünün, xüsusilə aşıq şeirinə xas olan milli obrazlı təfəkkür tərzinin bacarıqla əlaqələndirilməsinə görə Gülgünün şeirləri çox vaxt tamamilə yeni bir mahiyyət kimi təzahür edir.

Coğrafi genişlik, beynəlxalq vüsət poeziyamızın əsas xüsusiyyətidir. Beynəlxalq aləm dəyişdikcə, Milli azadlıq hərəkatları genişlənir, qəsbkarlarla azad olmaq istəyən xalqlar arasında mübarizə daha kəskin şəkil alır. Bütün bunlar isə öz növbəsində bədii ədəbiyyata, o cümlədən poeziyaya yeni mövzular verir. Ona görə də şair xalqların azadlıq uğrundakı mübarizəsində onların dostu və məsləkdaşı kimi çıxış edir:

*Ey cəllad, nə qədər qan töksən, yenə
Bir dünya arxamız, köməyimiz var,
İnanıb ağ günə, o böyük günə
Gəlir sıramıza ağlar, qaralar².*

Gülgünün şeirlərində olan qəzəb, yanıqlı həs-

¹ M.Gülgün. «Günlər və xatirələr», Bakı, Uşaqgəncləşir, 1958, səh.68.

² M.Gülgün. «Çinar olaydı», Bakı, Azərneşir, 1968, səh.162

rət, onun azadlıq arzuları ilə birləşərək böyük insan kəderindən, bitib-tükənməyən arzularından xəbər verir. Nəzərimizdə həyatının mənasını xalqının xoşbəxtliyində və azadlıqda görəndə, bütün insanlığın taleyini düşünən geniş və həssas qəlbə malik bir sənətkar canlanır. Çünki M.Gülgünün şeirlərində ictimai mühitin oyatdığı təsirlər, duyğular və həyəcanlar yığcam şəkildə bədii ifadəsini tapır. Xüsusilə, Cənubi Azərbaycanın ağır, ictimai vəziyyəti şairi daima düşündürür, azadlıq uğrunda döyüslərə atılan mərd mübarizlər ona ilham verir, qardaş və bacılarının acınacaqlı taleyi onu kədləndirir. M.Gülgün məhz bu böyük dərdi şeirə çevirir, onu şair edən əsas qüvvə də bundan ibarətdir. Vətəninə, xalqına olan bu böyük məhəbbət isə onu xalqların, bütün insanların taleyini düşünməyə sövq edir. Bu mənada Gülgünün şeirləri beynəlmillət məzmununa malik olmaqla həm də orijinal bir formada öz bədii əksini tapmış olur. Ona görə də şairin poetik «Mən»i ilə bir vəhdət təşkil edən lirik qəhrəman dərin bədii ümumiləşdirmə gücünə malik olur:

*Paslı zəncirləri qolundan qıran,
Elləri köməyə, dada çağıran
Qanlı cəbhələrdə saçı ağaran
Soruşsalar kimdir,
O mənəm, mənəm¹.*

Mədinə Gülgünün həzin ruhlu, coşğun poeziyası həyatı, emosional gücə malikdir. O, əsərlərinin

¹ M.Gülgün. «Çinar olaydı», Bakı, Azərneşr, 1968, səh.128.

də həmişə şair – vətəndaş kimi, dünyanı, insanları düşünən bir sənətkar kimi çıxış edir. O, ürək ağrısı və göz yaşı ilə bütün anaları övladlarının taleyi üçün narahat olmağa, onları birləşməyə çağıranda da poeziyanın bütün tələblərinə əməl etməyə çalışır.

*Salam, ey dili ayrı,
Məqsədi bir analar...
Danışın siz bəşərin
Mehriban anasıtək,
Kapital dünyasını
Bu birlik yıxsın gərək¹.*

Biz bu məqalədə şairin zəngin bədii irsinin yalnız sülh və azadlıq motivlərinin tərənnümünə həsr olunmuş əsərlərini müəyyən qruplaşdırmalar əsasında tədqiq etməyə səy göstərdik. Görkəmli sənətkarın poeziyasında bir sıra başqa mətləblər öz həllini gözləməkdədir.

Bakı, 1976



¹ M.Gülgün. «Dənizin sahili varı», Bakı, Azərneşr, 1965. səh.87-88

S.TAHİR LİRİKASININ POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Son dövr ədəbiyyatımızda, xüsusilə də poeziyada şairlərimizin yaratdığı dolğun epik lövhələr, geniş həyat səhnələrinin təsviri bir sıra yaddaqalan obraz və xarakterlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Onlar əsrimizin, onun adamlarının arzu və istəklərini, qayğı və düşüncələrini təsvir yolu ilə narahat əsrimizin ümumbəşəri problemlərinin bədii həllinə çalışmışlar. Yəni Y.Qarayevin dediyi kimi, «... zaman, tarix və xalq qarşısında yazıçı məsuliyyəti ayrı-ayrı əsərlərdə indi artıq konkret, fərdi «mən», şəxsiyyət qarşısında məsuliyyət şəklində də əyaniləşir»¹.

Hələ 1828-ci ildən başlayaraq, bədii fikir tariximizdə Azərbaycanın ikiyə bölünməsi məsələsi, «Cənub» və «Şimal» həsrəti öz ifadəsini tapmağa başlasa da, indiyə qədər öz ideya və estetik gücünü, dəyərini və təsirini itirməmişdir. Xalq və vətənin bütövlüyü məsələsi müasirlərimizin mənəvi simasının formalaşmasında mühüm rol oynadığı kimi, cənublu həmvətənlərimizin taleyi, onların ədəbiyyat və mədəniyyətinin inkişafı da Şimali Azərbaycanı həmişə düşündürmüş, istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda tez-tez bu məsələlərə müraciət edildiyinin şahidi olmuşuq. Azərbaycanın bütövlüyü məsələsi, xalqın ikiyə parçalanması dərdi ədəbiyyatımızda dərin izlər buraxmış, müəyyən məqamlarda hətta ədəbiyyatın aparıcı xəttinə çevrilmişdir. Bu arzu ayrı-ayrı sənət-

¹ S.Tahir. Mən sənə görmüşəm. Bakı, Gənclik, 1967, səh.18.

karlar tərəfindən sətir-sətir misralara dönmüş, və rəqlərə səpələnmiş, böyük bir xalqın istək və arzularını əks etdirən dastanlara çevrilmişdir. Belə sənətkarlardan biri də yaradıcılığı ümid və inamdan yığrulmuş, dərin məzmunlu şeirləri, poemaları, hekayələri, həmçinin povestləri, roman, ədəbi-elmi-publisistik məqalələri ilə xalqın, geniş oxucu kütləsinin dərin hörmətini qazanmış, «Cənub» ünvanlı şairimiz Söhrab Tahirdir. Şairin mövzu dairəsi genişdir: vətənpərvərlik, onun ağrısı, acısı, həsrəti və vüsali... Təbiət, onun insanı düşündürən, əfsunlayan gözəllikləri. Kainat, sirli-soraqlı ənginlikləri. Məhəbbət, onun sevinci, nəşəsi, həm də əzab və iztirabı. Sənət, onun min bir əzablı yolu, sənətkar qəlbinin ağrı-acısı, enişi, yoxuşu, təntənəsi və süqutu.

S.Tahirin yaradıcılıq mənbəyi onun şəxsiyyətinə ifadə olunan poetik ruhundadır. Şübhəsiz ki, S.Tahirin əsərlərinin ruhunu, məna çalarlarının müxtəlif rənglərini şairin özünün şəxsiyyətində axtarmaq lazımdır. Yalnız bu cür şairin yaradıcılığına yanaşdıqda şairi dərinədən duymaq və başa düşmək asanlaşır. Onun sətiraltı ifadələrinin mənasını duyur və dərk edirik, hər halda o öz həyatında baş vermiş hadisələri, gördüklərini, hiss edib duyduqlarını hadisə və predmeti daxili prizmadan keçirdikdən sonra yeni biçimdə bizə təqdim edirsə, bu daha qabarıq nəzərə çarpır və oxucunu daha çox düşünməyə vadar edir. S.Tahirin lirikasının əsas xüsusiyyəti bəşəri ideyaları obrazlı şəkildə həll etməyə daha çox meyilli olmasındadır. Elə bu xüsusiyyətinə görə də onun insanlara və predmetlərə münasibətində bir aydınlıq yaranır. Belinski məqa-

lələrinin birində yazırdı: «...Bayronu Götenin ölçüsü ilə ölçmək mümkün olmadığı kimi, Göteni də Bayronun ölçüsü ilə ölçmək olmaz; bunlar başdan-başa bir-birinə əks təbiətli şairlərdir və hər kəs Göteni Bayron kimi yaşayıb-yaratmaqda məzəmmət etsə, yaxud, bunun tərsini desə, çox böyük bir cəfəngiyyat söyləmiş olar... təbii aləmin ümumi zəncirində filin də, pələngin də öz yeri var, hər biri özünə görə qəşəng və zəruridir¹.

S.Tahirin hər bir əsəri ilə yeni görüş oxucuya şairin özünəməxsus cəhətlərini açır, onu indiyə qədər tanış olmadığı bir aləmə aparır, sanki şair hadisələri öz beynindən və qəlbindən məharətlə oxucunun beyninə və qəlbinə köçürür. Onun yaradıcılığının əsas mövzusu torpaqdır, vətəndir, doğma yurdu Azərbaycandır, onun bu günü, sabahı və gələcəyidir.

*Mən vətən deyirəm, gözlərim dolur,
Məgər sən göz yaşı olmusan, vətən.
Əriyib, elə bil bir damcı olub
Qəmli gözlərimə dolmusan vətən².*

Onun poeziyası ciddi poeziyadır, yəni şair, öteri, gəldi-gedər, hər dövrün şüarları ilə səsleşən mövzulara yox, daha ciddi, bəşəri mövzulara müraciət edir, mahir bir qəvvas kimi, həyatın daha dərin qatlarına baş vurur. Ona görə də S.Tahirin müraciət etdiyi hər bir hadisə, hər bir predmet poetikləşir: «hər kəsin poeziyası həyatın adilikləri qar-

¹ B.Belinski. Seçilmiş məqalələri. Bakı, Gənclik, 1979, səh.168.

² S.Tahir. Qırılan zəncirlər. Bakı, Azərşər, 1965, səh. 5.

şısında titrəyirsə, hər kəs yalnız yüksək predmetlərdən ilhama gəlirsə – o hələ sənətkar şair deyildir, həqiqi sənətkar üçün həyat haradadırsa, poeziya da elə oradadır»¹.

S.Tahirin bir qisim əsərləri var ki, bu lirik parçalar onun şair-vətəndaş şəxsiyyəti haqqında fikirlərimizi təsdiq edir. Bu əsərlərdə hiss və duyğu nə qədər təlatümlüdürsə, dərindirsə, bir o qədər də bəşəridir.

*Doğuluram,
Anam məni
Danışdırır öz dilində:
Böyüyürəm,
Dərs alıram fars dilində:
Öləndəsə
«Əlfatəhəm» ərəbcədir.
Mən millətin dünya payı
Bu dünyada
Baş-ayaqdır, kələfçədir.
Söylə görüm, tarixbaşı,
hansı xalqın
Üç dili var, üç məsləki?
Kim yemişdir
Mənim qədər dil kötəyi?»²*

Əlbəttə ki, bu poetik parça şairin bütün varlığına hakim kəsilmiş qüdrətli bir fikirdən – Milli dillə bağlı narahatlıqdan doğmuşdur. Şeirin təsir

¹ Belinski. Seçilmiş məqalələri. Bakı, Gənclik, 1979, səh. 139

² S.Tahir. Qırılan zəncirlər. Bakı, Azərənşər, 1965, səh. 5.

gücü və qüdrəti ondadır ki, şair bizi də öz düşüncələrinin ardınca aparır. Fikrimizi vətən adlanan qüdrətli, əzəmətli, həm də ana qucağı qədər munis olan bir diyarın keçmişinə yönəldir. Zamanın dərinliklərindən boylanan bu torpağın mərd, mübariz övladlarının siması, onların vətən, xalq naminə dözdükləri, min-bir əzabla yoğrulmuş həyatları gözlərimiz önündə canlanır. Bu qüdrəti, mübarizliyi və ululuğu görən oxucunun qəlbindən belə bir fikir qopur ki, millət özü, yalnız özü onun varlığının, yaşarlığının təsdiqi olan dilini qoruya bilməsə, onun mənəvi iflasını heç kəs müdafiə etməyəcəkdir. Ona görə də S.Tahir haqlı olaraq üzünü millətin düşmənlərinə tutaraq deyir ki,

*Millət sənin istəyinlə
Məhv olursa,
O, naxırdır, millət deyil.
Bir dil sənin zorun ilə
məhv olursa
Boş nağıldır, o dil deyil¹.*

Göründüyü kimi, S.Tahir həyatın aktual məsələlərinə, xalqın varlığı və taleyi ilə bağlı olan amillərə biganə qalmır, onları həssas bir insan, vətəndaş şair kimi qəlbindən, aqlın hökmündən və yaradıcılıq süzgecindən keçirir, yalnız bundan sonra konkret lövhələrlə oxucunun mühakiməsinə verir. Bu tipli şeirlərində o bəzən kövrəkləşir, zamanın insafsız hökm və qanunlarına qarşı üsyan edir, etiraz səsini ucaldır, bəzən də kövrək olur, tez sı-

¹ S.Tahir. Azad qardaşım var. Bakı, Azərneşr, 1979, səh.5-6.

nan budağa bənzəyir, belə hallarda nisgil dolu notlar həzin qəlbioxşar bir musiqini xatırladır. Lakin bu dilemma uzun sürmür, çünki S.Tahir şeirinə xas olan mübarizlik, üsyankarlıq və çağırış ruhu nisgil və ümitsizlik notlarını öz içində əridir. Onun bir qism şeirləri var ki, bu bədii parçalarla şairin həqiqət dolu sualları sanki oxucunu da dərinləndirən düşünməyə vadar edir.

*Hanı sənin on min illik
Mədəniyyət tarixindən
Bir saatlıq kinofilmi?
hanı sənin bu dünyaya
Bəxş etdiyən dünya elmi?¹*

Şairin fəryad dolu poetik sualları həm də əsas ideyanın açılmasına xidmət edir. Çünki bu suallar insan qəlbinin dərinliklərindən süzülür. Şair özü suallara cavab axtararaq göstərir ki, vətən övladları vətəndə haqsızlığa, ədalətsizliyə dözməyərək, dünyaya səpələnərək vətənə, doğma xalqa, millətə edə biləcək xidmətləri özgələre edirlər.

*Dözmədilər töhmətlərə,
Üz qoydular qürbətlərə
Qürbət qəmi üzlərində, üsyan sözü gözlərində,
Dolaşdılar şəhər – şəhər,
Başqa yurdu bəzədilər.*

¹ S.Tahir. Azad qardaşım var. Bakı, Azərənəşr, 1973, səh. 7.

*Yaşatdılar özgəsini,
Yad qızını, ölkəsini¹.*

Aydın məsələdir ki, ümumbəşəri ideya öz mahiyyətinə görə hədsiz dərəcədə geniş və əhatəlidir. Lakin poeziyada onu tətbiq etməkdən və onu zahirə çıxardaraq müxtəlif cür təzahür etdirməkdən asılı olaraq o müəyyən kəlit kəsb edir. Bu o deməkdir ki, böyük və ortabab sənətkar olmağından asılı olmayaraq hər bir şair və yazıçı öz xüsusi səciyyəsinə görə digərindən fərqlənir. Eyni bir mövzunu hər bir sənətkar müxtəlif tərz və biçimdə təqdim edir.

Azad, bütöv, Azərbaycan arzusu S.Tahiri də düşündürən vacib məsələlərdəndir. Araz ayrılığın, tikanlı məftillərinə dönərək hər bir azərbaycanlının ürəyindən keçir. Ancaq bu nisgili aradan götürmək üçün birləşmək və azad olmaq gərəkdir. Azadlığı isə almaq lazımdır, ölüm və qan gücünə. Şair bu arzunu belə ifadə edir.

*Azadlıq, al onu ana vətənim,
Dünya qüdrətini dünyaya bildir.
Azadlıq pasportdur əlində sənin
Azad xalqı danmaq mümkün deyildir².*

S.Tahir lirikasının ümdə cəhətlərindən biri onun qədim tarixə malik olan dilimizdən, onun incəliklərindən bacarıqla istifadə edə bilməsidir. Əvvələn Azərbaycan dilinin zənginliyi, digər tərəfdən də bu zənginlikdən bacarıqla istifadə S.Tahirə

¹ S.Tahir. Döyüş lövhələri. Bakı. Yazıçı, 1980, səh.70.

² Yene orada, səh.49.

müəyyən məsələləri son dərəcə aydın, fikri sərrast çatdırmaq imkanı verir. Min illik tarixi olan nağıllarımızda, dastanlarımızda, aşıqlarımızın şeirlərində, analarımızın qəlbindən süzülüb gələn layla və oxşamalarında əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək cilalana-cilalana gəlib bu günümüzə çatmış Azərbaycan dilinin zənginliyindən və incəliyindən məharətlə istifadə edən şair özünün publisist, siyasi fikirlərini dürüst forma və məzmununda ifadə edə bilir.

*Mən millətəm.
Bir qarışqa olsam belə.
Yenə dilim qalacaqdır,
Mənim dilim qəhrəmandır.
Öz haqqını alacaqdır.
Mən millətəm, bu günümlə,
Taleyimlə, barışmaram.
Başqasıyla qardaş ollam,
həzm olunub
Ancaq ona qarışmaram
Mən millətəm.
Mən azadlıq istəyirəm
Səngərlərdə bu məsləyin
həm kürdüyəm, həm farsıyam.
Azadlığın yolçusu yox,
Azadlığın carçısıyam¹.*

S.Tahirin şeirlərində siyasi kəskinlik, iqlim, pafos, üsyankarlıqla dolu ricətlər xüsusilə güclüdür. O, öz-özünü təkrar edən şair deyildir. Eyni

¹ S.Tahir. Döyüş lövhələri. Bakı, Yazıçı, 1980, səh.81.

torpağın, eyni bir xalqın dərindən, arzusundan bəhs edərkən belə onun şeirləri öz-özünü təkrar etmir; təkrarsız poetik təsvir vasitələrindən özünəməxsus ustalıqla istifadə edir. Bu təkrarsızlıq şeirlərin yalnız zahiri formasında deyil, həm də fikrin ifadə üslubunda, intonasiyasında, hisslərin coşğunluğunun, bəzən həzin, bəzən də kövrəkliyində, sərtliklə bərabər zərifliyində də özünü göstərir. Onun şeirləri həmişə özünəməxsusluğu, yüksək qanadlı üslubu, obrazlı deyim tərzilə seçilir, könüllərə yol tapır. Poeziyanın gücü də ondadır ki, o müxtəlif biçimdə insan qəlbinə nüfuz edir, onun hiss və duyğularını oyadır, oxucunu və dinləyicini mahir bir sənətkar kimi ovsunlayır, öz ardınca aparır. S.Tahir poeziyası da belə bir gücə, belə bir qüvvəyə malikdir. O, elini, yurdunu dərin məhəbbətlə sevən bir vətəndaş şair kimi özünəməxsus deyim tərzilə, müxtəlif rəng və çalarla əsərlər yaradır.

*Millət tarix olmaz, tarix həqiqət
Qurbanlıq olmasa, meydan olmasa,
Bizi qurban doğub xalqımız əlbət
Xalqı alçaldarıq qurban olmasa.¹*

Bu şeir parçasını dinləyən hər kəs sanki qocaman bir el ağsaqqalının öyüdünə, nəsihətinə qulaq asır. Fikir, məzmun dərin olduğu kimi, söz düzümü də biçimli, axarlı, həm də sadədir. V.Q.Kolenski yazır ki, «Şeir ən gözəl mütənəsblik deməkdir». O sözlərin ... sərbəst axarını tələb edir. Şeir in incəliyi sözlərin zorla, necə gəldi yerləşməsi deyil, canlı danışqdakı kimi sərbəst və təbii düzümünü

¹ S.Tahir. Azad qardaşım var. Bakı, Azərbaycan, 1973, səh.10.

tələb edir. Əgər sözlər misralara, bədii məntiqə zidd olaraq qeyri-təbii daxil edilsə, şeir zərifliyini, gözəlliyini itirər, daha doğrusu, şeiriyətdən əsər-ələmət qalmaz. Buna görə də asanlıqla incə şeir yazmaq çətin olur... Nəhayət, şeiriyət obraz tələb edir. Şeir dili aydın, sadə, qısa, ahəngdar və obrazlı olmalıdır.

S.Tahir də həmişə şeirlərində sözlərin təbii axarına, deyim və səslənmə gözəlliyinə, şeirdə ahəngin güclü olmasına daha çox meyl edir. Oxucu da onun bu cəhətinə, yəni az sözlə, daha böyük məna ifadə etmək bacarığına görə onu daha çox sevir. O, bəzən şeirlərində vətənin obrazını yaradır. Azərbaycanın xəritəsini çəkir. Bu xəritədə Azərbaycan bütün var-dövləti ilə, əzəməti ilə canlanır. Bu var-dövlətdə məğrur dağlar da var, bollu-bəhrəli çöllər də, ayna bulaqlar da var, əyilməzlik və mərdlik rəmzi qalalar da. Onun bu qəbildən olan şeirləri hər cür bər-bəzəkdən, hay-küydən uzaqdır. Bu tipli şeirlərdə şairin vətənə, doğma torpağımıza olan məhəbbəti, həzin, sakit-sakit axan bulağı xatırladır.

Duman olsam,

Qarış-qarış biçilərəm boyuna,

Yağış olsam,

Qayaların zirvə-zirvə yuyunur.

Bahar olsam,

Ətəklərin ağ donunu soyunur,

Günəş olsam,

Çevrilərəm sənin çiçək toyuna,

Savalanı, Savalanım¹.

¹ S.Tahir. Döyüş lövhələri. Bakı, Yazıçı, 1980, səh.31.

S.Tahirin şeir dili obrazlı, poetik olduğu kimi, şeirlərinin sintaktik tərkibi, deyim manerası da təkrar olunmaz və özünəməxsusdur. Diqqəti ən çox cəlb edən bu şeirlərdə söz tərkibinin düzülüşü, sintaktik quruluşun adı, danışığ dilinə son dərəcə yaxın olmasıdır.

*Bir ana görmədim ana dözümdə,
Gözüm bir analıq südə boyandı.
Heç öpüş görməyən kişi üzümdə
Anasız öpüşlər alışıb yandı¹.*

Müasir Azərbaycan poeziyasının orta nəslinə mənsub olan S.Tahir şeirdə siyasi məzmun, ictimai qayə və vətəndaşlıq mövqeyi gözləyən şairlərdəndir. Lakin o təsvirlərində ritorikadan uzaqlaşaraq sözün qüdrəti və imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etməyə, hadisələrin təsvirində bəsit informasiyadan uzaqlaşmağa oxucu ilə sərbəst və anlaşılıq dialoqa girməyə çalışır².

Əlbəttə ki, bir məqalə həcmində S.Tahirin yaradıcılıq laboratoriyasına daxil olmaq, incə mətləblərdən bütünlüklə söhbət açmaq qeyri-mümkündür. Lakin bununla bərabər biz bu məqalədə onun poeziyasının özünəməxsusluğu, bir sıra fərdi cizgiləri haqqında fikir və mülahizələrimizi bölüşməyə çalışdıq. İnanırıq ki, onun yaradıcılığı hələ bundan sonra tədqiq ediləcək, haqqında onlarla məqalələr yazılacaq.

Bakı, 1991

¹ S.Tahir. Atəş bulağı. Bakı, Gənclik, 1977, səh.8.

² S.Tahir. Burdan bir atlı keçdi. Bakı, Gənclik, 1972, səh.56.

VƏTƏN HƏSRƏTİ

Hər yazıçının və şairin ədəbiyyatda özünə məxsus yolu, üslubu, yaradıcılıq tərzi və onu ən çox məşğul edən məsələ və mövzuları olur. Antik ədəbiyyatdan tutmuş müasir ədəbiyyatımıza qədər olan dövrə nəzər salsaq görərik ki, qabaqcıl sənətkarları düşündürən vətənə və xalqa məhəbbət məsələsi həmişə ədəbiyyatın mündəricəsini təşkil edən yüksək motivlərdən biri olmuşdur.

Qüdrətli sənətkarlar cəmiyyətə və ictimai həyata olan münasibətlərini, öz dərin və mənalı fikirlərini, ali və nəcib duyğularını həmişə bu əsas motivə doğru yönəlmiş, insanın mənəvi aləmi ilə bağlı olan sevgi hissini ülvilik və qüdsiyyətini də vətənə olan məhəbbətə bağlamışlar. Vətəndaşlıq hissi vətənpərvər şairlər üçün tükənməz ilham mənbəyi, insanları mənəvi, əxlaqi cəhətdən tərbiyə edən, dəyişdirən bir qüvvə və böyük yaradıcılıq amalı olmuşdur.

Belə şairlər həyatın nəbzini tutmağa, həmişə ictimai ideallarla yaşamağa çalışır və hətta cəmiyyətin adi, bəzən o qədər də nəzəri cəlb etməyən hadisələrini nəzərdən qaçırmırlar. Bu cür ədəbiyyat heç vaxt ayrı-ayrı fərdlərin və ədiblərin arzusu ilə yaranmır. Burada yaradıcılıq prosesi gerçəkliyin və dialektik inkişafın obyektiv qanunlarına əsasən yaranır və inkişaf edir. Poeziyamızda diqqəti cəlb edən əsas amillərdən biri vətənpərvərlik hissini ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada ifadə edilməsidir. Vətənpərvərlik hissini tərənnümü istedadın böyük və ya kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün yazıçı və şairlərə xas olan bir xüsusiyyətdir. Əsil sənətkarın

böyüklüyü ondadır ki, o ədəbiyyatda işlənmiş, həmişə aktual olan mövzuları özünə məxsus orijinalılıqla, ifadə və fikirlərlə oxucuya çatdırıbilsin.

Dahi Nizami müdrikliyi və humanizmi ilə bütün Şərqi işıq saçdı, böyük Füzuli «Eşq ilə dolanır bütün kainat» deyərkən eşqin fəlsəfi konsepsiyasını yaratdı, ilham pərisini xəyali aləmdən, göylərdən yerə endirən Molla Pənah Vaqif «Mən cahan mülkündə mətələq doğru halət görmədim» dedisə də, insanlara nikbinlik, həyat eşqi aşladı, qoşmaları dillər əzbəri oldu. M.F.Axundov bütün dinlərə və Şərqi ətalətinə meydan oxudu, Mirzə Cəlil Şərqi bütün «ölülər»ini silkələdi, Sabir göz yaşları içərisində bütün cəmiyyətə güldü. Lakin bu sənətkarlar nədən yazırlar-yazsınlar, həmişə vətənin və xalqın taleyini düşündülər.

Bu tarixi ənənə illərdən-illərə, əsrlərdən-əslərə keçərək nəinki yaşamış, həm də möhkəmlənmişdir.

Mədinə Gülgünün yaradıcılığının əsasını da vətənpərvərlik təşkil edir. Onun şeirlərində həyatilik və realılıqla yanaşı dərin səmimiyyət də diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə Gülgünün şeirlərində hər şeydən əvvəl, vətənpərvər bir şairin ürək çırpıntılarını, duyğularını, doğma Azərbaycan torpağının məğrur və mübariz övladının səsinə eşidirik.

*Kimdən öz gücünü alardı nəğməm,
Vətən olmasaydı, el olmasaydı?
Bahara nə tərif yazardı qələm,
Sal buzlar əriyib sel olmasaydı?¹*

¹ M.Gülgün. «Şairin kitabxanası». Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, səh.41.

Bu misralardan aydın olur ki, şair üçün vətənsiz, elsiz yaşamaq mümkün deyildir. Onun ilhamına qol-qanad verən də müqəddəs və ülvi vətən məhəbbətidir. Onun şeirlərində əsas yeri tutan həsrət və hicran motivləri də daha çox buradan irəli gəlir. Lakin bu motiv şairin lirikasında inilti və sızıltıya çevrilmir, lirik qəhrəmanı daha ardıcıl mübarizə aparmağa ruhlandırır.

Gülgünün şeirləri elin, xalqın məhəbbəti ilə cana gəlir. Vətənə, xalqa, doğma torpağa bağlılıq onun hələ ilk şeirlərində öz əksini tapmış, zaman keçdikcə bu hiss daha dərinə kök salmış, böyümüşdür.

Şairin həyatı göstərir ki, onun gəncliyinin coşğun illəri azadlıq uğrunda mübarizə, inqilab alovları içərisində keçmişdir. Buna görə də onun yaradıcılığını və fəaliyyətini inqilabi hərəkətlə bağlı təhlil etmək lazımdır. Əynində hərbi paltar, bir əlində silah, digərində qələm tutmuş gənc qız inqilabın qələbə çaldığı gündə xalqının azad və xoşbəxt həyatına sevinərək yazırdı:

Mənə ələm sözü çox biganədir,

Onu əbədilik məhv etmişəm mən.

Sormayın gözündə bəs o yaş nədir?

İnsan sevincdən də ağlayır bəzən¹.

Xalqın sevincinə şərik olan şair daxilən keçirdiyi hissləri çox təbii və poetik dillə oxucuya çatdırır. Belə şeirlərdə şairin lirik qəhrəmanını səciyyəyləndirən əsas cəhət vətənə, doğma torpağa

¹ M.Gülgün. «Təbrizin bahar». Bakı, Azərneşr, 1960, səh.56.

bağlılıq və bu məhəbbətdən doğan həsrətdir. Lirik qəhrəman çətin mübarizələrdən çıxmış, həyatın bərkini-boşunu görmüş, yer üzündəki millətlərin taleyini düşünən, ana dilini, xalqının adət və ənənələrini sevən, ata-babalarımızdan bizə miras qalmış mərdlik, dəyanət, vüqar, xeyirxahlıq və qəhrəmanlıq kimi nəcib sifətləri özündə cəmləşdirən ictimai şəxsiyyətdir. Şairin poetik «mən»i həyatın mənasını, xalq üçün yanmaqda, vətən yolunda ölərkən mənən ucalmaqda, bir sözlə, xalqın mənəviyyətinə qaynayıb qarışmaqda görür.

Şairin qəhrəmanı həyata müdaxilə edən, həyatı dəyişdirən fəal şəxsiyyətdir. Sual olunur: əgər belədirsə, yəni şəxsiyyət cəmiyyətdə böyük qüvvədirsə, həyatın gedişindən təcrid olunub özünün daxili aləminə qapılırsa, həyatı yalnız seyr etməklə kifayətlənərsə, həyatın çətinliklərinə təslim olursa, nə üçün şairin lirik qəhrəmanında bəzən seyrçilik meyli müşahidə olunur? Adətən seyrçilik meyli dünyaya biganəlikdən, həyatdan, mübarizədən ayrılıqda özünü göstərir. Təəssüf ki, çox vaxt həyata fəal müdaxilə edən, həyatı uzaqdan passiv seyr etməklə kifayətlənməyən şairin lirik qəhrəmanını bəzən bədbinliyə qapılır, onun mübarizə əzmi zəifləyir, hadisələri dəyişdirmək üçün fəal hərəkət etmir. Məsələn aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

*Amandır, toxunma qəlbimə qafil,
Yandırıb sinəmi söz asta-asta
Qoy axsın gözümün yaşları sel-sel,
Sönsün sinəm üstə köz asta-asta¹.*

¹ M.Gülgün. «Xatirələrimin nəğməsi». Bakı, Gənclik, 1969, səh.43.

Göründüyü kimi, lirik qəhrəman həyatın çətinliklərindən qorxaraq geri çəkilməmiş, həyatın qəribəliyindən, onun törətdiyi işlərdən heyretə gəlmişdir.

Deməli, qəhrəman mübarizədən geri çəkilən, hər şeyə boyun əyən passiv bir şəxsiyyətə çevrilmişdir. Qəribədir, görəsən lirik qəhrəmanın səbri ilə hər şey düzələcəkmi, yaxud vətənə və xalqa xoşbəxtliyi, səadəti kim verəcək? Qəhrəman səbirli olub hər şeyə dözməlidirmi? Məgər xalq özü bu xoşbəxtliyi qazanmayacaqmı? Tarix göstərir ki, bütün inqilabların təşkilatçısı, qərar verəni və icra edəni həmişə xalq olmuşdur. Hadisələrin gedişində bilavasitə iştirak edən xalq özü hər şeyin şahidi olacaq. Ona kənardan edilən xəbərdarlığa ehtiyac yoxdur. Şəxsiyyət həmişə cəmiyyətlə təmasda və qarşılıqlı əlaqədədir. İnsan cəmiyyətdən təcrid olunaraq yaşaya bilməz. Xüsusilə mübarizəni arzulayan, sabah doğacaq azadlıq günəşini səbirsizliklə gözləyən şairin lirik qəhrəmanı nə üçün kütlədən ayrı düşsün? Lirik qəhrəman böyük bir dəryanın kiçicik bir qətrəsidir. Belə olan surətdə, deməli, şairin lirik qəhrəmanı da azadlıq günəşini hamı ilə birlikdə mübarizə nəticəsində görəcək.

*Bəli, tövşüyürəm, tükəndi səbrim,
Dəniztək lal durdum mən coşmaq üçün.
İstərəm döyüşdə keçə günlərim,
Yurduma, elimə qovuşmaq üçün¹.*

¹ M.Gülgün. «Çinar olaydı». Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1968, səh.160.

Belə misraların müəllifi olan mübariz şairdə, şübhəsiz ki, bəzən ümitsizlik meyli də özünü göstərir.

Gülgünün şeirlərində səmimilik, hər bir fikrin, hər bir sözün qəlbədən gəlməsi şairin lirik «mən»inə təbiilik, reallıq gətirir. Onun hər bir arzunu, istəyini, hətta sarsıntılı anlarını belə hiss edirsən. Qəhrəman hissələrinin təbiiliyinə oxucunu çox vaxt inandıra bilir. Bu şeirlərdə təbiilik və səmimilik hakim olduğu üçün oxucunu da düşündürür, öz ardınca aparır, hiss edirsən ki, şairin düşündüyü və yaxud qoyduğu məsələ yalnız tək ona deyil, bütün xalqa aid olan, hamını düşündürən məsələlərdir.

Şairin təbii hissələrini tərənnüm edən şeirlərdə ifadə olunan ayrılıq və vüsal, göz yaşı və sevinc, küskünlük və ümid qarşı-qarşıya qoyulur və sevindirici haldır ki, çox vaxt şeirdə ifadə edilən nikbin əhval-rühiyyə oxucuya da təsir edir. Çünki belə şeirlərdə subyektiv və fərdi duyğular, böyük ictimai arzu və duyğularla, milli və ümumbəşəri hissələrin qarşılıqlı vəhdətində götürülür.

*Gülgün deyir, arzularım dənizdir,
Məhəbbətim sular kimi təmizdir.
Arxam ellər, fəxrim doğma Təbrizdir,
Uçun, gedin vətən sarı, durnalar¹.*

Milli müəyyənlik, xalqın taleyi məsələsi, ümumbəşəriyyət və s. bir şair kimi Gülgünü ən çox məşğul

¹ M.Gülgün. «Çinar olaydı». Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1968. səh.87.

edən məsələlərdir. Məlumdur ki, bir şair kimi Vətən həsrəti və bu həsrətdən doğan üsyankarlıq və mübarizlik onun yaradıcılığında çox güclüdür. Buna görə də şairin həsrəti sızıltıya, düşgünlüyə çevrilmir, həyatsevərlik, mübarizlik, çətinliklərə sinə gərmək kimi müsbət xüsusiyyətlər onun lirik qəhrəmanının ən yaxşı sifətləri kimi üzə çıxır.

Şairin bəzən eyni mövzuya həsr etdiyi şeirlərdə müxtəlif duyğular, təbəddülatlar, nikbinliklə bədbinlik kimi insani hisslər bir-birinə qarışır.

*Kövrəlmiş könlümə əl vurma, həkim.
Qoy hicran dərini mən özüm çəkim.
Vüsəlın qədrini kimi bilərdi, kim
Həsrətli, nisgilli il olmasaydı¹.*

Bu misralarda lirik qəhrəmanın sanki göz yaşlarını görürük. Həm də hiss edirsən ki, lirik qəhrəman fəraq içindədir, ancaq onu ümidlə yaşamağa çağıran qüvvənin nədən ibarət olduğunu görmürsən. «Düşüncələr» şeirində isə başqa bir vəziyyətlə qarşılaşırıq.

Qəhrəman həyatın hər şıltaqlığına baş əymək istəmir, o üsyan edir, cəmiyyəti özünün arzuladığı kimi qurmaq istəyir. Yenidən mübarizəyə atılmaq, hər şeyi yenidən xalqın mənafeyinə uyğun qurmaq, ya da məhv olmaq haqqında düşünür. Qəhrəmanın əsas ideali da budur:

*Yox, dözə bilmərəm, tükəndi səbrim,
Çəkil, ey yoluma əngəl olan kəs.*

¹ M. Gülgün. «Şairin kitabxanası». Bakı, Azərbaycan, 1962. səh. 41.

*Bir də o dağlara düşsün güzərim.
Mənim o dağlarsız nəğməm də gülməz.*

*Hanı qapımızda o söyüd, hanı?
Hansı namərd əli qıymışdır ona?
Şahid çağıraram bütün dünyanı,
Baxsınlar dərdimin ağırlığına¹.*

Göründüyü kimi, şairin lirik qəhrəmanı böyük ictimai amalla yaşayır. O, tarix boyu həmişə qələmə alınmış hakim və məhkum məsələsini meydana qoyur. Bütün dünyanı şahid çağırmaq və qəsbkarları bir daha rüsvay etmək istəyir. Bu lirik qəhrəman bütün həyatını mübarizəyə sərf etməyə hazırdır. Ağac torpağa kök atdığı kimi, torpaqdan qidalandığı kimi, o da bütün varlığı ilə xalqa, vətənə bağlıdır.

*Bilirəm, gözümdə qalmayacaq kam,
Deməyin nəğməmi gülə yazıram
İnanın, ay ellər, hər nədən yazsam,
Onu bu vətənə, elə yazıram².*

Vətənpərvərlik və azadlıq ideyalarının tərənnümü klassik ədəbiyyatımızdan başlayaraq müasir ədəbiyyatımıza qədər şairlərimizi düşündürən əsas mövzu olmuşdur. Çünki insan azad deyilsə, burada heç bir xoşbəxtlikdən söhbət gedə bilməz. «Klassik şeirimizdə insandan, insanlıqdan söhbət gedəndə

¹ M. Gülgün. «Şairin kitabxanası». Bakı, Azərnaşr, 1962, səh. 21.

² M. Gülgün. «Şairin kitabxanası». Bakı, Azərnaşr, 1968, səh. 22.

azadlığın, hürriyyətin yoxluğundan da üstüörtülü söhbət gedir. İnsan nakamdır, çünki azad deyildir. Azadlıq olmadıqca, insan öz idealına qovuşa bilməz, yəni insan həqiqi insan ola bilməz»¹.

Azadlıq, hürriyyət anlayışı həmişə qabaqcıl bəşəriyyəti düşündürən, aktual olan bir məsələdir.

M.Gülgünün lirik qəhrəmanını da ən çox düşündürən, məşğul edən bu idealdır, azadlıq və vətənin taleyi məsələsidir. Qəhrəman hər şeyə hazırdır, təki vətən, xalq azadlığa çıxsın, o hər ağırlığa dözər, təki vətən övladlarının göz yaşlarını görməsin. Lirik qəhrəman vətənin azadlığı, xalqının xoşbəxtliyi naminə insanın fiziki qüvvəsi xaricində olan ağırlara dözə bilər, çiyinini bütün ağırlıqlara dayaq tutar, təki «arxa bir də su gəlsin».

Qeyd etməliyik ki, şairin poeziyası hazırda öteri, xırda hisslərdən uzaqlaşaraq, daha böyük məsələləri əhatə etməyə, zamanəmizin aktual problemlərinə cavab verməyə çalışır.

Zaman keçdikcə lirikanın rolu və əhəmiyyəti artdığı kimi, ona olan tələb də çoxalmışdır. Müasir oxucunu sentimental əhval-ruhiyyənin əsiri olan qəhrəman deyil, cəmiyyətdə yüksək mövqeyi olan, insanlığın gələcəyini düşünən, ictimai bəlalara qarşı mübarizə apara bilən, ədalətsizliyi duyan, hiss edən, şəxsi, fərdi duyğuları ilə ictimai duyğuları arasında heç bir fərq görməyən kamil insan və vətəndaş olan lirik qəhrəman maraqlandırır. Zəka və zövq inkişaf etdikcə onun həyatdan olan tələbi də çoxalır. Düşünürük ki, poeziya zəkanın bütün tə-

¹ M.Arif. Seçilmiş əsərləri, II cild, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1968. səh.487.

ləblərinə cavab verə bilən, daha doğrusu, buna qüdrəti çata bilən lirik qəhrəmanları təsvir etməlidir. Əks-təqdirdə inkişaf ilə həyat həqiqətləri arasında bir boşluq yaranır ki, bu da çox vaxt bəzi əsərlərin ədəbi tənqidimiz tərəfindən çox pis qarşılanması ilə nəticələnir.

Gülgünün lirik qəhrəmanında isə ən yaxşı cəhət hissələrinin təbiiliyi və onun özünün səmimiyyətidir. Oxucu hər an bu lirik qəhrəmanın keçirdiyi daxili çırpıntıyı hiss edir, onun sevinci ilə sevinir, kədərinə şərik olur.

M.Hüseyn məqalələrinin birində qeyd edir ki, sənətkarın ifadə etdiyi hisslər və fikirlər öz qəlbini titrətməmişsə, könlündə tufan qopartmayıbsa, onun yaratdığı bədii lövhə və ya surət heç kimi təəccübləndirməyəcək, həyəcanlandırmayacaq. Yazıcının könlündə doğan hisslər nə qədər, zəngindir-sə, zəhində doğan fikirlər yeni və bəkirdirsə, yaratdığı əsərlərdə bütün bunların ifadəsi nə dərəcədə tam və barizdirsə, oxucu da bir o qədər onu sevvəcək, dediklərinə inanacaq. Məlum məsələdir, həqiqi istedadı, ilhamı olmayan kəs belə hisslərdən və duyğulardan məhrumdur.

Şair Gülgünün də ən böyük müvəffəqiyyəti ondadır ki, o oxucunu öz ardınca apara bildiyi kimi, hissələrinin, arzu və duyğularının səmimiyyətinə də inandırmağı bacarır. «Dizlərim əyilsə», «İntiqam səsləri», «Ellər», «İstək» və bir sıra başqa şeirlər bu qəbildəndir.

Vətənə bağlılıq şairin nəinki bütün yaradıcılığında, hətta deyərdik ki, hər şeirində, bəlkə də hər misrasında hiss olunur.

Saltıkov-Şedrin vətən məhəbbətindən bəhs edə-

rək deyir: «Vətəni, torpağı sev. Ona həmişə özün xidmət et, bunu başqalarından gözləmə, çox yüksəlmə, ucalsan da öz həmvətənlərlə, xalqla birlikdə ucal, avaraçılıq və etinasızlıq dənizində batma, vətənin naminə şəxsi marağından keç, öz həyatını ancaq ona sərf etməyə çalış, özünü inkar et»¹.

Böyük ədibin bu fikirlərini M.Gülgünün lirik qəhrəmanına da şamil etmək olar. Yuxarıda dediyimiz kimi, şairin yaradıcılığında ictimai pafos çox güclüdür. Bu fikri eynilə, onun qəzəlləri haqqında da demək olar. Şair sübut edir ki, məhz qəzəl formasında da ictimai və siyasi fikirləri, bəşəri hiss və arzuları ifadə etmək mümkündür. Nükbəlik və həyatsevərlik ruhu müəllifin qəzəlləri üçün də səciyyəvidir. Gülgünün lirik qəhrəmanı hicrandan qəmlənən aşiq deyil, vüsal üçün mübarizə aparan, sabaha, xoşbəxtliyə inanan insandır. Bu qəzəllərdə işlədilən hicran, aşiq, şəm və sair sözlər yeni məna kəsb edir.

Mədinə xanım özü deyir: «1946-cı il. Dekabr. Qar. Tufan. İrtica. Gözlərim qaralınca mindiyimiz maşının kiçik pəncərəsindən Təbrizə baxdım. Sonuncu çıraqları gözümdə sönüncəyə qədər baxdım»².

*Mənim ey dost, o sahilə nəçə nəğməm, sözüm qaldı.
Bahar fəslə alovlandı, bağım, bağçam, düzüm qaldı.*

*Vətən dərdi yaman dərddir, əsir yarpaq kimi qəlbim,
Haray ellər, yad əllərdə sevimli Təbrizim qaldı.*

¹ Русские писатели о литературном труде, II том, «Советский писатель», Ленинград, 1955, səh.610.

² M.Dilbazi. «Mədinə Gülgün», «Kommunist» qəzeti, 1948-ci il, 31 mart (№65), səh.3.

*Deyin ki, Gülgünə gəlsin, alışdım, yandım həsrətdə,
Fəqət məhv olmadım ey dost, kül altında közüm qaldı¹.*

İnamla demək olar ki, bu qəzəl siyasi lirika-nın ən yaxşı nümunələrindəndir. Vətən ayrılığı və bu ayrılıqdan doğan həsrət, sənətkar qəlbinin təlatümləri, vətənin yad əllərdə qalmasının doğurduğu qüسسə, kədər, şairin poetik aləmindən qoparaq bizi də mütəəssir edir və düşündürür. Şair sübut edir ki, məhz klassik qəzəl formasında da ictimai və siyasi fikirləri, bəşəri hiss və arzuları ifadə etmək mümkündür.

Gülgün mübarizənin qızğın illərində olduğu kimi, indi də öz poetik ilhamını vətənin müqəddəs torpağından alır, onun bu gün oxuduğu mahnılar dünənkilərlə həmahəngdir. Çünki dünən və bu gün oxunan mahnılar eyni mənbədən qidalanırlar. Bu da vətən və xalq məhəbbətidir, ona bağlılıq, fədakarlıq və məftunluqdur.

Bakı, 1973



¹ M.Gülgün. «Çinar olaydı», Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1968, səh.225.

«FİRİDUN» POEMASI HAQQINDA QEYDLƏR

M.Gülgünün yaradıcılığında İran xalqlarının mübarizəsinin təsviri həmişə ön plana çəkilmiş və öz bədii inikasını tapmışdır. «Firidun» poeması isə bu mənada onun yaradıcılığında müstəsna yer tutur.

Əsərdə Azərbaycanın qəhrəman oğlu Firidun İbrahiminin ictimai və inqilabi fəaliyyətindən, xalqla yaxından bağlılığından, milli hökumətin müvəqqəti məğlubiyyətindən sonra onun qəhrəmancasına həlak olmasından bəhs edir.

Şair Firidunun timsalında Azərbaycanın gənc inqilabçı nəslinin mərdanəliyini, vətənpərvərliyini və humanizmini qələmə almışdır. Poema Firidunun uşaqlıq, təhsil, mübarizə illərini, zindana düşməsini, müqəddəs arzuları uğrunda həlak olması dövrünü əhatə edir. Əsərdə xalqımıza məxsus olan milli adət və ənənələr bütün əlvanlığı və təbiiliylə verilir.

Milli müəyyənlik, xalqın adət-ənənəsinə hörmət və ehtiram, insanın sevincinə, kədərinə, həssaslıq, - həyatın mənası daim mənəvi uralğa can atmaqdadır, - fikri bütün poema boyu təsvir olunur. Həyatın real boyalarla təsviri, oxucunu axıra qədər məşğul edir və öz ardınca aparır.

Uşaqkən Firidunun qəlbinə həssaslıq və başqalarının faciəsinə şərik olmaq kimi nəcib insani hisslər yol tapır. Həyatı indi-indi yaşamağa başlayan, kapital dünyasının çürüklüyünü və yaramazlığını hələ dərk etməyən Firidun birdən-birə həyatın amansız qanunları ilə rastlaşır. O, yoxsulların fəryadı, kəndlinin vəziyyəti, qanlı vuruşlar, «çö-

rək» deyib ağlayan körpələr haqqında atasından eşidir. Məktəbdə eşitdiklərilə həyat həqiqətləri arasındakı ziddiyyəti hiss edir. İllər keçdikcə o, başa düşür ki cazibəli və qüdrətli görünən bir çox məsələ və hadisələrin daxilində və məzmununda bir boşluq, mənasızlıq vardır. Şair, qəhrəmanını hələ uşaqkən gələcək mübarizələrə hazırlayır, onun həssas düşüncəli, mübariz ruhlu bir gənc kimi yetişməsi üçün zəmin yaradır.

«Həyat haqqında düşüncələr» fəslində isə artıq Firidunu siyasi təfəkkürə malik, mübarizə yollarını dürüst müəyyənləşdirən bir insan kimi görürük. O, gizli keçirilən iclasda vətənin, xalqın ağır vəziyyəti haqqında danışır, iqtisadi mübarizədən siyasi mübarizəyə keçmək təklifini irəli sürür. Fəhlənin azadlığı, kəndlinin xoş güzəranı ancaq inqilabdadır – deyən Firidun peşəkar siyasətçi kimi çıxış edir.

Darülfünunu müvəffəqiyyətlə başa vuran Firidunun Təbriz həyatı şair tərəfindən böyük məhəbbət və sənətkarlıqla işlənmişdir. Şair qəhrəmanının mübariz və qətiyyətli olduğunu göstərmək üçün həyata yeni atılan Firidunu hakimiyyətin sadıq nöqərləri ilə üz-üzə gətirir. Firidun tezliklə başa düşür ki, pulun hökmran olduğu cəmiyyətdə böyük ürəyə, nəcib insani hisslərə malik olmaqdan sa, yaxşı vəzifəyə və böyük kapitalla malik olmaq hər şey deməkdir. Bunlara kim malikdirsə, qanun da, insanların taleyi də onun əlindədir. Bu cəmiyyətdə kim vəzifə istəyirsə, antihumanist hisslərə yiyələnəlməlidir, başqasının faciəsində özünün firavan həyatını görməlidir, əxlaq normalarına gəldikdə isə bu vaxtı keçmiş məfhumdur, həm də o,

avam və sadələvh xalq üçündür.

Müəllif Firidunu lirik planda verməyi də unutmur. Bütün insanlara məxsus olan nəcib hissələr, insan ləyaqətinin təsdiqi olan məhəbbət gəncin qəlbinə yol tapır. Qəhrəmanın arzularından, fəaliyyətindən aydındır ki, onun qəlbində vətəninə, xalqına, bütün insanlara məhəbbət var. Digər tərəfdən insanların ləyaqətini, şəxsiyyətini tapdayan, insanı ucuzlaşdırıb, alınıb-satılan əşyaya çevirən qanunları yaradanlara da nifrət edir. Dərin məhəbbətlə sevən gənc sözün əsl mənasında nifrət etməyi də bacarır.

Onun İntizara olan sevgisi daha böyük mənə daşıyır, bu məhəbbət azadlığa, bəşəriyyətə olan sevgiyə çevrilir. Firiduna görə məhəbbət də azad deyildir.

Nəhayət, Firidun kimi inqilabçıların mübarizəsi nəticəsində Azərbaycanda milli hökumət qurulur, xalq, vətən azadlığa çıxır. «Xalq məhkəməsi» fəslində şair Səttar xan Xiyabanini təsvir edir.

*Elə bir məhkəmə ki, dilimiz, adətimiz,
Ürək açan nəğməmiz, zəncirlənməsin bir də¹.*

- deyə şair xalqın böyük qəzəbini, tükənməz nifrətini ifadə edir. Xalq cinayətkarlara ölüm hökmü kəsir. Ancaq bu səadət uzun sürmür. İrtica yəni-dən qalib gəlir. Evlər talanır, kəndlilərin torpaqları əllərindən alınır, körpələr beşikdə öldürülür, fədailər dağlara çəkilməli olurlar. Düşmənlərə olan nif-

¹ M.Gülgün. «Firidun» poeması, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1963. səh.44.

rətini M.Gülgün belə ifadə edir.

*Elə haman axşam qəhqəhə səsi
Fəryad səslərində itib gedirdi.
Elə haman axşam qövr eləyirdi.
Vətən torpağının yarası, dərdi¹.*

Firidunu həbs edirlər, ona ölüm cəzası kəsilir. Son anda da o vətəni, xalqı unutmur, böyük arzuları haqqında fikirləşir, azadlıq bayrağının vətəndə dalğalandığını xəyalına gətirir. Məhbəsdə ikən amerikalı müxbirlə olan söhbəti və ona verdiyi cavablar inqilabçı gəncliyin mənəvi qüdrətini, möhtəşəmliyini bir daha sübut edir. Firidunun mərdliyi, hətta ölüm ayağında belə öz qərarından dönməməsi əsil xalq qəhrəmanı kimi onu oxucunun gözündə böyüdüür və ideallaşdırır.

Poemanın sonunda Firidun həlak olur, ancaq onun ölümü insan ləyaqətinin, insan mənəviyyatının təsdiqi kimi səslənir. Çünki, o, bütün həyatını əzab çəkən insanlara həsr etmişdi. Ona görə də onun faciəli həyatı gözəllik timsalına çevrilir. Bu həyatın gözəlliyi mənalı yaşamaqda, yüksək şəkildə özünü dərkətmədə, həyatın əsil mənasını başa düşməkdə, adi insanlara böyük məhəbbətdə idi.

Firidunun məhbəsdəki həyatını, ölümünü şair elə təsvir edir ki, sanki, müəllifin təkəcə qəlbi deyil, qələmi də ağlayır. Xüsusilə poemanın son hissələrində şeirə xas olan axıcılıq, ahəngdarlıq və güclü şeiriyət diqqəti cəlb edir. Firidunun son an-

¹ M.Gülgün. «Firidun» poeması, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1963, səh.47.

larını təsvir edən hissələrdə qəlb ağrısı ilə yanaşı dərin səmimiyyət və lirizm də duyulur.

*Sabah sönəcəkdir dan ulduzu tək,
Doğan günəşin də gözü dolacaq.
Pərişan saçını açıb ahəstə,
Cavanın üstünə gölgə salacaq...¹*

Mədinə Gülgünün «Firidun» poemasında səslənən, xüsusilə Firidunun son saatlarını ifadə edən misralar, S.Vurğunun «Komsomol» poemasında həyat, kainat və dünya haqqında şairin fəlsəfi mühakimələrinə uyğun gəlir. Gülgünün Firiduna olan məhəbbəti S.Vurğunun Humaya olan məhəbbətini xatırladır. Humayın ölümünü şair sanki göz yaşları ilə təsvir edir, özünün ecazkar qələmi, incə təbi ona azlıq edirmiş kimi sevimli qəhrəmanının böyük faciəsini göstərmək üçün şərq ədəbiyyatında kamil məhəbbət konsepsiyasının yaradıcısı olan Füzulinin «ağlar qəzəli»ni köməyə çağırır. Vurğunun belə ifadələr işlətməsi öz qəhrəmanına sonsuz məhəbbətindən irəli gəlirdi.

*Düşünür, sakitcə torpaqlı damlar,
Boğur kainatı gecənin əli.
Mənim də qəlbimdə bir iztirab var
Ölür sənətimin o ilk gözəli
Boğur kainatı gecənin əli².*

Gülgün isə Firidunun son saatlarını, kama

¹ M.Gülgün. «Firidun» poeması, Azərbaycan, Bakı, 1963, səh.52.

² S.Vurğun. Əsərləri, III cild. Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı, 1961, səh.78.

çatmamış arzularını belə ifadə edir.

*Qanadlı quş olun, qalxın göyə siz,
Bəlkə qəhrəmanım dincələ bir az.
Onun ürəyini dinləyə Təbriz.
Öz son laylasını oxuya Araz¹.*

Hər iki əsərin qəhrəmanları gənkdir, həyatdan kam almadan, arzularına çatmadan həyata əlvida deyirlər. Doğrudur, bu qəhrəmanların amalı başqa-başqadır. Humay nə qədər sentimentaldırsa, Firidun bir o qədər həyat hadisələrinə fəlsəfi yüksəklikdən baxmağı sevir. Humay ictimai həyatdan nə qədər uzaqdırsa, Firidun həyatı dərk etməyə başladığı dəqiqələrdən ədalətsiz cəmiyyətlə barışmaz konfliktədir. Humay səadəti Cəlala qovuşmaqda görürsə, Firiduna görə mənfur cəmiyyətdə, insan ləyaqətinin tapdandığı bir aləmdə məhəbbət də azad deyildir. Ancaq onları birləşdirən cəhət hər iki gəncin arzularına çatmadan həyatdan getmələri, ən əsası isə hər iki şairin qəhrəmanlarına olan sonsuz məhəbbətdir. S.Vurğun «Humayın ölümü» fəslində insanın həyata, torpağa bağlılığı, həyatın mürəkkəbliyi haqqında fəlsəfi mühakimələr yürüdür.

*Buludlar dağılır uzaqda lay-lay,
Yenə öz yerində yuvarlanır ay,
Fəqət nə Cəlal var, nə də ki, Humay
Nə ömrə acıdır, nə yaşa dünya².*

Gülgün də qəhrəmanının həyata əlvida anla-

¹ M.Gülgün. «Firidun» poeması, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1963, səh.52.

² S.Vurğun. Əsərləri, III cild, Azərb. EA nəşriyyatı, Bakı, 1961, səh.78.

rını belə təsvir edir:

*Firidun gözünü çəkmir səmadan,
Bir quş qanad çalır bəxtəvər, azad.
Ömrünü ağ günə bəxş edən insan
Sənin həsrətinlə gedir, ey həyat¹.*

Müəllif sevimli qəhrəmanının gənc ikən həyatdan getməsinə kədərlənir. Poemada qəhrəmanın ölümü tamamilə lirik planda verilir. Firidunun ölümünə bütün Azərbaycan torpağı yas tutur, çaylar qəhrəmana hörmət əlaməti olaraq həzin səslərini kəsir. Şair də ümumxalq kədərinə qoşulur, sevimli qəhrəmanının ölümü hamı kimi onu da sarsıdır.

*Sənin kədərinə şərikəm mən də,
Demə tək qalmışam, ey ana Təbriz.
Firidun yatıbdır, bəlkə yorğundur,
Gəl susaq, qoymayaq oyana Təbriz².*

Bakı, 1979



¹ M.Gülgün. «Firidun» poeması, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1963. səh.53.

² Yenə orada, səh.60.

M.GÜLGÜN ŞEİRLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lirikada şairin fərdiyyəti bariz şəkildə meydana çıxır. Onun xarici aləmə, beynəlxalq hadisələrə, təbiətə, insanlara münasibəti lirikada öz əksini tapır. Bəzən bu münasibətlər elə inandırıcı, elə emosionallıqla təsvir edilir ki, oxucu da lirik şeirdə ifadə edilən əhval-ruhiyyəyə və həyəcanlara şərik olur, özünü təsvir edilən aləmdə hiss edir. Belə anlarda şeirin təsir qüvvəsi, gözəlliyi özünü biruzə verir. Bu şairin fikirlərinin fəlsəfi dərinliyindən, güclü mübarizə pafosundan və sənətkarlıq qüdrətindən asılıdır. Hegel deyir ki, sənətkar bir tərəfdən ayıq düşüncəni, o biri tərəfdən dərin ruhi həyəcanları, dərin hissiyatı köməyə çağırmalıdır.

Poetik söz müəyyən ictimai-siyasi problemi və ya tərbiyəvi fikri ifadə etmək üçün lazımdır. Bədii əsərlərdə sənətkarlıq birinci növbədə əsərin əsasını təşkil edən ideya, fikir ilə əlaqədardır. İdeyasız əsərdə sənətkarlıq axtarmaq ədəbiyyata yabançı haldır. İdeya ilə sənətkarlığın ahəngdarlığı, onların bir-birini tamamlaması lirikanı əsil sənət və gözəllik timsalına çevirir.

Ədəbiyyatın müxtəlif problemləri şübhəsiz ki, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında özünün bədii həllini müxtəlif formalarda tapır. Ona görə də hər bir yazıçının şair və dramaturqun özünə məxsus üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi vacib məsələlərdəndir. Hər bir sənətkar xalqın min illərdən bəri yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatından qidalanır. Çünki hər bir xalqın ruhunu, dünyagörüşünü, milli xüsusiyyətlərini, məişət

və həyatını, bəşəri və poetik hissələrini el ədəbiyyatı qədər doğru və düzgün əks etdirən ikinci bir mənbə tapmaq qeyri-mümkündür. Dünyanın dahi söz bahadırları yalnız milli zəmin üzərində yetişərək dünya ədəbiyyatının yüksək zirvələrinə ucala bilmişlər. Bu gün poeziyamızın ən yaxşı nümunələrini yaradan Azərbaycan şairləri şifahi xalq ədəbiyyatına müraciətlə bərabər, klassiklərimizin ən mütərəqqi ənənələrini də yaradıcı surətdə inkişaf etdirirlər. Bu mənada Mədinə Gülgün yaradıcılığının forma rəngarəngliyi, şeirlərinin özünəməxsus üslubu, vəzn və qafiye sisteminin tədqiqi Azərbaycan poeziyasının sənətkarlıq problemləri ilə bağlıdır.

M.Gülgün zəmanəmizin nəbzini tutan, dövrün mühüm hadisələrinə əsərlərində geniş yer verən sənətkarlardandır. Xüsusilə İran Azərbaycanının ictimai-siyasi vəziyyəti şairəni daha çox düşündürür, azadlıq uğrunda gedən mübarizələr ona ilham verir. Doğma xalqının acınacaqlı taleyi onu kədərləndirir və bu dərd şeirə çevrilir. Öz doğma vətəninə, xalqına olan böyük məhəbbət şairi bütün xalqların taleyini düşünməyə sövq edir. Bu mənada onun şeirləri beynəlmiləl məzmununa malikdir. Lakin bu məzmun düşünülmüş formada əks olunduqda daha böyük təsir qüvvəsinə malik olur. M.Gülgün öz əsərləri üzərində diqqətlə işləyir, onların canlı, təsirli çıxmasına səy göstərir.

Onun «Apardı sellər Saranı»¹ poeması diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, onun istər poema, istərsə lirik şeirlərində xalq ədəbiyyatının müxtəlif formalarına müraciət etdiyinin şahidi oluruq. Elə bu poe-

¹ M.Gülgün. Arzu da bir ömürdür. Bakı, 1976, səh.271

manın özündə şair Saranın Xan çobana olan məhəbbətini, onun sədaqətini Saranın oxuduğu mahnıda verir. Bu mahnı gəraylı formasında ifadə edilir. Xalq ədəbiyyatında gəraylı haray çəkmək, çağırmaq, müraciət etmək məzmununa malikdir. Demək istəyirik ki, onun bir çox şeirlərində ifadə edilən hiss, həyəcan, nida və s. duyğular gəraylıda olduğu kimi verilir:

*İnan mənə, Xan çobanım,
Sənsiz keçməz bircə anım,
Hicrana necə inanım
Əhd-peyman olan yerdə?*¹

M.Gülgün əksər şeirlərində xalq poeziyasından, xalqın ruhunu oxşayan milli formalardan tez-tez istifadə edir. «Ürəklərdə, nəğmələrdə yaşayanlar» adlı lirik poemasında Böyük Vətən müharibəsində qəhrəmanlıqla həlak olanları hörmət və ehtiramla yad edir. Şair xalq səadəti üçün həyatlarını qurban edən qəhrəmanlara öz minnətdarlığını bildirir. O, xalq poeziyasına müraciət edərək tez-tez vəznə dəyişir, fikrini daha dəqiq demək üçün münasib formalara və ədəbi priyomlara əl atır. Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının unudulmaz olduğunu, xalqın ürəyində ədəbi yaşadığını poemadakı bir bayatıda belə ifadə edir:

*Onlardır bizlə birgə
Gülüb sevinənlər də.*

¹ M.Gülgün. Yora bilməz yollar məni. Bakı, 1978, səh.290.

*Onlardır qəlbimizdə
Heykələ dönənlər də¹.*

M.Gülgün poema və süjetli əsərlərində deyil, ayrı-ayrı şeirlərində də bu formaya müraciət edərək, maraqlı nümunələr yarada bilmişdir. Onun «Gələrəm», «Həyat haqqında nəğmə», «Şeirim mənim», «İnanar birdən» şeirləri bayatı formasında yazılmış uğurlu bədii parçalardır. «Təbrizin küçələri» şeirində doğma yerlərin həsrəti bayatı formasında emosionallıqla ifadə olunmuşdur:

*Lilava çeşmə-çeşmə
Kim deyər burdan keçmə
Baxsın həsrət köçümə
Təbrizin küçələri².*

M.Gülgün yalnız böyüklər üçün deyil, uşaqlar üçün də maraqlı şeir və poemalar yazmışdır. Şair uşaq psixologiyasını və təfəkkürünü nəzərə alaraq xalq poeziyasının daha ritmik və oynaq vəzlərinə müraciət edir. Uşaqlar üçün yazılmış «Kəpənəkli, çiçəkli misralar» şeirlər kitabı xüsusi maraq doğurur. Kitabda toplanan şeir və poemalar şairin xəyal və təxəyyülünün uğurlu nəticəsidir. Burada verilən 5 hecalı şeirlərdə xalq yaradıcılığının güclü təsiri aydın hiss olunur.

Xalq yaradıcılığının müxtəlif qaynaqlarından bəhrələnən şair şeirimizdə geniş işlənən laylalara da müraciət edir. Lakin bunlar şifahi xalq ədə-

¹ M.Gülgün. Arzu da bir ömürdür. Bakı, 1976, səh.246.

² M.Gülgün. Yora bilməz yollar məni. Bakı, 1978, səh.153.

biyyatımızda olan laylalardan məzmun və mündəricəsinə görə əsaslı surətdə fərqlənir. Şairin yaratdığı laylalarda ananın fəryadı, göz yaşı, balasının naməlum gələcəyi haqqında narahatlığı deyil, firavan və qayğısız çağanın xoşbəxtliyi tərənnüm olunur:

*Arzumsan, diləyimsən,
Gözəlīm göyçəyimsən
Mənim gələcəyimsən,
Barım, bəhərim laylay,
Ömür səhərim laylay¹.*

Xalq ədəbiyyatının ən çox yayılmış janrlarından biri də qoşmadır. O, Azərbaycan şeirinin təbiətinə uyğun bir formadır. Mahmud Kaşğari «qoşma» sözünün «qoş» sözündən olduğuna dair misallar göstərir və «ma» sözdüzəldici şəkilçisi vasitəsilə onun şeir növünün adını daşdığını qeyd edir.

M.Gülgün yaradıcılığında ən çox təsadüf edilən bu formada yazılmış şeirlərdə şairin fantaziyası daha məhsuldar olur. «Ay ellər», «Xəyalım», «Siz də xoş gəldiniz», «Hərdən» və s. şeirləri qoşma səpgisində yaradılmış təqdirəlayiq nümunələrdir. Bu şeirlərdə dövrün ictimai-siyasi hadisələrilə yanaşı, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq və əməyə çağırış motivləri də görünür. «Ay ellər» şeirində oxuyuruq:

*Söylədim tələmə, hey keçdi günlər,
Vüsal anlarına gecikdi günlər.*

¹ M.Gülgün. Arzu da bir ömürdür. Bakı, 1976, səh.109.

*Mənə qocalıqdan don biçdi günlər,
Necə kövrəlməyim indi, ay ellər¹.*

M.Gülgünün yaradıcılığından danışarkən onun şeirlərinin vəzn və qafiyəsi də nəzərdən keçirilməlidir. Bədii əsərin, xüsusilə poetik əsərlərin müxtəlif cəhətlərinin ayrılıqda götürülüb təhlil edilməsi şərti xarakter daşıyır. Bədii əsərdə ideya, mətləb və fikir əsas şərt olsa da, əsasında mühüm ictimai məsələ və problem qoyulan hər hansı əsərin sənətkarlıq səviyyəsi də yüksək olmalıdır.

*Alır verdiyini təbiət bizdən,
Nə səni, nə məni salır o saya.
Keçir bir nisgil də ürəyimizdən.
Təzədən gələydik kaş bu dünyaya².*

Misal gətirdiyimiz bu parçada heca vəznli şeirin bütün xüsusiyyətləri vardır. M.Gülgün daima axtarışda olan bir şair kimi heca vəznli şeirin demək olar ki, müxtəlif bölgülü formalarının əksəriyyətinə müraciət etmiş, bu vəznin 5 hecalısından tutmuş 16 hecalısına qədər bütün formalarında şeirlər yazmışdır.

*Yerin ilk barı 5
Güllər göy, sarı... 5
Sən də gəl barı 5
Bahar gələndə 5.³*

¹ M.Gülgün. Arzu da bir ömürdür. Bakı, 1976, səh.148

² M.Gülgün. Yora bilməz yollar məni. Bakı, 1976, səh.86

³ M.Gülgün. Kəpənəkli, çiçəkli misralar. Bakı, 1971, səh.30.

Bu beş hecalı şeir oynaq və axıcı xalq şeirinin bayatı və layla formalarını xatırladır. «Görsəm ki» şeiri öz quruluşuna görə çox maraqlıdır.

Şeirimizdə işlənən yeddi hecalıya ən çox bayatılarda və aşiq şeirində rast gəlirik. Gülgün də yeddi hecalıda bayatılara oxşayan şeir nümunələri yaratmışdır.

*Qara saçım bəyazdı,
Tale mənə nə yazdı?
Belə hicran olmazdı.
Bəs sən harda qalmısan?¹*

Burada da bölgü sistemi müxtəlifdir. Lakin bununla belə şeirdə axıcılıq və şeiriyət var. Göründüyü kimi I, II, III misralar həmqafiyə, IV misra isə sərbəstdir. Şair yeddi hecalıdan poemalarında da məharətlə istifadə etmişdir. «Dastana çevrilmiş həyat», «Firidun», «Apardı sellər Saranı» və «Xatirələrimin nəğməsi» poemalarında da bəzən bu formadan istifadə edilmişdir. «Nənələr və nəvələr», «Uşaq ləpirli yollar» poemaları isə demək olar ki, bütövlükdə yeddi hecalıda yazılmışdır. Onun bir çox kiçik, süjetli şeirləri də yeddihecalıya nümunədir. Aşiq poeziyasına yaxın olan, bayatılarımızı xatırladan bu formadan şair tez-tez istifadə edir. Onun «Bu torpaqda», «Şair gözü meyar gərək», «Dənizin hekayəti», «Gəldi», «Məni dinlə», «Ərk qalası», «Səndən ayrı», «Yora bilməz yollar məni», «Sükutun dili» şeirləri və «Apardı sellər Saranı» poemasının müəyyən hissələri də səkkiz

¹ M.Gülgün. Yora bilməz yollar məni. Bakı, 1978, səh.159.

hecalıdır. Lakin bu formada da müəllif özünə məxsus yaradıcılıq üslubuna müraciət edərək istər qafiyə sistemində, istərsə də bəndlərin sayı və misraların düzümü mənasında bir sıra yeniliklər etmişdir. «İlk beşiyim, ilk laylayım» şeirinə diqqət edək:

- ...a *Yenə bayram paltarını*
4+4=8
- ...b *Lalələrdən biçmişən sən*
4+4=8
- ...v *Xoş günlərə qovuşmaqçün*
4+4=8
- ...b *Alovlardan keçmişən sən*
4+4=8
- ...q *Başın üstə çələng tutub*
4+4=8
- ...b *Bahar özü, Azərbaycan*
4+4=8
- ...b *Sən bəzədin zaman zaman*
4+4=8
- ...b *Ömrümüzü Azərbaycan.*¹
4+4=8

Hər bəndi səkkiz misradan ibarət olan bu şeirin qafiyə sistemi də belədir: belə ki, I, III və IV misralar sərbəst buraxılır. II, IV və VIII misralar isə həmqafiyədir. Gülgünün digər bir şeirində isə hər bənd dörd misradan ibarətdir.

¹ M.Gülgün. Arzu da bir ömürdür. Bakı, 1976, səh.11.

- ...a *Yağış yağar yerə hopar*
4+4=8
- ...a *Külək əsər, tufan qopar*
4+4=8
- ...a *Könlüm harda, dinclik tapar?*
4+4=8
- ...b *Bu torpaqda, bu torpaqda*¹.
4+4=8

Göründüyü kimi, bu şeirin qafiyə sistemi əvvəlkilərdən fərqlənir. Yəni I, II və III misralar həm qafiyə, dördüncü isə sərbəstdir. Bütün qalan bəndlər də bu qayda ilə gedərək yalnız II misra hər bəndin sonunda təkrar olunur. Şairənin 9 bənddən ibarət olan «Səndən ayrı» şeirinin isə ilk üç misrası 8 hecalı, hər bəndin sonunda təkrar olunan 4-cü misra isə 4 hecalıdır.

- ...a *Sandım doldu göy özü də,*
4+4=8
- ...a *Şimşək çaxdı göy üzündə*
4+4=8
- ...a *Qaldım həsrət dənizində*
2+6=8
- ...b *Səndən ayrı*².
2+2=4

Müəllifin «Vətən ola bilmirəm», «Ərk qalası», «Ulduzlar ulduzu» və bir sıra şeirləri də bu səpgidə yazılmışdır. Doğrudur, bu formada yazılan

¹ M.Gülgün. Arzu da bir ömürdür. Bakı, 1976, səh.20.

² M.Gülgün. Yora bilməz yollar məni. Bakı, 1978, səh.148.

şeyrlər onun yaradıcılığında azlıq təşkil edir, lakin şair şeirdə qoyulan əsas fikri oxucuya çatdırmaq üçün bəzən bu yığcam və lakonik formadan əsas fikri təkrar vasitəsilə oxucuya çatdırmağı daha münasib bilir. Yaxud «Məni dinlə» şeirində Xəzərin təmsalında şairə vətənə olan sonsuz və tükənməz məhəbbətini belə ifadə edir:

- ...a *Həm kiməmsə damlanan mən,*
4+4=8
- ...a *Əhdi təmiz balanam mən*
4+4=8
- ...a *Bir damlan tək qalanam mən*
4+4=8
- ...b *Bitməmişdir nəğməm hələ*
4+4=8
- ...b *Mavi Xəzər məni dinlə¹.*
4+4=4

Bu şeirdə bölgü axıra qədər 4+4=8 tənəsübünü saxlamışdır. Hər bəndi 5 misradan ibarət olan bu şeirin ilk üç misrası bir, son iki misrası isə ayrılıqda qafiyələnir. Ümumiyyətlə, şeirin bu formasından şair süjetli şeyrlərdə, poemalarının bir qisminə də istifadə edir.

9 hecalı Azərbaycan şeirində demək olar ki, işlədilmir. Buna biz M.Gülgünün yaradıcılığında da rast gəlmədik.

Müxtəlif mənbələrə və bir çox tədqiqatçıların fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, 10 hecalı da Azərbaycan şeirində çox az işlənən şeir şəklidir.

¹ M.Gülgün. Dünyamızın sabahı. Bakı, 1974, səh. 138.

Çağdaş Azərbaycan şeirinin ən qüdrətli söz ustaları demək olar ki, şeirin bu şəklinə nadir hallarda müraciət etmişlər. Bu mənada M.Gülgünün «Xəzər, mən» adlı şeiri diqqəti cəlb edir.

- ...a *Dayanmışıq üz-üzə Xəzər, mən,*
...a *Heyranıq şeirə, sözə Xəzər, mən.*
- ...a *Sevirik körpələri Xəzər, mən.*
...a *Sevirik lapaləri Xəzər, mən¹.*

Göründüyü kimi, hər misranın sonunda «Xəzər» və «mən» sözlərinin təkrar edilməsi şeirdə qoyulan fikri qüvvətləndirir. Lakin şeirin bölgüsündə hecaların sayı gözlənilməmişdir.

9 və 10 hecalı şeirlərə gətirdiyimiz nümunələr göstərir ki, heca vəznli şeirin bu növlərində də şeirə xas olan musiqilik və axıcılıq hiss olunur. Lakin belə şeirlərin oxunuşu zamanı əruza aid cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Bunlardan fərqli olaraq 11 hecalı bu vəznin ən çox yayılmış ən çox işlənən şeir şəklidir. 11 hecalı geniş imkanlara malik olduğu üçün, yəni onun vasitəsilə həm lirik, həm də dramatik əsərlər yazmaq mümkündür. Məlum olduğu kimi, 11 hecalıda fikri bəzən bir beytdə, bir bənddə, üç misrada, beş misrada, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on və on dörd misrada tamamlamaq mümkündür.

M.Gülgünün şeirlərinin böyük bir qismi, o cümlədən lirik şeirlərinin əksəriyyəti, poemalarının bir iqsmi 11 hecalıda yazılmışdır. Şeir mədəniyyə-

¹ M.Gülgün. Dünyamızın sabahı Bakı, 1974, səh.271.

tinin incəliklərinə yaxşı bələd olan şairə bütün şəkli sistemlərdən istifadə edir, fikrin, ideyanın təsiri, daha anlaqlı olması üçün lakonik formalar, ruh oxşayıcı, axıcı misralar axtarır, xalqın ruhuna, hissinə hakim kəsilmiş milli şeir şəkillərinə mürciət edir.

*Ahəngi nəğməmə, şeirimə axan,
Gecə ulduzlardan həmail taxan,
Gah sahilə qaçan, gah şahə qalxan
Coşğun dalğaların nəğməkarıyam¹.*

Bu parçada «şeirimə axan», «həmail taxan», «şahə qalxan» kimi söz və ifadələr yalnız şəkli cəhətdən yox, məntiq vurğu cəhətdən də nəzmə gözəllik və qüvvət verir. Şeirlərində bütün nitq hissələrindən düzələn qafiyələrə geniş yer verən şairin qafiyə sistemi də çox zəngin və müxtəlifdir.

Azərbaycan şeirində qafiyə yalnız misraların axırında deyil, ortasında da yarana bilər. Daxili qafiyələrdən tez-tez özü də bacarıqla istifadə etmək şairin poetik təfəkkürünün güclü və sağlam inkişafı ilə bərabər, milli şeirin forma və üslub zənginliklərini, xalqilik prinsiplərini mükəmməl bilməyi ilə də əlaqədardır. Buna görə də şairin poeziyasının forma və janr ehtiyatı zəngin və maraqlıdır.

*Sevdin, məhəbbətin zindana düşdü,
Bəxtinə ən ağır zamana düşdü.*

¹ M.Gülgün. Dənizin sahili var. Bakı, 1965, səh.141.

*Həsrrətin, nisgilin dastana düşdü,
Xəyalın qartala bənzədi, aşiq¹.*

Bu parçada zindana, dastana sözləri şeirin ümumi pafosuna uyğun işlədilmiş, bu sözlərdən çox qüvvətli daxili qafiyələr yaradılmışdır.

Onun yaradıcılığında müxtəlif nitq hissələrinə düzəlmiş qafiyələrə də rast gəlinir.

Sənin üçün şölə çəkib yanaram

4+4+3=11

Sənsiz keçən günlərimi sanaram

4+4+3=11

Yollarına kölgə salan çinaram

4+4+3=11

Nə solaram, nə sönərəm, sevgilim².

4+4+3=11

12 və 13 hecalı şeir şəkillərinə gəldikdə isə demək olar ki, 13 hecalı Gülgünün yaradıcılığında az işlənən şeir şəkillərindəndir. 12 hecalı şeir şəkillərində yaratdığı əsərlər isə sənətkarlıq baxımından yüksək səviyyəlidir, bu şeirlərin qafiyə sistemi müxtəlifdirsə də bölgü sistemi ən çox 8+4=12 şəklindədir. «Mən bilmirdim» şeirinə diqqət yetirək:

Artdı qızıl lalələrin bir dağı da,

Qırıldı tər bənövşənin saplağı da,

¹ M.Gülgün. Dənizin sahili var. Bakı, 1965, səh.141.

² M.Gülgün. Yora bilməz yollar məni. Bakı, 1978, səh.211.

*Qaya dinməz, dilə gəlib dindi o da,
Bir gün səni itirəsi olacağam¹.*

Heca vəznli şeirin maraqlı nümunələrini yaradan şair 14 hecalı şeir şəklindən də məharətlə istifadə edir. «Harda ki ana gördün», «Muğamatın hekayəti», «Qadın əlləri», «Nəğməkarın taleyi», «Yadında varmı», «Dənizin nəğməsi», «Bir çınaram» şeirləri və poemalarının bir qisminin müəyyən hissələri 14 hecalı yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 14 hecalı şeirlərdə bölgü eyni şəkildə deyil, müxtəlifdir. Məs.: «Bir çınaram» şeirindən bir bəndə fikir verək:

Həsrətina həmişə ümidlərdən don biçən.

7+7=14

Füzulinin müqəddəs türbəsinə and içən².

7+7=14

M.Gülgünün 14 hecalı şeirlərinin elə qismi var ki, onları oxuyarkən qəzəli xatırladır. lakin bu şeirlər əruz vəznində yox, heca vəznindədirlər. Qafiyə quruluşuna gəldikdə isə müəyyən bir müxtəliflik nəzərə çarpır. Burada həm qoşa misraya, həm də çarpaz qafiyəyə, həm də qoşmanı xatırladın şeir formalarına rast gəlmək olur. Şairin «Neylərəm» şeiri ilk baxışda formal olaraq qəzəli xatırlatsa da, heca vəznində yazılmışdır.

¹ M.Gülgün. Yora bilməz yollar məni. Bakı, 1978, səh.243.

² M.Gülgün. Dünyamızın sabahı. Bakı, 1974, səh.12.

*Həsratimin odunu söndürməz sərt külək də,
Yerə, göyə səs salıb çaxsa odlu şimşək də.
Həsratimin oduna tab gətirər ürək də,
Fəqət ömrün yoluna duman düşsə, neylərəm¹.*

11 hecalı və 16 hecalı şeirimizin ən ağır şeir şəkillərindəndir. M.Gülgünün bir neçə şeiri və «Savalanın ətəklərində» poemasının müəyyən hissələri 15 və 16 hecalıda yazılmışdır.

M.Gülgünün qəzəlləri göstərir ki, onun poeziyası əruzun qəlibində də yaxşı səslənir. Bu forma haqqında danışmaq üçün onun qəzəllərinin poetik «mən»inə bələd olmaq lazımdır. Bu qəzəllər haqqında ümumi də olsa danışmağa, onların rəngarəngliyi haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Şairin bütün yaradıcılığına xas olan həyatsevərlik, nikbinlik və mübarizə ruhu qəzəlləri üçün də səciyyəvidir. Onun lirik qəhrəmanı hicrandan qəmlənən aşiq deyil, vüsal üçün mübarizə aparan, sabaha, xoşbəxtliyə inanan insandır. Bu qəzəllərdə işlədilən «hicran», «aşiq», «şəm» və s. sözlər yeni mənada işlədilir. Klassik şərq ədəbiyyatı üçün xarakterik olan sevgi motivi Gülgünün qəzəlləri üçün yeganə mövzu deyil. Bu qəzəllərdə həyata açıq gözlə baxan, vətənini, xalqını sevən, məhəbbət və sədaqətdə dəyənətli olan bir sənətkarın səsi eşidilir. Onun qəzəllərinin əsas xüsusiyyəti bu qəzəllərin siyasi və ictimai məzmunlu olmasıdır.

*Mənim ey dost, o sahilə neçə nəğməm, sözüm qaldı.
Bahar fəslə alovlandı, bağım, bağçam, düzüm qaldı.*

¹ M.Gülgün. Yora bilməz yollar məni. Bakı, 1978, səh.237.

*Deyin ki, Gülgünə gəlsin, alışdım, yandıım həsrətdə,
Fəqət məhv olmadım ey dost, kül altında közüm qaldı¹.*

M.Gülgün qəzəllərində vətəndaşlıq hisslərini cılpaq, dolayısı ilə yox, obrazın dili ilə poetik əlvanlıq və gözəlliklə ifadə edir. İnsan və azadlıq, vətən və vətəndaşlıq xətti ətrafında birləşən qəzəllərdə biz müəllifin əhval-ruhiyyəsinə və şeirin ümumi pafosuna uyğun obraz və ifadələrin işlədildiyinin şahidi oluruq. Onun müəyyən qisim qəzəlləri o dərəcədə Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır ki, bəzən bu şeirlər heca vəznində yazılmış şeir təsiri bağışlayır.

*Səçmişəm taleyimin, bəxtimin öz ulduzunu,
Qoyma bəxt ulduzumu tez sönmə, qurbanın olum,
Bir ümidlə verərəm canımı peşkəş, təki sən,
Təbrizin birçə gülün ver mənə qurbanın olum².*

Sənət daim dəyişilən və inkişaf edən ictimai bir hadisə olduğu üçün hər bir xalqın yaratdığı forma üslub zaman keçdikcə özündə yeni xüsusiyyətlər əks etdirir. Hər dövrün öz tələbinə müvafiq fikirləri vermək üçün şübhəsiz ki, müəyyən poetik ifadə xüsusiyyətləri yaranır. Tənqidçi A.Əfəndiyev bu barədə yazır: «Füzulinin dərin və fəlsəfi hikməti, Nəsiminin qəhrəmanlıq pafosu, Vaqifin məhəbbət düşüncələri, Hüseyn Cavidin qanadlı romantikası, Sabirin öldürücü satirası, C.Cabbarlının ana sevgisi patetikası, S.Vurğunun inqilabi romantika-

¹ M.Gülgün. Çinar olaydı. Bakı, 1968, səh.222.

² Yeno orada, səh 234.

sı, S.Rüstəmin və R.Rzanın, Ə.Cəmilin, M.Müşfiqin və bugünkü şeirin başqa yaradıcılarının poetik aləmi poeziyamızın milli ahənginə gözəl uyuşur»¹.

Şeirin bu poetik formasından çox ustalılıqla istifadə edən Gülgün özünün vətən həsrətini, xalqın kədərini, ictimai dərdləri və vətəndaşlıq arzularını çox gözəl tərənnüm edir. O, ürəyində qaynayan vətən həsrətini, mübarizə eşqini yığcam, lakonik bir dillə verməyi bacarır. Şair sübut edir ki, məhz qəzəl formasında da ictimai və siyasi ideyaları ifadə etmək mümkündür.

M.Gülgünün sərbəst vəzndə yazdığı «Sevinc yaşları», «Kim bilir», «Çinar ağacı olsaydı xitabət kürsümüz», «Getdi», «Şairə şeir töhfəsi», «Kitaba sığmaz ömür», «Ömrün payız dayanacağı», «Dünyamızın sabahı» və s. şeirləri də səciyyəvidir. Onun sərbəst şeirlərində də hecada olduğu kimi ahəng, ritm, bəzən isə daxili qafiyələrdən istifadə olunur. Şairin hətta sərbəst şeirlərinin özündə belə müəyyən qafiyələnmə nəzərə çarpır.

*Ürəyim od tutub yanır,
Nə tüstüsü, nə alovu görünür gözə,
Fəqət oğul istər
Bu yanğının
ağrısına, acısına dözə².*

Göründüyü kimi misal gətirdiyimiz bu şeir parçasında bölgü müxtəlif olsa da qafiyələnmə var-

¹ A.Əfəndiyev. Ənənə və yenilikçilik. «Azərbaycan» jurnalı, 1972, №1, səh.177.

² M.Gülgün. Yora bilməz yollar məni. Bakı, 1974, səh.177.

dır. Bu xüsusiyyət onun sərbəst vəzndə yazılmış əksər şeirlərinə aiddir.

Gözəl şeir yazmaq üçün hər bir sənətkar birinci növbədə ideya ilə bərabər hər bir dilin özünə-məxsus mənə çalarlarından, qrammatik qanunlarından, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən yeni təsvir və ifadə vasitələrindən səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır.

Hər hansı bir şairin, ümumiyyətlə götürdükdə isə poeziyanın ən vacib əlamətlərindən biri onun dilidir. Xalqın min illərdən bəri yaratdığı atalar sözlərindən və məsəllərindən, canlı xalq dilinin ahəngdarlığından, hər dilin özünə məxsus qrammatik qanun-qaydalarından, dilin poetik axarlarından yerli-yerində faydalanma və bütün bunlardan bəca-rıqla istifadə sənətkara müvəffəqiyyət gətirir.

Bakı, 1979



BALAŞ AZƏROĞLUNUN REALİZMİ HAQQINDA

Balaş Azəroğlu xalq həyatına, xalq məişətinə bağlı olan bir poeziyanın ləyaqətli davamçılarından biridir. Onun yaradıcılığı yüksək vətənpərvərlik, xalq həyatına bağlılıq, bəşəri hiss və duyğuların real təsviri və tərənnümü baxımından gözəl poetik nümunələrdir.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra Balaş Azəroğlu Ə.Tudə, M.Gülgün, H.Billuri, F.Xoşgina-bi, Söhrab Tahir və s. birlikdə Azərbaycan ədəbiyyatının əsas və qüdrətli bir qolunu – Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatını yaratmaqdadırlar. Onu şeirə gətirən xalqın ağır, dözülməz həyatı, milli və mənəvi varlığının təhqir edilməsi və azadlıq uğrunda mübarizəsi olmuşdur. Ona görə də şairin şeirləri çox vaxt ah və fəryaddan qopan naləni, bəzən də yaralı halda son döyüşə atılmaq üçün bütün qüvvəsini toplayan aslanın nərəsini xatırladır. O, dövrün və zamanın yaralı məsələlərinə toxunduqca şeirlərinin mündəricəsi, problematikası daha sıqlətli olur. Heç təsadüfi deyil ki, çıxışlarının birində şair demişdir: «Mən birçə gün də doğma xalqından ayrılmamışam, bütün şüurlu həyatımı onun azadlığı, xoşbəxtliyi və tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr etmişəm. Qırx il bundan əvvəl inqilabi gəncliyim günlərində buraxılmış «İnqilab şairiyəm» adlı kitabımdakı andıma bu günədək sadıq qalmışam»¹. Onun poetik andı bu misralardır:

¹ Balaş Azəroğlunun çıxışı. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 18 dekabr, 1981.

*Nə peymanə, nə saqi, nə şərab şairiyəm,
Azadlığın carçısı, inqilab şairiyəm*¹.

Balaş Azəroğlu yaradıcılığında həyatilik, əşya və predmetə ayıq münasibət, hər bir ictimai-siyasi və tarixi hadisəni obyektiv təhlil və təsvir etmək onun yaradıcılığına xas xüsusiyyətlərdir.

Xalq şairi B.Vahabzadə yazır: «Ömrü boyu inqilabi amallarla yaşayan, ... bu ideyalar ilə silahlanan şair dünya hadisələrinə bu ideyaların gözü ilə baxmış, hər şeyi bu meyarla ölçmüşdür»².

Həyatımızın bütün sahələrinə həmişə müdaxilə edən, ictimai-siyasi və tarixi, istərsə də insanı düşündürən fəlsəfi amal, onun daxili aləmi ilə bağlı olan lirik və intim hisslər, insanlar və xalqlar arasındakı münasibətlər – bir sözlə insanın narahat dünyası ilə bağlı olan bütün məsələlər şairi həmişə düşündürür və onu yaşamağa sövq edir. Lakin bu mövzuların sırasında siyasi lirika onun yaradıcılığının təməl daşı və qranitdən tökülmüş daş sütüdür. Ona görə də inamla demək olar ki, B.Azəroğlu Azərbaycan poeziyasında siyasi lirikanın gözəl və bənzərsiz nümunələrini yaradan qüdrətli bir sənətkardır.

Xalq şairi Süleyman Rüstəm B.Azəroğlunu «Cənubi Azərbaycandakı qardaş və bacılarımızın ürək yaralarını öz şeirlərilə sarıyan»³ şair kimi tanıyır, elə ona görə də onun şeirlərini həyəcansız və sakit, emosiyasız oxumaq olmur. «Əslində bu şeir-

¹ B.Azəroğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1959, səh.4

² B.Vahabzadə. Xalq şairi. «Kommunist» qəzeti, 14 noyabr, 1981.

³ Süleyman Rüstəm. Şərəfli yol. «Azərbaycan» jurnalı, 1981, №11, səh.86.

lər tribun şeirlərdir. Amma şairin nə özü qışqırır, nə də şeir misraları. Əksinə, bu səs həzinlikdəki qışqırıqdır. Onun qışqırığı sakitlikdə, onun aydınlığında və duruluğundadır. Bu bəlkə də Balaş Azəroğlunun özünəməxsusluğudur. Yəqin belədir»¹.

Onun şeirlərində azadlıq mübarizəsi o cümlədən Şərq xalqlarının qəhrəmanlıq mübarizəsi real əksini tapır. Belə şeirlərdə onun hər bir misrası, hər bir sözü oxucunun qəlbini titrədir, xüsusi vurğu ilə deyilən kəlmələr, nidalar, bəzən sözün sonunda gələn nöqtələr insanı düşünməyə vadar edir:

*Bir xəbər eşitdim bu gün –
Qan vurdu başıma,
Nədir bu qərar?
Bir xalqı ucdan tutma
Qırmaq istəyir ağalar.
Görəsən nədir günahı
Silahsız
Günahsız
Bir millətin?!²*

Azəroğlu yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yüksək patetikadan istifadə etməsidir. Bu, şeirləri sırf lirik və sırf tribun xarakterli şeirlər deyə ayırmaq mümkün deyildir. Çünki onun yaradıcılığında əksər şeirlər elədir ki, çox vaxt şair alovlu, mübariz, patetik üslubdan təcridən eyni şeir daxilində sakit, həzin və ahəngdar lirikaya keçir. Bəzən də əksinə olur. Belə şeirlərdə o, oxucunun diqqətini tamamilə özünə cəlb etmək üçün xırda,

¹ N.Həsənzadə. El nəğmələri. «Bakı» qəzeti, 14 noyabr, 1981.

² B.Azəroğlu. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, Azərneşr, 1970, səh.27.

bəzən nəzər-diqqəti cəlb etməyən amillərə, psixoloji anlara və fərdi detallara müraciət edərək fikrini dürüst və sərrast ifadəyə nail olur. Belə şeirlərdə Azəroğlu çoxsözlü misralarla bərabər iki və bir sözdən ibarət misraları da şeirə gətirir. Bir sözlü misralarda o elə sözlər seçir ki, onunla daxili yangını, etiraz və nifrəti, ifadə edə bilsin.

Lirik şeirin xüsusiyyətlərindən danışarkən xalq şairi S.Vurğun yazırdı: «Lirika öz nəğməsini oxuduqdan sonra o saat uçub gəldi-gedər quşlara bənzəməməlidir... Lirik şeir, mahnı insanın qəlbini dilə gətirməli, onun qəlbində yuva salmalı və zümrüd quşu kimi onu isindirməli, zəhmətdə, mübarizədə, kədərli və nəşəli dəqiqələrdə insana yoldaş olmalı, onda nəcib hisslər oyatmalı və beləliklə də insanı yüksəltməli, onu daha güclü, daha ağıllı və mənəvi cəhətdən zəngin etməlidir»¹. B.Azəroğlunun lirikası da məhz bu tələblərə cavab verir.

Siyasi lirikanın gözəl nümunələrini yaradan şair bəzən çox kövrəlir, ana təbiətin füsunkar gözəlliklərindən təsirlənir, xəfif bir təbəssümə, xoş və incə bir təmasa, mehriban bir sözə ehtiyac hiss edir və bu hissləri xalq şeirinin ruhu ilə qələmə alır, onun misraları həzin və ahəstə axan bir bulağın pıçaltısı kimi qulaqları oxşayır.

*Yenə də nərgizin gözü süzüldü,
Qərənfilin üstə jalə düzüldü,
Lalənin saplağı yerdən üzüldü,
Batdı yarpaqları, qana bənövşə².*

¹ S.Vurğun. Əsərləri, VI cild, «Ehn» nəşriyyatı, Bakı, 1972, səh.345.

² B.Azəroğlu. Əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1961, səh.148.

Tənqidçi B.Nəbiyev yazır: «Azəroğlu daim axtarışda və inkişafda olan bir sənətkardır. Onun son bir ildə çap etdirdiyi əsərlərinin bədii təsir gücü xeyli artmış, məfkurəvi siqləti daha da samballı olmuşdur. Şairin söz üzərindəki işinə bir çox qələm dostları həsəd apara bilər. Onun ilk baxışda həcmcə iri görünən şeirlərində də artıq sözə rast gəlmək çətinidir. Daxili məntiq, fikri aydınlıq, əsas ideyanın ifadəsi, bədii obrazların tədriclə inkişafı, dinamizm və oynaqlıq, bədii tamlıq Azəroğlu şeirinin səciyyəvi əlamətləridir»¹. Sənətin gücü də ondadır ki, hamıya məlum olan hadisə və məzmun elə çalılarla təqdim edilsin ki, o bunu ilk dəfə görür və eşidir kimi qəbul etsin, təsirlənsin. Şeirin əsl sənət əsərinə çevrilməsi üçün forma və sənətkarlıqla yanaşı, həm də məzmun və güclü fikrin olması əsas şərtlərdəndir. «Fikir, ideya poeziyada həyata, həyatın hər hansı bir tərəfinə müəyyən baxış deməkdir, əsəri yaradan müəllifin dünyagörüşüdür, onun əsərindəki bütün başqa ünsürlərə can verən, onları yaşadan əsas mənbədir, yaradıcılıq konsepsiyasıdır. Bu konsepsiya nə qədər geniş və dərin olarsa, həqiqi həyatı nə qədər düzgün işıqlandırar və doğru izah edərsə, əsər öz bədii keyfiyyəti etibarlı ilə bir o qədər qazanar»².

Bakı, 1986

¹ B.Nəbiyev. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, Azərneşr, 1976, səh.41.

² Ə.Ağayev. Əsrin tarənnümü. Bakı, «Yazıç» nəşriyyatı, 1980, səh.65.

MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİN BƏDİİ İNİKASI

Azərbaycan poeziyasının parlaq simalarından olan Səhənd keşməkeşlər içində keçən çətin, lakin mənalı həyatını Şah üsul-idarəsinin milli ayrışkıllıq siyasətinə qarşı mübarizəyə həsr etmişdir. O, Şəhriyar, Salamulla Cavid, Həbib Sahir və digər vətənpərvər ziyalılar kimi vətəninin və millətinin istiqlalı üçün mümkün olan hər şeyi etməyə çalışmışdır. Tehran və Təbriz universitetlərinin üzdəni-raq alimləri Azərbaycan xalqının milli varlığını və onun dilini şübhə altına alan əsərlər yazdıqları, millətin beynini dumanlandırdıqları bir vaxtda, Səhənd Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqla dolu olan, uzaq keçmişindən xəbər verən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı əsasında «Sazımın sözü» əsərini yazmaqla sübut etdi ki, zəngin və böyük keçmiş olan bir xalqın hüququ əlindən alınmaz. Bu əsəri ilə o Azərbaycanın düşmənlərinə qandırdı ki, haqqını tapdadıqları bu xalq dünyanın ən qədim, ən mədəni xalqlarından biridir.

*Əzəldən, əzəldən bu el, bu oba
Analığa dərin hörmət bəsləmiş
Ana qarşısında Topal Teymur da
Ayaq dala qoymuş, bağış diləmiş,
Bu haqqı tanıyan, haqqı sevən el
Mərifətdə incə yerlərə çatmış
«Ana haqqı – Tanrı haqqıdır» - deyər
Belə bir bədii məsəl yaratmış.*

Əlbəttə ki, çox vaxt həmvətənlərini mübari-

zəyə çağıran şairin bu əsərinin «Başlanış» və «Qurtuluş»larında onun dünya, insan, kainat haqqında fəlsəfi düşüncələri ilə də tanış oluruq. Peyğəmbərlərə, müxtəlif zəka sahiblərinə, ümumiyyətlə, insana müraciət edən Səhəndin əsas məqsədi həmvətənlərində özünə inamı qaytarmaqdır. Səhəndin – keçdiyi ömür yolunu, onun məqsəd və amalıni yüksək qiymətləndirən, əsərlərinə yaxından bələd olan Şəhriyar təsadüfən yazmamışdır ki,

*Səhəndim,
Şah dağım, çal papağım, el dayağım
Şanlı Səhəndim
Başı tufanlı, ürəyi qanlı Səhəndim.*

Bakı, 1999



ƏHATƏLİ VƏ MARAQLI TƏDQIQAT

Qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatının müasir mərhələdə bütöv, tam mənzərəsini yaratmaq üçün ədəbiyyat bu gün hər cür ideoloji təsir və təqiblərdən uzaq olaraq yəndən araşdırılmalı və çağdaş nəzəri fikrin kontekstində tədqiq olunmaqla Azərbaycanın həm Günəyində, həm də Quzeyində gedən ədəbi proses ayrı-ayrılıqda öyrənilməli, sonra isə bütöv ədəbiyyatımızın mənzərəsi yaradılmalıdır. XX yüzillikdə görülmüş işlərin qiymətini azaltmamaq şərtilə qeyd etmək olar ki, hər iki istiqamətdə xeyli işlər görülsə də, bunların böyük əksəriyyəti ideoloji təsirlərə məruz qalmış, bəzən də həqiqi gerçəkliyi əks etdirməkdən uzaq olmuşdur. Ona görə də Sovet hakimiyyəti və onun ideologiyası süquta yetəndən sonra hər cür stereotiplərdən uzaq, tarixi mənbə və faktlara əsaslanaraq azad düşüncənin məhsulu olan əsərlərin meydana sıxmasını təqdirəlayiq hadisə hesab edirik.

Mahmizər Həmid qızının monoqrafiyası qeyd etdiyimiz aktual vəzifələrin həlli yolunda çox ciddi addım sayılmalıdır.

Monoqrafiya uzunmüddətli gərgin axtarışların, elmi tədqiqatın məhsuludur. Faktiki materialların zənginliyi, ədəbi-nəzəri təhlilin yüksək səviyyəsi, Zeynalabdin Mərağalının «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» romanı ilə bağlı tədqiqatın son dərəcə yüksək professionalıqla araşdırılması, əlbəttə ki, böyük razılıq hissi doğurur.

«Giriş», üç fəsil və ədəbiyyat siyahısından ibarət olan əsərdə bu vaxta qədərki bütün elmi iş-

lər, fikir və mülahizələr saf-çürük edilmiş Marağalının əsəri haqqında ümumiləşdirilmiş, fikir söylənilməmişdir. Tədqiqatın bu fabulada təqdim edilməsi hər fəslin obyektini predmetləşdirən, onun struktur vəhdətini gerçəkləşdirən amil kimi dərk olunur.

Tədqiqatın «Giriş»ində verilmiş tələblərə uyğun olaraq mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodu, elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti, tətbiq olunması və s. haqqında zəruri məsələlər açıqlanır.

«İbrahim bəyin səyahətnaməsi», yaxud «Təəssübkeşliyin bəlası» romanının nəşri və öyrənilməsi tarixindən» adlanan birinci fəsil öz sanballığı və orijinallığı ilə seçilir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, bu fəsildə müəllif özünün tədqiqatçılıq bacarığını göstərməklə yanaşı, «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» romanı ilə bağlı özündən əvvəl əsər haqqında aparılan irili-xırdalı bütün tədqiqatlara, onların müəlliflərinə son dərəcə hörmət və ehtiramla yanaşır, bu alimlərin əməyinə yüksək qiymət verir, ən kiçik nöqsanlara da tədqiqatçı münasibətini bildirir. Əlbəttə, bütün bunlar həm elmi, həm də obyektivlik baxımından təqdirəlayiqdir. Çağdaş ədəbiyyatşünaslığın səviyyəsində dayanan müəllif əsərin keçən yüz ilin sonlarından tutmuş bu günə qədərki Azərbaycan, fars, Osmanlı türkcəsi və rus dilində olan nüsxələrini araşdırmış, müxtəlif fikir və mülahizələrə öz münasibətini bildirmişdir. Monoqrafiyada əsərin ilk çapı ilə əlaqədar mülahizə və mübahisələrə tam aydınlıq gətirən müəllif həm də əsərin təkrar nəşrləri və müxtəlif zamanlarda müxtəlif dillərdə tərcümə edilməsi məsələsi üzərində

dayanaraq bütün bunları ədəbiyyatşünaslığımızın son nailiyyətləri baxımından tədqiq edir. Müəllif çox haqlı olaraq roman haqqında tədqiqatları üç qrupda nəzərdən keçirir: İran, Azərbaycan, Avropa və rus tədqiqatçıları.

Mahmizər Həmidqızı İran alimlərindən Dehxoda, Dövlətəbadi, Kəsrevi, Kirmani, Müctəhidi, Əfşar və başqalarının əsər haqqında mülahizə və fikirlərini təqdir etsə də, onların yanlışlıqları da nəzərdən qaçmır.

Tədqiqatda həm Z.Marağalı, həm də onun əsərini hər vəchlə Azərbaycandan ayırmağa çalışan bəzi rus və fars alimlərinin mövqeyi təkzib olunmaz faktlar, həqiqətlər, obyektiv tarixi mənbələr əsasında tənqid olunur. Tədqiqatçının əslən cənublu olan sənətkarın bəzən milli mənsubluğunun qeyd olunmamasını nöqsan kimi nəzərə çapdırmasını indi də davam edən xoşagəlməz yalnız bir tendensiyaya qarşı alim-vətəndaş etirazının ifadəsi kimi yüksək qiymətləndiririk.

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, müəllif bu əsərin tədqiqatçıları içərisində haqlı olaraq Şimali Azərbaycan alimlərinə daha çox istinad edir, çox vaxt onların qənaətlərinin daha inandırıcı olduğunu göstərir. M.Cəlal, F.Qasımsadə, H.Məmmədzadə, X.Məmmədov, Ə.Saraclı, B.Nəbiyev və digər alimlərimizdən gətirdiyi təkzib olunmaz faktlar bizi də tədqiqatçının qənaətlərinə inandırır.

«Romanın janrı, süjeti, mövzu və problematikası» adlı ikinci fəsilə romanın janrı haqqında olan müxtəlif fikirlər araşdırmaya cəlb edilir. Bertels, F.Qasımsadə, M.Cəlal, H.Məmmədzadə, X.Məmmə-

dov, Q.Xəlilov, M.Cəfər, B.Nəbiyev və Ə.Saraclı kimi alimlərimizin əsər haqqında olan fikir və mülahizələri müqayisəli şəkildə tədqiqatda öz əksini tapır. Müəllif bu alimlərlə polemikaya girərək həllini vacib bildiyi problemlərə tam elmi yəqinlik gətirir.

Üç cildlik romanın hər cildinin müxtəlif üslub və janr xüsusiyyətlərinə malik olması və quruluşu haqqında orijinal fikir və mülahizələr tədqiqatçının güclü məntiqə malik ədəbiyyatşünas olmasından xəbər verir.

«İbrahim bəyin səyahətnaməsi» romanında qoyulan əxlaq, hikmət, nəsihət, şücaət, əməl, vəfa, həya və sair fəlsəfi fikir və duyumun mənasını və onun çalarlarını müəyyənləşdirmək əbədi və ümumbəşəri problemlərin konkret məkan və zaman müstəvisində təzahürünün özünəməxsus xüsusiyyət və incəliklərini açıqlamaq, əlbəttə ki, müəllifin uğuru sayılmalıdır.

Romanın əsas obrazları monoqrafiyanın üçüncü fəslində əhatəli şəkildə araşdırılır. Əsərin əsas aparıcı surətləri və qəhrəmanları, onların milli və bəşəri ideyaları M.Həmidqızının elmi mühakimələri ilə reallaşdırılır.

Bu fəsildə müəllif belə bir fikir formalaşdırır ki, vətənə, millətə bağlı olan insanlar öz həyatlarını xalqın, millətin həyatından kənar qəbul etmirlər. Ona görə də cəmiyyətdə baş verən hər bir hadisə onların həyatından keçir.

İbrahim bəyin mənəvi keyfiyyətlərindən söhbət açan tədqiqatçı onun milli qeyrət və vətənpərvərliyini ön sıraya çəkərək, romanda qabarıq ifadə olunan bu hissi əsərin əsas aparıcı istiqaməti kimi dəyərləndirir. Ona görə də əsərə qiymət verərkən

eyni həssaslığın gözlənilməsi vacib şərtlərdəndir. Çünki Mahmizər xanımın alim obyektivliyi ilə və-təndaşlıq hissi qaynayıb-qarışmış, biri digərini tamamlamışdır.

Mahmizər Həmidqızı monoqrafiyanın əvvəlində qoyduğu problemlərə sonrakı fəsillərdə özü-nəməxsus formada səbr və təkmlə yanaşaraq məqsədinə nail olmuş, əsəri ədəbiyyatşünaslığın müasir nailiyyətləri səviyyəsində tədqiq etmişdir.

Monoqrafiya müəllifin mövzuya bələdliyini, onları elmi şəkildə dəyərləndirmək, bitkin elmi üs-lubla fikirlərini ümumiləşdirə bilmək bacarığını bir daha təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, Mahmizər Həmidqızının «İb-rahim bəyin səyahətnaməsi» romanı mövzusunda nəşr olunan tədqiqatları, fikrimizcə, XIX-XX əsr bütöv Azərbaycan ədəbiyyatının yazılmasında müs-təsna rol oynaya bilər.

Mahmizər xanımın bu əsəri elmiliyinə, fakti-ki sənədlərin bolluğuna, elmi ümumiləşdirmə sam-balına görə diqqəti cəlb edir.

Əsərin dəyərini artıran cəhətlərdən biri də müəllifin Z.Marağalının əsərini həm İran, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti kontekstin-də araşdırmasıdır.

Bakı, 2001

MÜHACİR ŞAİR, MÜBARİZ İNSAN

Müqəddəs kitabımız Qurani Kərimdə deyilir ki, nəfsinə hakim kəsilməyən, həddini aşanlara itaət etməyin. Əslən Güney Azərbaycandan olan, yaradıcılığı Quzey Azərbaycanda formalaşan, əsərlərində bağı paralanmış vətənin müqəddəs sevgisini gəzdirən, vətənin bütövlük həsrətini ömrünün sonuna qədər həm əsərlərində, həm də ürəyində daşıyan Əli Tudə ömrü boyu vüqarla yaşadı, heç kimin qabağında əyilmədi. Bəlkə ona görə də ondan yaşca kiçik, sənətkarlıq baxımından zəif olanlar rütbələrə sahib oldular, adlar aldılar. Əli Tudə isə məğrur, əsil kişilərə məxsus ömür yaşadı. Haqqdan qaçan yol, yol sayılmaz deyiblər. Haqqa gedən yol dünyanın özü qədər qocadır. Əli Tudə də haqqa gedən yola çıxdı, halal yolda halal söz dedi, sözlərilə bərabər özü də ucaldı. Elin gözündə ucaldı, millətin gözündə ucaldı. Parçalanmış Azərbaycanın taleyini mühacir həyatında yaşayan Ə.Tudə niskilli zamanın, dövrün çətin sınaqlarına, ağır zərbələrinə bəzən məruz qaldı, bəzən ən kiçik sevincdən məhrum oldu, haqqa çata bilmədi.

Əslən Ərdəbilin Çanaxbulaq kəndindən olan, 40-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda başlanan milli-azadlıq hərəkatına qoşulan şair həm silahla, həm də qələmi ilə mübarizə aparır. Qəzetlərdə çap olunur, meydanlarda, səngərlərdə başına od yağa-yağa mübariz ruhlu şerlərilə xalqı istiqlal uğrunda mübarizəyə çağırırdı.

Böyük mücadilə, vətən oğullarının qanı bahasına 1945-ci il dekabrın 12-də (21 Azər) Güney Azərbaycanda milli hökumət qurulur. Şah İsmayıl

Xətəidən sonra ilk dəfə idi ki, əsaslı dil islahatı aparılırdı. Təbii ki, əsas məsələ tədrisin türk dilində olması idi. Milli hökumət qısa müddətdə ana dilində dərsliklərin buraxılması haqqında fərman verdi. Yeni hökumətin Maarif Nazirliyində şöbə müdiri işləyən Əli Tudə ibtidai siniflər üçün hazırlanan «Ana dili» kitabının tərtibi və çap olunmasında xüsusi rol oynayır. Milli dövlətin möhkəmlənməsində fəal iştirak edən Əli Tudə həm də yaradıcılıqla məşğul olur. İlk şeirlərini «Səbri» təxəllüsü ilə yazan şairə Milli hökumət dövründə təşkil olunmuş Şairlər məclisinin müdrikləri tərəfindən Tudə – yeni, xalq təxəllüsü verilir. Hökumətin möhkəmlənməsində, türk dilinin inkişafında və tədrisində, həmçinin mübariz və milli ruhlu şeirlərinə görə 22 yaşlı gənc 21 Azər medalı ilə təltif olunur. Qeyd edək ki, həmin ərəfədə gənc şairin ilk şeirlər kitabı çap olunma ərəfəsində idi. Deyir, sən saydığını say, gör fələk nə sayır. Min bir əzabla qurulan Milli hökumətin süqutuna fərman verənlər onu reallaşdırmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər.

II Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatında yüz illərlə milli təhqirə məruz qalan, ana dili əlindən alınan, var-dövləti yadlara verilən, təbii sərvətlərindən məhrum edilmiş, azadlıq, istiqlal deyə mücadiləyə qoşulan, millət olaraq şərəfini qorumaq haqqı olan bir xalqın taleyini yabançılar həll edirdilər. Amerika Birləşmiş Ştatları və İngiltərənin yaxından köməyi və yardımına arxalanan İran qoşunu Azərbaycanı qan dənizində boğdu. Sovetlər İttifaqının, onun rəhbərlərinin, xüsusən də «xalqlar atası» adlanan Stalinin məkrli siyasətinin əsil mahiyyətinin

nədən ibarət olduğunu görən, bunu dərk edən millətin nifrətinin həddi-hüdudu yox idi. Tale qəddar hökmünü vermişdi. Milli hökumətin süqutundan sonra millətin ən mübariz insanları məhv edilirdi. Bu amansızlıq yazarlardan da yan keçmədi. Bir çoxları edam edildi, bir qismi zindanlara atıldı, bir qismi Avropaya və Şimali Azərbaycana mühacirət etməli oldular.

...Şair və mücahid Əli Tudənin üsyankar ruhlu şeirlərlə dolu olan kitabı mətbəə darmadağın edilərkən yandırılır. Tutulduğu anda isə məhkəməsiz qətlə yetirilməsi barədə şahın xüsusi fərmanı verilir. Ə.Tudə və dostları mübarizəni davam etdirmək və yenidən vətənə qayıtmaq məqsədilə böyük çətinliklərdən sonra qaçınağa müvəffəq olurlar. O Vətəndən vətənə mühacirət edir. Lakin taleyin amansız hökmü burada da öz fərmanını verir. Yenidən mübarizəyə qoşulmaq, vətənin yenidən istiqlalına qovuşacağına inanaraq Şimali Azərbaycana gələn bir çoxları kimi şair Əli Tudəyə bir daha vətəni görmək qismət olmur. Çünki, həsrətli illər bir-birini əvəz etdikcə vətəni bir daha görə bilmək arzusu da tükənir.

Vətən niskilindən bağı qan olan, dodağı güləndə gözü gülməyən, ürəyi səssiz fəryadla ağlayan şair ömrünün axırına kimi həsrətlə yaşadı. Bu həsrət, bu niskil misra-misra şeirlərə çevrilərək, böyük tarixi keçmiş, mədəniyyəti olan bir xalqın tarixi faciəsi onun yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevrilir.

*Özü də, sözü də azad dünyada –
Yenə öldürən var, yenə ölən var.*

*Dəyərli torpağı kasad dünyada –
Bölünmüş yerləri yenə bölən var.¹*

50 il siyasi mühacir pasportunu daşımaqla tarixin, dünyanın amansızlığına, haqsızlığına, vətənin Şimala, Cənuba bölünməsinə üsyan etdi. Son gününə qədər sovet pasportunu qəbul etməməklə həm üsyan etdi, həm də sabaha inandı. İnandı ki, mütləq Cənuba qayıdacaq, müstəqil vətəninin pasportunu qürurla daşıyacaq. Xəyalında bütöv, birləşmiş Azərbaycan qurdu, qələmi ilə vahid vətəni qarış-qarış gəzdi. Qəlbində tüğyan edənləri, ağrı-acısını qələmə aldı. Şeirilərində vətəninə əziz övladı kimi əzizlədi, oxşadı, sevdi. Vətəninin və millətinin cəsarətinə, mərdliyinə arxayın olaraq sabaha ümidlə baxdı. Müqəddəs şəhərimiz Təbriz, Savalanın əzəməti, bir də azad və bütöv Vətən-Azərbaycan istəyi ona dözümlə əta etdi.

*Anasan! Fərman ver! Yuxarı başda
Uğrunda döyüşüm yenə bu yaşda,
Qüdrət daşa düşsə, göyərər daş da,
Qüdrətimdən başqa nəyim var mənim??*

Şairin mübariz şeirinin şaqraq səsi 21 Azərbaycanlı zəhmətində də, Milli hakimiyyətin süqutundan sonra vətənin Şimalına pənah gətirəndən sonra da susmadı, coşqun çaylar kimi çağladı. Heç kim başa düşmədi ki, mübariz ruhlu bu insanın şeirlərində məğrurluq, döyüşkənlik, niskillə yanaşı, həm də

¹ Əli Tuda. Söz ömrü. Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1997, səh.94.

² Əli Tuda. Mənim səsim. Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 2002, səh.41.

incə bir inciklik var. Onun bu dünyada qazancı oxucu sevgisi idi. Çünki, çoxlarından fərqli olaraq Əli Tudə heç kimə tərif demədi, doğru söz söylədi, insanlığını, özünün dediyi kimi sifətini qoruyub saxlaya bildi.

*Dedilər həsrətlə gəzmə arada,
Yetişmək istəsən neçə murada,
Sifətini dəyiş! Dedim dünyada
Sifətimdən başqa nəyim var mənim?¹*

Vətənpərvər şair kimi onun taleyinə xalqın azadlıq və mübarizə əzmini müdafiə və tərənnüm etmək, zindanlara atılmış, mənəviyyatı tapdanıb təhqir edilmiş, çətin anlarda geri çəkilməyib, vətən, azadlıq və istiqlaliyyət deyə canlarından keçməyə hazır olan insanların obrazlarını yaratmaq kimi çətin bir missiya düşdü. Onun əsərləri xalqın həsrət dolu nəğmələrinə bənzəyir. Bu nəğmələrdə şair xalqın qaysaqlanmış və sağalmayan yaralarına toxunur, xəyalən doğma yerlərə gedir, Ərdəbilin küçələrini, xiyabanlarını dolaşır. Bu mənada onun «Təbrizdə novruz bayramı», «Kamança», «Qırmızı bayraq», «Dağlar qızı» və s. şeirləri daha səciyyəvidir. Ə.Tudənin yaradıcılığı, ictimai-siyasi dəyəri, azadlıq duyğularının tərənnümü, axtarış meylləri ilə həmişə oxucuların marağına səbəb olmuş, rəğbətlə qarşılanmışdır. Onun əsərlərindən «xalqın kədərinə duyur, aclıq və yoxsulluğun kütlələrə gətirdiyi fəlakətlərin şahidi oluruq».² Onun şeirləri vətən həsrətli bir ömrün lirik səhifələridir desək

¹ Əli Tudə. Mənim səsim. Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 2002, səh.40.

² Cəfərov İ. Şair qəlbinin döyüntüləri. «Kommunist» qəzeti, 1969, 8 sentyabr.

səhv etmərik. Lakin bu lirikada bir mübarizlik, inam və yurdsevərlik diqqəti cəlb edir.

*Mən nə talesizəm, nə də acizəm,
Urmiyəm, Zəncanam, Xoyam, Təbrizəm...
Tufanlı dənizdə yatan dənizəm,
Dağları yıxmağa iqtidaram mən¹*

Maraqlıdır ki, onun şeirlərində bütün çətinlik və sıxıntılara baxmayaraq yenilməz bir inam, ümid işartıları da var. Şairin bu inamı, güclü məntiqi zülm və haqsızlıq dünyasının təməlini laxladır. Onun poeziyasında fikirlər bəzən çox sərt, kəskin, bəzən də çox zərif və incə olur. Bu nümunələr insanın hiss və duyğularına o qədər güclü təsir edir ki, şeirləri oxuyan hər kəs özünü həmin aləmdə hiss edir, şairlə birlikdə həm kədərlənir, həm sevinir, həm də döyüş meydanlarında hayqıran qəhrəmana çevrilir, sabaha inamla baxır. Çünki şair qələmə aldığı bütün mövzuları qəlbindən, duyğularından keçirir.

*Arada sərhəddə dönsə də nisgil,
Sənin görüşünə gələm, Vətən!
Qu tüküylə dolu yastığa deyil,
Daşına baş qoyub ölərəm Vətən!²*

S.Vurğun lirikadan danışarkən yazır: Lirikə öz nəğməsini oxuduqdan sonra o saat uçub gəldigədər quşlara bənzəməməlidir... Lirik şeir, mahnı

¹ Ə.Tuda. «Sevinc» Bakı, Gənclik, 1973, səh.97.

² Əli Tuda. Mənim səsim. Azərənəşr, Bakı, 2002, səh.295

insanın qəlbini dilə gətirməli, onun qəlbində yuva salmalı və zümrüd quşu kimi onu isindirməli, zəhmətdə, mübarizədə, kədərli və nəşəli dəqiqələrdə insana yoldaş olmalı, onda nəcib hisslər oyatmalı və beləliklə də insanı yüksəltməli, onu daha güclü, daha ağıllı və mənəvi cəhətdən zəngin etməlidir.¹

Ə.Tudə şair, bir vətəndaş kimi ən xırda detallara varmağı, insanın ruhuna, düşüncəsinə hakim kəsilməyi, ədalətsiz cəmiyyətlə mübarizə aparmaq rəşadətinə oxucunu istiqamətləndirməyi bacaran sənətkardır. Onun ən böyük müvəffəqiyyəti isə yaradıcı şəxs üçün mühüm olan ümumiləşdirmə bacarığına malik olmasıdır. Sənətdə mühüm olan bu əməl onun bütün yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Bəlkə də çoxlarına müəssər olmayan, odlardan-alovlardan keçərək sənətə gəlməsi onu bu qədər səmimi edir, gördüklərini, şahidi olduğu ağırlı-acılı bütün hadisələri şəxsən yaşadığı, qəlbinin süzgəcindən, ağılından keçirərək yazdığı üçün bu qədər sevilir və duyulur.

Dəhşət o deyil ki, zillətli qürbət

Sənin büsatını ala əlindən.

Yox! Dəhşət odur ki, minnətli qürbət

Bütün həyatını ala əlindən.²

Onun lirikası başdan-ayağa xalq həyatı ilə bağlı olan, müasir insanı düşündürən, onun bütün mənəvi-əxlaqi suallarına cavab verən lirikadır. Azadlıq, vətən, istiqbal mövzusu isə bu lirikanın canı,

¹ S.Vurğun. Əsərləri, VI cild. «Elm nəşriyyatı», Bakı, 1972, səh.345.

² Əli Tudə. Mənim səsim. Azərnaşr, Bakı, 2002, səh.295

bel sütunudur. Şair çox vaxt şeirlərində xalqının adından danışır, onun istək və amalını, mübarizə əzmini, xalqın sabaha olan sonsuz inamını əks etdirir. Hələ ilk şeirlərində dediyi kimi:

*Nə qədər döyüş var, mübarizə var,
Bayrağım vətəndir, silahım qələm.*

fikri sonralar Əli Tudə poeziyasının şah damarına çevrildi. Hansı mövzuya müraciət etsə də istər-istəməz şah mövzu ətrafında fikirlərini ümumiləşdirirdi. İliyinə qədər milli olan, bütün həyatı boyu bir an belə xalqından ayrı yaşamağı düşünməyi özünə yasaq edən şair gənclik illərindən Milli Azadlıq mücahidləsinə necə qoşulmuşdusa sonrakı mühacir illərində də qələmi ilə döyüşdü. Müğlub olan anları da oldu, qalib gələn məqamları da. Ancaq bu məğlubluq sənət aləmində deyil, mübarizəsinin yarımçıq qalmasından, bunun səbəblərini Ömrü boyu araşdırmaq narahatlığından doğurdu. Son nəticədə yenə də millətinin qəhrəmanlığı ilə fəxr edərək, sabaha inamla baxırdı. Bəlkə də şairi yaşadan, onu ruhdan düşməyə qoymayan bu inam və dözümlü, bir də milli ənənələrə bağlılıq idi. M.İbrahimov yazır ki, «Mütləq milli ənənələrə biganəlik, onları nəzərdən qaçıran ədəbi təcrübədə yazıldığı, hansı xalqa məxsus olduğu bilinməyən simasız, solğun emosional qüvvədən məhrum əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Heç bir əllaməlik, heç bir oyunbazlıq, heç bir dumanlı, anlaşılmaz mücərrəd mühakimələr və ifadələr oxucunu aldada bilmir, belə əsərləri sevdirmə bilmir.¹

¹ M.İbrahimov. Qələmlərin birliyi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1971, 27 fevral.

Əli Tudə ömrü boyu sənətinə, dostlarına həm də canından çox sevdiyi millətində səmimi oldu. Nə əsərlərində, nə də həyatında dəbdəbəni, parıltını sevmədi. Sakit, səssiz axan çaylar kimi ömür yaşadı. Ancaq bu sakitlik və səssizliyin arxasında təlatüm, fırtına, qasırga da var idi. Bunu isə yalnız son dərəcə diqqətli və həssas oxucu, bir də şairə ömrü boyu əzab-əziyyətlər verən ürəyi, ruhu və düşüncəsi bilirdi. Şairin ruhu bu gün də narahatdır. Sərgərdan ruhu, Təbrizi, Ərdəbili, Xoyu, Savalanı, Qarabağı hey dolaşır, rahatlıq tapmır ki, tapmır. Ulularımızdan biri deyib ki, həmişə xalqı ilə olanlar dünyalarını dəyişdikdən sonra da onların ruhu həmişə xalqının ağır, həm də şad günündə onlarla birlikdə olur. Vətənin yaraları sağalanda inanırıq ki, Əli Tudənin də ruhu millətilə birlikdə olacaq, əbədi rahatlıq tapacaq.

Bütün varlığı ilə türk mədəniyyətinə, türk millətinə bağlı olan, əsərlərində dənə-dənə bu məsələyə qayıdan, türklüyü ilə fəxr edən şair «Türklər» poemasında bu məsələyə bir daha qayıdaraq türkün əzəməti, məğrurluğu ilə fəxr edir:

*O heç kimə, heç nəyə,
Başını əyməmişdir.
Yox! Yox! Başını yalnız
Varağa əyibdir o.
Bir də varaq altındakı
Torpağa əyibdir o.*

Maraqlıdır ki, sovet ideologiyasının hökm sürdüüyü Şimali Azərbaycanda türkcülükdən danışmaq,

Azərbaycan türklərinin özlərinin milli mənsubiyyətini belə demək imkanı olmadığı bir dövəndə heç nədən və heç kimdən çəkinməyən, Əli Tudə milli mənsubiyyəti ilə fəxr edir, türk olmasından qürur duyur. Bəlkə də Əli Tudənin həmişə nəzərdən uzaq olması, çox vaxt hakimiyyət tərəfindən soyuq qarşılanmasının, layiqincə qiymətləndirilməməsinin səbəblərindən biri də mücahid şairin təpədən-dırnağa qədər milli olması, düz söz deməsi, əsil vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış etməsilə əlaqədar idi. «Türklər» poemasında soykökü haqqında şair belə söyləyir:

*Möhtəşəm Türk dünyası
Fəxrindir, qürurumdur.
Uğuru uğurumsa,
Qüsuru qüsurumdur.*

*Savalanlı atam da,
Anam da türkdür axı!
Təzad dolu əyyamda
Mayam da türkdür axı!¹*

Şair Əli Tudə şərəfli bir ömür yaşadı. Bu ömür haqqında hələ çox yazılacaq, çox deyiləcək. Ən tutarlı sözü isə şair, mücahid, qeyrətli vətəndaş, bütün varlığı ilə millətə bağlı, həsrət və niskil dolu bir ömür yaşamış Əli Tudənin onu əbədi yaşadacaq əsərləri deyəcək.

Bakı, 2006

¹ Əli Tuda. Mənim səsim. Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 2002, səh.414.

«DAN YERİNİN QIZIL GÜLÜ...»

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Oxtay (Oxa tay) təxəllüsü ilə daxil olan Əlirza Nabdil 1943-cü ildə anadan olmuş, uşaqlıq və gənclik illəri Təbrizdə keçmişdir. O, Tehran Universitetinin hüquq fakültəsini bitirsə də, siyasi baxışlarına görə öz ixtisası üzrə işləyə bilməmiş, müəllimlik etmişdir. Əlirza Nabdil Təbrizdə İran «Xalq Fədai Çerikləri» təşkilatını yaratmış, həmin təşkilat 1970-ci ildə İranda şahlıq rejiminə qarşı hərəkətə rəhbərlik etdiyi üçün hərəkət yatırıldıqdan sonra məslək və əqidə yoldaşları ilə birlikdə güllələnmişdir.

Oxtay həm gözəl şair, həm də alovlu publisist olmuşdur. Onun son dərəcə kəskin və sərt publisistikası kimi, şeirləri də şahlıq rejiminə qarşı yönəldilmişdir. Şeir toplusunun «İşıq» adlandırılması da təsadüfi deyildir. Çünki o mübarizələrlə dolu həyatını xalqın azadlığı yolunda məşələ çevirərək ona yol göstərirdi. Oxtayın poeziyası təkçə ifşaçı şeirlərlə məhdudlaşmayıb, zamanın, insan təfəkkürünün, istək və arzularının, tarixi prosesin bədii inkişafı olmaqla yanaşı, həm də gələcək həyatın proqramını hazırlayırdı.

SAVAK təşkilatının tilsimli qılınc kimi kəsib-biçdiyi, açıq və gizli zindanları ağzına qədər doldurduğu bir zamanda xalq çeriklərinə qoşulmuş şair Oxtay Nabdil qələmini yerə qoymamışdı. Bir əli qılıncı, bir əli qələmli sələfləri kimi o da həm şah xəfiyyələri, ordu hissələri ilə atışır həm də keçmiş qəhrəmanlıq səhifələrini canlandıran şeirlər yazırdı. Heç nəyə, heç kimə rəhm etməyən SAVAK-ın həssas senzurasından keçib, çap olunmaq üçün sei-

rə sətiraltı mənalar, ikibaşlı ifadələr, cansız cisimlərin şəxsləndirilməsi lazım gəlirdi. Mətləbə vasitəsiz çatmaq yolları vasitəli yollarla əvəz olunurdu. Məqsəd mənənin, mənə isə rəmzlərin arxasında gizlənirdi. Oxtayın:

*Sən təksən, dərənin yalqız qaraağacı,
Mən təkəm, yalqızdır şəhərdə hamı.
Lakin təklidə
Birik qaraağac.¹*

misraları içində təklənmiş, yalqızlaşmış insanların ruhi vəziyyətini açıqlayır. Böyük bir şəhərin əhəlisinin də, dərədə bitmiş qaraağacın da təkliyi istibdadın qorxunc qılıncı altında hər kəsin öz canı hayına qalmasını, etimadsızlığı, inamsızlığı göstərir. Şair sözünü sonra söyləyir: təklidə belə azadlıq ideyasının onları birləşdirəcəyinə ümid bəsləyir.

«Dan yeri» şeirində də cəmiyyətin əhvalruhiyyəsi təbiətin üzərinə köçürülür. Mühitin qarənliyi, demokratik qanunlardan uzaqlığı, insanlıq günəşinin üfüqlər arxasında qalması eyni mənəli təbiət təsviri ilə əvəz edilir. Bununla belə fədai şair doğacaq günəşin gülüşü ilə zülmətin hönkürəcəyinə ümidini kəsmir, sətiraltı mənada oxucunu da buna çağırır:

*Ayıq qalıb gözləyirik:
Yurdumuzda görək haçan dan sökülü?
Qoy suvara qanımızla bu səadət nihalını.*

.....

¹ Oxtay Nabdil. İşıq, səh.7.

*Daha onda işığın yox,
Qaranlığın gözlərindən
Acı-acı yaş tökülü.¹*

Oxtayın poeziyasında psixoloji duyum: daxili aləmin araşdırılması, təbiət və insan amillərinin qarşılıqlı əlaqəsi, həqiqət axtarışları, azadlığa aparan yolların tədqiqi, varlığın mənəvi yozumu üstün yer tutur. Get-gedə iqtisadi və hərbi potensiala daha çox arxalanıb ideoloji təxribatlar törədən, şovinizmi, şahpərəstliyi xalq kütlələrinin qanına yerritmək istəyən, poeziyanı da istədiyi istiqamətə yönəltməyə çalışan İran istibdad rejimi qarşısında Oxtay kimi şairlər ayrı mövqe tuta bilməzdi. Zəra arxalanan siyasətə baş əyməmək xatirinə dolanbac yollardan keçmək, bəzən daxili aləmə çəkilmək, yaxud deyilə bilməyən mətləbləri eyhamla söyləmək lazım gəlirdi.

Cənubi Azərbaycan şairlərinin bəzilərində uzun müddət Şimala ümid gözü ilə baxmaq, ondan azadlıq işığı gözləmək meyli hökm sürürdü. Sovet radiolarının aramsız şəkildə şirnikləndirdiyi, göy qurşağından seçilməyən «parlaq qələbələrə» istiqamətləndirdiyi şairlərdən bəziləri təbliğat bataqlığında bata-bata kor olur, Kommunist Partiyasına, onun rəhbərinə, sosializm quruluşuna, dünyaya azadlıq gətirən rus ordusuna tərif yaza-yaza necə adlandıqlarını dərk etmirdilər. Oxtay Nabdil isə həqiqəti çox tez dərk edib anlayanlardan idi:

*Könül quşunun ürəyi sıxılır,
Dağların, çayların o tayından da*

¹ Oxtay Nabdil. İşıq, səh.42-43.

*Heç bir isti ocaq,
Heç bir isti qucaq
Çağırmadı mənim könül quşumu.¹*

Bütün varlığı ilə vətənə bağlı şairin 28 illik ömrü, bir neçə illik bədii yaradıcılığı, Cənubi Azərbaycan poeziyasına təsiri küləyin qovub aparacağı buludun torpağa təsirindən çox olmadı. Əvəzində isə bu poeziya öz bətnində gələcək inqilabın rüşeymlərini cücərdirdi.

Polşa, 1996



¹ Oxtay Nabdil. Işıq, səh.34.

Ə.TUDƏ YARADICILIĞININ BƏZİ MƏQAMLARI

Deyirlər ki, bu ağı, qaralı dünyanın həm kiçik, həm də ən böyük dərdi əvvəlcə şair ürəyindən keçib gedir. Çünki şairin fikir və düşüncələri bir zamanda və bir məkanda qapanıb qalmır. Bütün dünyanın, bəşəriyyətin dərdi, sevinci şairin dərd və sevinci ilə həmahəng olaraq şerhlərə çevrilir, vərəqlər üzərinə səpələnir.

Əli Tudə də belə şairlərdəndir. Onun əsərlərində dövrün ən aktual problemlərinə toxunulur, bu problemlərin tarixi kökləri, yaranma səbəbləri araşdırılır, şair haqqın ədalətin tərəfdarı kimi çıxış edir. Onun poemalarının əksəriyyəti İran irticasının tənqidinə, Cənubi Azərbaycanda gedən milli azadlıq hərəkatının tərənnümünə və Cənubi Azərbaycanla bağlı olan digər məsələlərin həllinə həsr edilmişdir. Maraqlıdır ki, şair çox vaxt xalqın taleyi ilə bağlı bir çox məsələləri bir obrazın vasitəsilə ümumiləşdirə bilir, kiçik bir hadisə ilə oxucuda tam təsəvvür yaradır.

İnsanı xəlqi edən onun təbiətidir. Xalqa bağlılıq hər bir şəxsin öz simasında millətinin ruhunu nə dərəcədə ifadə etməsindən ibarətdir. V.Q.Belinski bədii yaradıcılıqda əsl xalqa bağlılığı belə izah edir: «Xəlqilik keyfiyyəti şair və ədibdə ən böyük bir keyfiyyətdir. Xəlqi şair, sözün fəlsəfi mənasında həqiqi bir hadisədir; onun şairlik istedadı çox böyük olmasa da, o həmişə möhkəm bir özü ilə – öz xalqının təbiətinə istinad edir və xalqın ona diqqət yetirməsində, həmin xalqın özünüidrak aktı idarə olunur. İstedadlı, lakin milli zəmindən məhrum bir şair isə, həmişə az və ya çox dərəcədə müvəqqəti və

keçici bir hadisədir; bu elə bir ağacdır ki, əvvəlcə gur qol-qanad atıb göyərir, sonra isə kökü torpağın dərinliklərinə işləmədiyindən, tezliklə quruyur. Buna görə də şairdə xəlqilik çox zaman dərinlik və çoxnövlülük mənasında olmasa da, lakin həmişə orijinallıq mənasında bir növ dahilikdir...¹»

Şairin poemalarında elə xarakterlər var ki, bu insanlar min illərdən bəri xalqın mənəvi həyatında, ictimai, bədii düşüncəsində formalaşan xüsusiyyətləri, varlıqlarında yaşayan, ən nəcib adətləri gələcək nəsillərə ötürmək imkanına malikdirlər. Təbii ki, bu ülvü və nəcib xüsusiyyətlər içərisində siqlətinə görə diqqəti cəlb edən vətənpərvərlikdir. Bu mövzu şairin yaradıcılığına bir vüsət, bir şahənəlik gətirir. Çünki, istər lirik şeirlərində, istərsə də epik əsərlərində bu mövzu şairin qələmində mum kimi əriyir. Başu bəlalər çəkmiş vətənin taleyi, yolları dolaşuq düşmüş həmvətənlərinin didərginlik həyatı, ikiyə bölünəndən sonra Cənub və Şimal ünvanlı böyük məmləkətin acı taleyi şairi daim düşündürür, narahat edir. Onun yaradıcılığından söhbət açanlar göstərir ki, «Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl ənənələrindən istifadə edən, xüsusilə S.Vurğun poeziyasından öyrənən şair özünün orijinal poema və şerləri ilə nəzəri cəlb edir²». «Yanıqlı tütək» poemasında vətənin əzəmətini, onun dostlar üçün daim açıq olan süfrəsinin bolluğunu, hər sabahını ümidlə açan həmvətənlərinin arzu və diləklərini, azadlıqsevər övladlarının zindanlarda çürüməsini, sürgünlərdə sürünməsini, dar

¹ V.Q.Belinski. Seçilmiş məqalələr. Bakı, Azərnaşr, 1948, səh. 97

² S.Hüseynov. Şimal həsrəti «Azərbaycan jurnalı», 1954, № 3, səh. 147.

ağaclarından asılmasını qələmə alır:

*Döyüş yolumuzun yoxuşu, düzü
Sənin alınındakı qırışığıdır
Sən gözəlsən! Ancaq azadlıq özü
Sənin ən qiymətli yaraşığıdır!¹*

Ə.Tudə poemalarının əksəriyyətində mövzunun özündən çıxış edərək, müəyyən fikri oxucuya çatdırmaq, həm də özünəməxsus səlis dillə ideyanı şərh etmək meyli əsas xüsusiyyətlərdəndir. Şair xalq təfəkkürünün məhsulu olan fikir aydınlığı, bədii məntiq, obrazlı dil, axıcı, şirin təsvir üsulu və s. kimi zəngin və rəngarəng xüsusiyyətlərdən yaradıcı sürətdə istifadə etməyə çalışır. Onun poemalarındakı məna dərinliyini, misralarındakı ilham coşğunluğunu nəzərdən qaçırmaq, sadəcə biganə qalmaq mümkün deyil. Hər sözü, hər misranın mənası insan qəlbinin gözlə görünməyən tellərinə toxunur, bu tellər titrəyəndə isə gözəl bir musiqiyə qulaq asmış kimi olursan. Böyük mənanı, dərin ideyanı, zəif məna ifadə edən və yorucu sözlərlə deyil, insanın ağıl və düşüncəsinə hakim seçmə ifadələrlə çatdıran şair istəyinə nail olur. Bu xüsusiyyət isə yaradıcılığında xalq düşüncəsinə, xalq adət-ənənəsinə, xüsusilə folklorumuza bağlı bir sənətkara müəssər olan cəhət kimi diqqəti cəlb edir. Tənqidçi A.Hüseynov yazır ki, «folklor bütün ruhu və koloriti, şərtiyyətləri, hətta məkan və zaman konkretizliyi ilə müəllifə məhz xalq varlığını daha dərinləndirən duymaq, torpağımızı, psixologiyamızı,

¹ Ə.Tudə. Yanıqlı tütək. Bakı, Azərneşr, 1966, səh. 169.

elimizin qənaətlərini bariz və vüsətli cizgilərlə canlandırmaq üçün lazımı olmuşdur¹»

*Dikbaşlı yağları
Diz çökdürə önündə
Aşiq Cünun saz çala
Qalibiyət günündə
Yadlar gözlə nə qədər
Yanılbıdır sözündə
Koroğlu ölməyibdir
Yaşayır yer üzündə²*

Göründüyü kimi söhbət burada aşiq ədəbiyyatının bariz nümayəndəsi aşiq Cünunun, xalq qəhrəmanı, qalibiyət rəmzi Koroğlunun adının çəkilməsindən yox, şairin oxucunun diqqətinə çatdırmaq istədiyi mahiyyətdən gedir. Bu da xalqı qalibiyətə inandırmaq, qəhrəmanlıq və mübarizə ruhuna kökləməkdir. Təbii ki, şairin misralar vasitəsilə oxucunun hiss və düşüncəsinə nüfuz etmək bacarığı da diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, folklor müraciət, ondan istifadə Ə.Tudə yaradıcılığında məqsəd deyil, real həyatın və həqiqətin təsviri üçün şərti vasitədir.

Ə.Tudə yaradıcılığından danışarkən şərtilik məsələsi də önəmli bir hal kimi düşündürücüdür. Ümumiyyətlə ədəbiyyatımızda şərtilik bu gün də mübahisə doğuran, ədəbi ictimaiyyət tərəfindən birmənalı qəbul edilməyən məsələlərdəndir. «... Bu

¹ A.Hüseynov. «Nəsrimiz və keçmişimiz». «Azərbaycan», 1982, № 9; səh. 184.

² Ə.Tudə. Nəğməli gecələr. Bakı, Yazıçı, 1981, səh. 210

həqiqətdir ki, bədii şərtilikdən bəhs edənlərin, daha doğrusu onun realizm ədəbiyyatında yaşamaq hüququnu təsbit edən müəlliflərin yekdil rəyi bu olmuşdur ki, ədəbi yaradıcılıqda şərtilik heç vaxt realizmi inkar və yaxud əvəz etmir, əksinə realizmin əl apara bilmədiyi qaranlıq qatlara işıq salmaqla onu bir növ «sərtləşdirmiş» olur¹. Təbii ki, şərtilikdən danışanlar daha çox nəsr əsərlərinə müraciət edir, onlar da daha çox şərtiliyin işlənmə prinsipləri üzərində dayanırlar. Düşünürük ki, onun işlənməsi şeirdə də mümkündür. Müraciət etdiyimiz bədii material dediklərimizi özündə ehtiva edir. Bəzən onun istifadə etdiyi sözlər, ifadələr real həyatla, xəyallar və arzular aləmini birləşdirir, bütövlük təşkil edir. Bəzən onun ifadələri, ədəbiyyatda, danışıda sabitləşmiş şablon sözlər, standart ifadələr dağılır, oxucu şairin təsvir etdiyi aləmin sehrinə düşür. Onun poemalarında bəzən məkan konkret olaraq Ərdəbil, Təbriz, Əhər və s. yerlər göstərilərsə də, ümumilikdə bütün Azərbaycan nəzərdə tutulur, bəzənsə haqsızlığın, ədalətsizliyin ünvanı kimi bütün dünya dərk edilir.

*Ənzəlidə, Abadanda,
Xorasanda, İsfahanda,
Ərdəbildə, Marağada,
Mahabadda, Həmədanda
Bu ananın od ürəkli,
Zəfər sözlü, şir biləkli*

¹ V. Verdiyev. Müasir Azərbaycan nəsrində reallıq və şərtlilik. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının poetika məsələləri (tematik məcmuə), Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, səh. 86

*Oğlu vardır, qızı vardır.
Tunc köksündə hələ çiçək
Açmayan bir arzu vardır¹.*

Bədii şərtiliyə Ə.Tudənin demək olar ki, bütün əsərlərində az və ya çox dərəcədə rast gəlmək mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi bu mübahisəli, belə demək mümkünsə, problemlə məsələ olsa da, biz də imkan daxilində Ə.Tudə yaradıcılığı ilə bağlı bu məsələyə münasibətimizi bildirdik.

Çünki hər bir sənətkar «... bütün ruhu və kalori, şərtlikləri, hətta məkan və zaman konkretizliyi ilə müəllifə məhz xalq varlığını daha dərinlən duymaq, torpağımızı, psixologiyamızı, elimizin qənaətlərini bariz və vüsətli cizgilərlə canlandırmaq üçün lazım olmuşdur².

Ə.Tudə poemalarında rast gəldiyimiz ana və Vətən məvhumu obrazlı bir dillə ümumiləşdirilir, şairin yüksək vətənpərvərlik hissi, vətən məhəbbəti siyasi mübarizə ruhu ilə bir vəhdət təşkil edir.

Həyat hadisələrinin yığcam təsviri, lakonikliyi ümumiləşdirmə miqyası baxımından şairin özünəməxsus xüsusiyyətləri və bənzərsiz poetik nümunələri vardır. Ən əsası isə şair öz millətinin arzu və idealları ilə nəfəs aldığı üçün bir mücahidə çevrilir. Əsərlərində canlı xarakterlər yaradan Ə.Tudə vətənpərvər, mübariz, xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparan, əqidəsi, amalı uğrunda bütün çətinliklərə sinə gərən insanları əsərləri üçün qəhrəman seçir. Çağdaş poeziyamızın kahkəşanında öz dəst-

¹ Ə.Tudə. Buludlar, Bakı, Azərənşr, 1964, səh. 134

² A.Hüseynov. «Nəsrimiz və keçmişimiz. «Azərbaycan», 1982, № 9, səh. 184

xətti ilə seçilən şairin bədii əsərləri poeziyamızın özünəməxsus nümunələrindən sayılır. Onun qələmindən çıxmış lirik şeirlər, irihəcmli poemalar mövzu, mündəricat, qaldırılan problem, habelə janrın poetik tələbləri baxımından həmişə yeni və orijinal olmuşdur. Şair həm müasir, həm də tarixi mövzularda yazıb-yaradırdı. Lakin o, istər müasir, istərsə də tarixi mövzularda yazdığı əsərlərdə özünəməxsusluğunu, bənzərsizliyini, şair fəaliyyətini, dilini və üslubunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu əsərlər poeziyamızın sevilə-sevilə oxunan örnəklərindəndir. Çünki bu bədii nümunələrdə müxtəlif zövq və düşüncə sahibi olan insanlar, istək və arzularını, ümitsizlər isə sabaha itən inamlarını tapırlar. Çox vaxt tarixi mövzularda yazdığı əsərlərdə fəlsəfi çalar bədiiyin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. O vətənin dərđini, müasir həyatını, bölünüb-parçalanmış millətinin böyük faciəsini, dərindən bələd olduğu sözün imkanlarından məharətlə istifadə etməklə, əsərlərinin oxunaqlığını, üslubunun aydınlığını təmin edir. Nasir, dramaturq, kinorejissor və ədəbi tənqidin görkəmli nümayəndəsi M.Hüseyn yazırdı: «Mələmdür ki, özözlüyündə forma yoxdur, bədii əsərdə hadisələrin təbii cərəyanı, daxili bir məntiq üzrə hərəkəti, həm süjet xəttini, ... həm də ayrı-ayrı epizodların birbirinə üzvi surətdə bağlanmasını şərtləndirir. Burada müəllif iradəsinin ən yaxşı təzahürü ondan ibarət olmalıdır ki, məhz hadisələrin təbii axını pozulmasın, insanların mənəvi inkişafı əyani olaraq görülsün... Deməli, əgər forma gözəlliyindən və yüksək bədii keyfiyyətdən danışmaq lazım gəlsə, birinci növbədə məzmun gözəlliyindən, doğru inki-

şaf etdirilmiş insan xarakterindən, dürüst əks olunmuş insan münasibətlərindən, bir-birini tamamlayan hadisələr silsiləsindən danışmaq daha doğru olardı¹».

Məhz yuxarıda sadalanan cəhətləri bütün yaradıcılığı boyu əsərlərinin yaranmasının əsası kimi qəbul edən Ə.Tudə bu gün də istər mövzu, istərsə də sənətkarlıq baxımından əhəmiyyətini itirməyən, məzmun və mündəricə baxımından heç vaxt öləzilməyən əsərlərini yaratdı. Onun yaradıcılığı hələ də istənilən səviyyədə araşdırılmayıb, əsaslı tədqiqata cəlb olunmayıb. Bu cəfakəş, vətən həsrətli, sağlığında layiqli qiymətini almayan, vətəndə vətən həsrətilə yaşayan şairin yaradıcılığının əsaslı tədqiq olunacağına inanırıq.

Bakı, 2006



¹ Hüseyin Mehdi. Ədəbiyyat və həyat. Bakı, Yazıçı, 1989, səh 360

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA ŞƏHRİYAR ƏNƏNƏLƏRİ

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan həm də yetişdirdiyi nəhəng sənət adamları ilə həmişə başqalarından fərqlənib. Millətimizə və vətənimizə başucalığı, qürur və şöhrət qazandıran sənətkarlardan biri də M.Şəhriyardır.

XX əsrin 5-88-ci illərində yaşayıb-yaratmış Məhəmmədhüseyn Şəhriyarı başqalarından fərqləndirən özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu cəhətlər o qədər qabarıq və təsirli olmuşdur ki, onun ədəbi məktəb yaratmasına, yüzlərlə şairin onun ardınca getməsinə, nəzirə, cavab, ithaf yazmasına səbəb olmuşdur. Tək Cənubi Azərbaycanda, İranda deyil, Şimali Azərbaycanda, Türkiyədə, İraqda, Pakistanda, Türkmənistanda, Gürcüstanda, Şimali Qafqazda, Hindistanda, ümumiyyətlə, türk millətinin yaşadığı hər yerdə bəyənildiyini, haqqında İngiltərə, Almaniya, İtaliyada elmi tədqiqatlar aparıldığını nəzərə alsaq, bu şairin əhatə dairəsinin, ona olan marağın, ecazkar məhəbbətin sonsuz olduğu aşkarlanır.

Yaradıcılığının egazkar gücünü Şərqi bitib-tükənməyən zəngin ədəbiyyatından alan, düşüncə və maraqlarına, həyata baxışına və zövqünə görə təpədən-dırnağa qədər Şərq məfkurə və düşüncəsini əsərlərində ifadə edən sənətkar insana və insani münasibətlərə, şəxsiyyət azadlığı məsələsində bir o qədər ümumbəşəri idi. Hər sənətkara müəssər olmayan bu böyüklüyü, çoxlarının səy göstərsələr də nail ola bilmədiyi xalqa yaxınlığı, həm də böyük sadəliyi tanrı ona vermişdi. Şəhriyarın istər fars, istərsə də türk dilində yazdığı əsərlər sənətin elə

bir qatıdır ki, onu yalnız bu qüdrətli söz ustadı yarada bilərdi.

İçində yüksəltdiyi fars dili və fars ədəbiyyatının üzündə dayanan Şəhriyar bu dilin tarixi boyunca qələm çalan ustadlarından biridir. Əsərlərində dönə-dönə fars ədəbiyyatının günəşi, şəhdi-şəker şairi Hafizi dönə-dönə xatırlayan, ona qibləgahı kimi baxan Şəhriyar fars dilində yazdığı, azadlıq nəğməkarı Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən tərcümə olunan bir şeirində deyir:

*Şairlər içində çələng onundur,
Ən gözəl təranə, ahəng onundur.
Onun "Divanı"na nəzər salmışam.
Yüz dəfə, min dəfə heyran qalmışam.
Mən ona sənətin reyhanı deyim,
Yoxsa fars dilinin Quranı deyim?!
... Dünyada yeni bir dünyadı Hafiz,
Göyləri göstərən aynadı Hafiz¹.*

İctimai-siyasi, tarixi şəraitin yaratdığı bir sıra mürəkkəbliklərə baxmayaraq öz amalına, saf insani duyğularına, ruhunun söylədiklərinə şair bütün zamanlarda sadıq qaldı. Şəhriyar daxilinə, iç aləminə heç vaxt xəyanət etmədi. Başqalarının necə qəbul edəcəyini düşünməyi belə ağına yaxın buraxmayaraq qəlbinin səsinə qulaq əsdı. Bir ruhunu dinlədi, bir də tək tanrısı qarşısında cavab verməyə hər an hazır oldu. Duyğularını dərk edən insanlara təsəvvüf şairi kimi ilahi qovuşuqluğun böyüklü-

¹ M.Şəhriyar. A.Ç.Ə. səh. 301.

yünü, İslam prinsiplərini çağdaş dünyanın qəbul edə biləcəyi tərzdə, sadə, xalqın anlayacağı dildə ifadə etdi. Allaha qorxu ilə deyil, sevgi yolu ilə çatmağın gözəlliyini, bütün yaradılışın, dünyanın bütün gözəlliklərinin Allahın bir təcəlləsi olduğunu bütün yaradıcılığı boyu əsərlərində tərənnüm etdi.

“Qurani-Kərim”in “Məsəd” surəsində deyilir ki, insanın zəhməti, əməyi həmişə qalacaqdır. Bununla əlaqədar olaraq peyğəmbərlərimizin hədisləri var. Bunlardan birində deyilir: Mən həyatda 3 şeyi daha çox sevdim və qiymətləndirdim:

- 1) Yer şumlayan əkinçinin xışının səsini;
- 2) Vətəni qoruyan əsgərin süngüsünün səsini;
- 3) Yazı yazan alimin vərəqinin xışiltısını.

Bu gün şair cismən yoxsa da, qələminin möcüzələri qalır. Bu dünyada qalan yalnız insanın əməlidir. Ustad Şəhriyarın dediyi kimi:

*Dünya- bu şahdı, bu gəda-qanmayıb,
İndiyədək bir kəsə aldanmayıb.
Heç bir çıraq sübhə qədər yanmayıb,
Baş altımız gah alçaqdır, gah uca,
Ölüm baxmır bu cavandır, o qoca¹.*

Şəhriyar üçün nə şahın verdiyi fərmanlar, nə irticanın qanun-qaydaları, nə də Şimalda gedən antiimilliyə qarşı qərarlar əsas deyildi. Dediymiz kimi, Şəhriyarın öz Şəhriyar dünyası vardı. Bu dünya o qədər geniş, o qədər böyük idi ki, burada hər kəs özünə lazım olanı tapa bilirdi.

¹ M.Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Səh. 85.

İrticanın ən ağır illərində ana dilinin keşiyini çəkən, milli musiqini həyatı bahasına qoruyan və inkişaf etdirən, xalq ruhunu kəsərdən düşməyə qoymayan aşıqlara güclü rəğbət bilavasitə xalqın özünə olan rəğbətdir.

Azərbaycan əslini, mahiyyətini danmağa çalışsan, bu yolda bütün gücünü işə salmış irtica ilə mübarizədə mütərəqqi qüvvələr aşığı ümid yeri sayırdılar. Çünki aşıq öz şirin ləhcəsini, ürəkaçan təranələrini, qədim dastanları, qılınıcı sınaqların sığınacağına çevirməyi, qürbətdekilərə səyyar vətən olmağı bacarırdı. Nahaq deyildi ki, Heydərbaba dağına üz tutmuş Şəhriyar uşaqlıq psixologiyasındakı aşıq fenomenini diqqət mərkəzinə çəkirdi:

*Aşiq Rüstəm sazın dilləndirəndə,
Yadıdadı nə hövləsək qaçardım?
Quşlar təkin qanad açıb uçardım¹.*

Şəhriyarın bu şeirlərindən təsirlənənlər çox idi. Onlardan biri gözəl şair Oxtay Nabdil yazırdı:

*Çal aşıq sazını, ürəgim dolub,
Bəzən insan üçün dərman bu olur.
Sazın nəğmələri axsın könlümə,
Yoxsa çiçəklərim atəşdən solur².*

Tariximizin ən qəddar çağlarında üstünə minlərcə böhtan atılmasına baxmayaraq Qurban Primovun, Əhməd Bakıxanovun, Bəhram Mənsuro-

¹ M.Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri, səh. 20

² Oxtay Nabdil. Işıq, Təbriz, səh. 24.

vun, Əhsən Dadaşovun barmaqları ilə xalqın dər-d-
lərini söyləmiş tar qara günlərində ustad Şəhriyara
da ən yaxın qəm-xar olmuşdu.

*Sızlayır əhvalıma sübhə qədər tarım mənim,
Təkcə tarımdır qara günlərdə dildarım mənim.
Çox vəfalı dostlarım vardır, yaman gün gələyin,
Tardan özgə qalmayır yarı-vəfadarım mənim¹.*

XX əsr poeziyasının nəhənglərindən olan Şəh-
riyar 1932-1936-cı illərdə qələmə aldığı üsyankar
ruhlu, ürəkparçalayan əsərlərlə ürəklərə yol tapdı,
yatmış hiss və duyğuları oyatdı. Hələ 1929-cu ildə
“Kiçik divan”ı çap olunarkən irili-xırdalı onlarca
əsər sahibi Şəhriyar Vəhid Dəstgirdi, Məliküşüəra
Bahar, Pejman Bəxtiyari və başqaları tərəfindən
yüksək qiymətləndirilsə də, əsl şöhrət zirvəsinə
“Heydərbabaya salam” poeməsindən sonra çatdı.
Məhz bu əsərin yazılışından sonra Cənubi Azər-
baycanın və İranın, eləcə də bütün türk şairlərinin
onun ardınca axını başlandı.

Poema üslubca, məzmunca və formaca tama-
milə yeni əsər idi. Müxəmməs şəklində yazılsa da,
onbirliyin çox axıcı, rəvan təqtilərində yaradılmış
poema şairin xatirələri və gördükləri haqqında
Heydərbaba dağı ilə söhbəti kimi təqdim olunur.

Altı-yeddi yüz kilometrlik məkan və otuz-qırx
illik zaman məsafəsindən danışan iki müsahibin
söhbətində şairin xatirələri, kəndlərinin və mahal-
larının tarixi baxımdan mənzərəsi canlandırılır. Bu
xatirələr – yüz, yüz-əlli nəfərin həyatından söylə-

¹ M.Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri, səh. 256. Tərcümə Mübariz Əlizadəninidir.

nən epizodlar elə hadisələrdir ki, heç bir rəsmi tarix kitablarında öz əksini tapmamışdır. Nə Azərbaycan, nə İran, nə də dünya tarixinə düşməmişdir. Lakin böyük sənətkarlıqla qələmə alınmış bir kəndin, bir mahalın həyatı o qədər ümumiləşdirilmiş, tipik poetik boyalarla işlənmişdir ki, Cənubi Azərbaycanın, təxminən, qırx illik ictimai-siyasi, iqtisadi və etnik tarixini özündə cəmləmişdir.

Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”ı 1951-ci ildə alimlər Karəng və Rövşən Zəmirin səmimi müqəddimələri ilə nəşr olunduqdan sonra, ilk əvvəl Cənubi Azərbaycanda ruh yüksəlişi, coşqunluq başlandı, Rza xan irticasından çəkinməyib, Milli Hökumətin süqutundan sonra susdurulmuş neçə-neçə sənətkar, xüsusən qocaman sənət fədailəri, keçmiş mücahidlər, hətta şair olmayanlar belə Şəhriyara nəzirelər, cavablar, ithaflar yazmağa başladılar. Professor Rüstəm Əliyevin ifadəsincə desək, “sanki ağır bir karvan yola düşdü”. Bunun ardınca M.H.Səhhaf, H.Fəthi, Ə.Azəri, H.Sahir, İ.Əmirpur və başqaları Şəhriyarın poemasına böyük ictimai bir məna verir, onu xalqın yeni milli intibahı ilə, mübarizə ideyaları ilə əlaqələndirirdilər.

Azərbaycanın böyük pedaqoqu, ilk uşaq bağçasının müəssisi, qocaman maarif xadimi, İrəvanda satirik “Leylək” dərgisinin redaktoru olmuş şair Cabbarbəy Bağçaban poema müəllifinə müraciətlə deyirdi:

*Nə qədər dadlıymış sənin bu dilin
Eşidən kimi bu səsinin elin,
Qoca, cavan, uşaq, oğlan, qız, gəlin*

*Səni dinləməyə qaçdılar çölə,
Anam qurban olsun bu şirin dilə!*¹

Şeir parçası xalq kütlələrinin Şəhriyar əsərinə məhəbbətini tam aydınlığı ilə əks etdirir. Bu təsvir əsrlik arzuların qəflətən həyata keçməsindən doğan ümummilliyə bayramı xatırladır.

Ustad şairin təxminən həmyaşı, həmşəhərlisi, yaradıcılığına yaxından bələd olan vətənpərvər qələm sahibi, Milli Hökumətin istiqlal şairi olan Hüseyn Səhhaf da həmin səmimiyyətlə dostuna üz tutur. Onun Azərbaycan, İran və Yaxın Şərqi miqyasında qiymətini, həm də böyük ənənə yaratmasını söyləyir:

*Ellər bilir sən bir gözəl gülümsən,
Sünbülümsən, gülümsən, bülbülümsən,
İti qılınç kimi kəskin dilimsən,
Sənsən mənim arxam, elim, Şəhriyar,
Sən olmasan, sınar belim Şəhriyar?*²

Şəhriyarın tədqiqatçılarından professor Qulamhüseyn Beqdeli böyük şairin yaradıcılığına məqalələr və kitabça həsr etməzdən "Seçilmiş əsərləri"nin nəşrindən xeyli qabaq onu şeirlə alqışlayırdı.

*Eşitmişdim sən getmişdin vətənə,
Salam olsun öz yurduna gedənə,
Tayfasını, elini yad edənə?*³

¹ M.Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri, səh. 7. Giriş məqaləsindən.

² M.Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri, səh. 10.

³ Yəni orada, səh. 10.

Hüseynqulu Coşqun “Əziz Şəhriyara salam” adlı iri həcmli şeirində Təbrizin dünya şöhrətli siyasi xadimlərini, inqilabçılarını, şairlərini yada salır, ilhamının Şəhriyar poeziyası ilə qaynadığını söyləyir. Coşqunun sənimi etirafına görə, anası yaxasını açaraq, özünü Şəhriyar şeirinə, Şəhriyar hünerinə qurban verməyi arzulayır. Səbəb onun türk dilində yazmasıdır:

*Şerinin bulağı qaynayıb-daşır,
İnsan valeh olur, əqillər çaşır.
Doğrudan şairlik sənə yaraşır,
Sözün, şerin kamalını göstərir,
Türk dilinin camalını göstərir¹.*

Həbib Sahir isə “Məktəb xatirələri” adı altında qələmə aldığı tərcümeyi-hal məzmunlu şeirini, “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə yazmışdı. Eynilə həmin ruhda, həmin qəlibdə, həmin ölçü və məzmununda olan “xatirələr” başı əzablar çəkmiş bir insanın taleyindən soraq verirdi. Əlbəttə, Sahir onun xatirələrini Cənubi Azərbaycan və İran xalqlarının taleyi kontekstində verməyi bacarmış, vətənin fəlakətli tarixindən bəzi fraqmentləri göstərə bilmişdi. Şeirin sonunda o da onlarca başqa qələm yoldaşları kimi Şəhriyara el-obaya kömək olmaq, bağlı qapıları açmaq üçün müraciət edir:

*Günüm keçdi, oldu qızıl gülüm xar!
Şam sönməkdə, gecə soyuq, mənzil dar!*

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, III cild, səh. 149.

*Bu bağlanan qapıları kim açar?
Şeirin görüb səni andım, şairim!
Vətəndaşı demə dandım, şairim!*¹

Hamının Şəhriyara müraciəti təbii idi. Şahın qadağan səddini yarmış şairdən xalq yeni qələbələr gözləyirdi. Şəhriyar isə ən böyük qələbəsini çalmışdı. İlk növbədə Azərbaycanlı poeziya ənənəsi dirçəlmişdi. Bu dildə bir-birinin ardınca şeirlər və poemalar meydana gəlirdi. İllərcə ürəklərdə yığılıb qübar bağlamış dərdləri söyləyən belə mənzumələrə Əhməd Alovun “Heydərbabadan Şəhriyara məktub”, Səhəndin “Hörmətli ustad böyük Şəhriyara”, Qaflantinin “Təpəyiyan dağı”, Abbas Barizin “El dayağına salam” kimi irihəcmli əsərləri, Məhzunun, Valehin, İnayətulla Əmirpurun, Əli Azərinin və başqalarının şeirlərini misal göstərmək olar. Şəhriyarın arxasınca gələnlər bu ucalmış yeri genişləndirərək, hər kəs öz şəxsi yaddaşındakı təəsüratla xalqın tarixini yaradırdı. Şah rejiminin çox qorxduğu bir hadisə baş vermişdi. Qılınc gücünə “yuxuya verilmiş” milli təfəkkür yenidən ölüm-dirim mübarizəsinə qədəm qoymuşdu.

Başlıca nailiyyətlərdən biri də siyasi şüurun formalaşmasında Şəhriyar yaradıcılığının qüvvətli təsiri idi. Onun bütün yaradıcılığı, xüsusən “Heydərbabaya salam” poeması həm Azərbaycan xalqının düşmənlərinə, ümumiyyətlə, İranın cəlladı olan istibdad rejiminə, həm də ölkənin sərvətlərini daşıyıb aparən xarici imperializmə zərbə vururdu. Poeziyanın, xüsusən də tək bir şairin ictimai-siyasi

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, səh. 232.

həyatda bu qədər nəhəng rol oynaması bəlkə də nadir hadisə idi.

Şəhriyarın yaradıcılığı tək İran daxilində qalmayıb neçə-neçə xarici ölkələrdə də qüvvətli əks-səda yaratmışdı. Təkcə İraq-türkmən şairi Əbdüllətif Bəndəroğlunun "Kurkurbaba" poemasını xatırlatmaq özü-özlüyündə çox şey deyir. Çin uyğurlarından Anadolu türklərinə və İraq türkmənlərinə qədər hamını, türk dünyasının birliyi ruhunda kökləyən bu poemanın, bütünlükdə Şəhriyar yaradıcılığının layiqli qiymətini vermək üçün ən azı ayrıca əsərlər yazılmalıdır. Çünki Şəhriyarın öz sözlərilə desək, ona "yazılan nəzirə və cavablar toplanarsa, iki "Şahnamə" həcmində kitab alınar".

XX yüzilliyin ortalarından etibarən istedadlı bir şair kimi tanınmağa başlayan Şəhriyar poeziyada bir möcüzə yaratdı. Düşünürsən ki, bu möcüzənin səbəbi nə idi? Bu anda böyük türkcü alim Ziya Göyalpın sözləri yada düşür. O deyirdi: "Başqa millətlər mədəniyyət ərsinə girmək üçün keçmişlərdən uzaqlaşmağa məcburdurlar. Halbuki, türklərin mədəniyyət ərsinə girmələri üçün yalnız qədim keçmişlərinə dönüb baxmaları kifayətdir". Bu gözəl fikirdən sonra bu qənaətə gəldik ki, Şəhriyar kimi bir sənətkar üçün bu sadəcə keçmişə baxma, xəyallar içərisində yatıb-qalma deyil, oradan gələn sağlam fikir və düşüncənin, enerjinin çağdaş zaman və gələcəyin aydın konturlarının dərk edilməsi idi. Şərqlin işıqlı duyğularını, böyük humanizmini, milli kök və əcdadlarının qan yaddaşını özündə yaşadan türk, fars, bütünlükdə Şərq mədəniyyətinin və poeziyasının ecazkar qüdrətindən qidalanan böyük

sənətkar poeziyanı həm milli, həm də ümumbəşəri-lik notları ilə süslədi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində müxtəlif düşüncə və siyasi sistemlərin varlığına baxmayaraq uzaqgörən, təcridən-dırnağa qədər mayası poeziya, humanizm və bəşəriyyət hisslərilə dolu olan Şəhriyar yad ideologiyalara meyli etmədi. Bütün fikir və düşüncələrini milli və sağlam İslam ətrafında topladı. Nə Şimalda – yəni Şimali Azərbaycanda formalaşan, hətta bütün sənət adamlarını sanki taun kimi içində əridən, yox edən bolşevizmə uydu, nə də İranda tüğyan edən, şahpərəstliyi, totalitar rejimi qəbul etdi. Özünün ecazkar qələmi ilə milli və ümumbəşəri mövzulara müraciət etdi, insanların beyin və düşüncələrinə hakim kəsilə bildi. Böyük sənətkar hər iki ideologiyanın puçluğuna varlığı ilə inandı, düşündü, düşündüklərini yazdı. Yazdı ki, qarışıq, düzəni pozulmuş dünyada soydaşları özlərini itirməsinlər. İstər 70 illik sovet dönəmi, istərsə də uzun müddət İranda hakim olan şahlıq quruluşu bir çox şəxsiyyətləri total şəkildə inkar etdi, xalqların, millətlərin tarixində olan ən şərəfli məqamlar unutturulmağa sövq edildi, insanların qan yaddaşlarından zorakılıqla silinmə prosesi aparıldı.

Yalnız Şəhriyar kimi tək-tək şəxsiyyətlər zamanın amansız burulğanlarından keçə bildilər. Çünki onların arxalandığı imana və inama söykənən bir ideologiya idi. Bu ideologiya yalnız insan azadlığını qəbul edən, hər cür zülm və istibdada qarşı olan, bütün insanların tanrı qarşısında bərabərliyini qəbul edən islami dəyərlərin tərənnümü idi. Şəhriyar Məhəmməd Peyğəmbərin təbliğ etdiyi, deformasiyaya uğramamış, siyasi məqsədlərin əlin-

də vasitəyə çevrilməmiş islamı tərənnüm edirdi. O islamı ki, hər şeydən öncə saf imana və inama dayanır. Hər bir insandan, islamı qəbul edəndən “Xeyrül-əməl” umur. Düşünürük ki, Şəhriyarın yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına güclü təsiri, hansı ictimai-siyasi şəraitdə yaşamasından asılı olmayaraq hər bir insan tərəfindən qəbul edilməsinin sirri və möcüzəsi bunda idi.

Bakı, 2005



«BİZ HƏLƏ DƏ GÜNEY-QUZEY DEYİRİK»

Müsaibimiz filologiya elmləri doktoru, «Güney Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabının müəllifi Almaz Əliqızıdır.

- **Almaz xanım, bu yaxınlarda yeni kitabınız işıq üzü görüb...**

- Demək olar ki, ali məktəbi bitirəndən, mən Güney Azərbaycan ədəbiyyatı ilə məşğulam. Güney Azərbaycan məsələsi həmişə bizim ağırlı yerimiz olub. XX əsrin sonu, XXI əsrin astanasındayıq. Dünyanın bir çox xalqları birləşir. Amma biz hələ də Güney-Quzey deyirik. Hətta mən ümumiyyətlə, bu ifadəni işlədəndə ürəyimdən ağrı keçir. Nəyə görə mənim Vətənim parçalanmış olsun?!

Ona görə də, bu mövzuda yazan, işləyən adamın gərək bu hiss içindən gələ. Bu mövzunu gərək ruhən, qəlbən sevəsən. Mən bunu vətəndaşlıq borcu bilmişəm. Azərbaycanda Güney ədəbiyyatının klassik dövrü öyrənilsə də, sonrakı dövrü öyrənilməyib. Buna da ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olaraq əlaqələrin kəsilməsi səbəb olub. Ona görə də, qarşıma 1946-1990-cı illər Güney ədəbiyyatını mərhələlərlə işləmək məqsədi qoydum. Bu işi başa çatdırmışam, kitab da artıq çap edilib.

- **Siyasi xadim kimi tanıdığımız Pişəvərinin ədəbi yaradıcılıqla məşğul olduğunu çoxları bilmirdi. Bunu necə üzə çıxardınız?**

- Güney Azərbaycan ədəbiyyatı ilə məşğul olmaq çox çətindir. Birinci, ayrı dövlətdir, ora getmək isə həm formal baxımdan, həm də maddi baxımdan çə-

tindir. İkinci cəhətdən, Güney ədəbiyyatına aid sistemli bir ədəbiyyat tarixi yoxdur. Ona görə də bunları zərrə-zərrə arxivlərdən, ayrı-ayrı şəxslərin yaradıcılığından toplamaq, tərtib etmək lazımdır. Demək olar ki, ömrümün müəyyən hissəsini mən buna həsr etmişəm. Amma daxili bir rahatlıq hiss edirəm. Kitab çoxları tərəfindən sevilir. Artıq İrana, Türkiyəyə, hətta Avropa ölkələrinə yayılıb. Bu, məni sevindirir.

Pişəverinin ictimai-siyasi xadim kimi tanıyırıq. Amma, onun gözəl məqalələri, yazıları, nitqləri var. Müntəxabat kimi hazırladığım kitaba daxil etmişəm. Məqsədim quzeyli oxucuları Güneydən olan şair və yazıçıların əsərləri ilə heç olmasa, tanış etməkdir.

- Hər bir xalqın ədəbiyyatı öz dövrünün güzgüsüdür. Güney Azərbaycan ədəbiyyatında bu dövr, təbii, izsiz qalmayıb...

- Güney Azərbaycan ədəbiyyatı ilə məşğul olarkən mən bu nəticəyə gəlirəm ki, o, bir çox xalqların ədəbiyyatından fərqli olaraq heç vaxt ictimai-siyasi proseslərin arxasınca getməyib. Əksinə, bu proseslərin önündə gedib. Hadisələri əvvəlcədən xəbər verib. Ədəbiyyatın, poeziyanın xəbər verdiyi hadisələr nisbətən sonralar ictimai-siyasi həyatda özünü göstərib. Güney Azərbaycan ədəbiyyatını ictimai-siyasi hadisələrdən təcrid olunmuş halda tədqiq etmək mümkün deyil. Çünki biri digəri ilə qaynayıb-qarışıb.

-Güney azərbaycanlılar fars əlifbasından istifadə edir. BAB-ın devizi vahid millət, vahid əlifbadır. Bu fars əlifbası ədəbiyyata təbii ki, öz maneçiliyini törədir.

- Vaxtilə M.F.Axundov da deyib ki, əski əlifba millətin tam savadlanmasına əngəl törədir. Güney Azərbaycanın görkəmli pedaqoqu M.H.Rüşdiyyə M.F.Axundovla həmişə yaxın olub. O, əlifba islahatını birinci qəbul edənlərdəndir. Güneydə latın qrafikalı əlifbanı çox gözəl bilirlər. Bu əlifbaya biz elilklə keçməliyik. Mənim «Güney Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı kitabım latın qrafikalı əlifba ilə çap edilib. Güneydə də bu kitab oxunur. Bu, onlar üçün böyük hədiyyədir. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı sistemli, tam tədqiq olunmayıb. Bu ilk cəhd-dir.

- **Azərbaycan adlı sorğu kitabı hazırlanır. Siz də o kitabın ədəbiyyat adlı bölməsini hazırlayırsınız.**

- Mənə müraciət etdilər. Bütövlükdə ensiklopediya tipli kitab hazırlanır. Ədəbiyyat hissəsini mənə tapşırıblar. Mən artıq hazırlamışam. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı dövrü əhatə edən yığcam, lakonik bir yazıdır, xülasə xarakteri daşıyır.

- **Bizim özümüzdə, eləcə də ziyalılar arasında hələ də latın qrafikalı yeni əlifbanı bilməyənlər var. Cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan ziyalılardan nəhz bu hərəkəti əlifbaya keçidi axsada bilərmir?**

- Öyrənə bilməyən adamları qınaya bilmərəm. Çünki adamların böyük əksəriyyəti təhsili kiril əlifbası ilə alıblar. İndi birdən-birə latına keçmək çətinlik törədir. Amma biz bunu etməliyik. Başqa yolumuz yoxdur. Cavanlar latın qrafikasının öyrənilməsinə daha çox meyillidirlər. Məktəblərdə artıq neçənci ildir bu əlifba işlənir. Latın əlifbası Avropaya açılan yolumuza açardır.

- **Sizə elə gəlmir ki, «Güney Azərbaycan» ifadə-**

sindəki «Güney» sözünü silməyin vaxtıdır?

- Düzdür, mən də kitabımın üstündə «Güney» sözünü yazmışam. Amma mənə elə gəlir ki, bu müvəqqəti haldır. Yavaş-yavaş aradan çıxacaq. «Güney, Quzey» sözü aradan götürüləcək, vahid Azərbaycan, Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti qəbul ediləcək. Belə ifadə etmək olar: «əslən güneyli olan», «güneydən olan şair» və s. – bu daha uğurludur. Bu gün orta məktəblərdə Güneydə yaranan ədəbiyyatı keçmirlər. Tədris olunanlar da ancaq Şimali Azərbaycanda formalaşan, əslən güneydən olan şairlərin yaradıcılığını əhatə edir. Aydın məsələdir ki, əvvəllər klassik ədəbiyyatımızda Güney, Quzey məsələsi olmayıb. Vahid Azərbaycan ədəbiyyatı olub. A.Ərdəbiliyə, Q.Təbriziyə, Ə.Təbriziyə Güney şairi demirik. Azərbaycan şairi deyirik. Müəyyən ictimai proseslərdən sonra qadağalar qoyuldu, vahid millət parçaladılar. İstər-istəməz «Güney, Quzey» ifadəsi yarandı. Mən «Güney Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairi» ifadəsini qəbul etmirəm. Şəhriyara, Savalana, Səhəndə, Sönməzə necə Güney şairi deyə bilərik? Bunlar Azərbaycanın böyük şairləridir. Bunu hamımız birdəfəlik dərk etməliyik. Vahid millət, vahid xalq olmaq üçün bunu yavaş-yavaş şüurlara yeritmək lazımdır. Birdən-birə yox. Bunu birinci növbədə mədəni işlərdə etməliyik, məsələn, ədəbiyyatımızı vahid götürməli və təhlil etməliyik. Əvvəl mənəvi, sonra siyasi yaxınlıq olmalıdır.

Bakı, 1998

MÜNDƏRİCAT

İran Fevral inqilabından sonrakı dövrdə	
Cənubi Azərbaycan poeziyasında dini mövzu.....	3
Cənubi Azərbaycan nəsri yeni mərhələdə.....	8
Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında	
S.Vurğun əənələri.....	18
Həbir Sahirin sürgün şeirləri.....	27
Səngərlərdə keçən ömür	33
Dünyanın dərđini qəlbində daşıyan insan	42
İran İslam İnqilabından sonra cənub nəsri	
Azərbaycan dili uğrunda mübarizədə	47
Qulamhüseyn Səyedi nəsrində mənəvi-əxlaqi	
və psixoloji problem.....	51
Fikrin poetik ifadə axtarırları	57
Müharibədən sonrakı illərdə	
Cənubi Azərbaycan poeziyası.....	71
İstiqlala çağırış poeziyası.....	84
Cənubi Azərbaycan «Ağ inqilab» dönəmində.....	92
Güney Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin bəzi məqamları.....	106
21 Azər - müstəqilliyin təntənəsi.....	116
Milli Azərbaycan hərəkatına bir baxış.....	122
Şəhriyar ədəbi məktəbi.....	130
Müasir lirikamızda Cənubi Azərbaycan mövzusu	134
Balaş Azəroğlunun poemalarında xarakter haqqında	141
Ə.Tudə poeziyasının bədiiliyinə dair	150
Sülh və azadlıq nəğmələri	162
S.Tahir lirikasının poetik xüsusiyyətləri.....	167
Vətən həsrəti.....	178
«Firidun» poeması haqqında qeydlər	190
M.Gülgünün şeirlərinin xüsusiyyətləri	197
Balaş Azəroğlunun realizmi haqqında.....	215
Milli özünüdərkən bədi inikası.....	220
Əhatəli və maraqlı tədqiqat.....	222
Mühacir şair, mübariz insan.....	227
«Dan yerinin qızıl gülü. ».....	237
Ə.Tudə yaradıcılığının bəzi məqamları	241
Cənubi Azərbaycan poeziyasında Şəhriyar əənələri	249
«Biz hələ də Güney-Quzey deyirik».....	261

Çapa imzalanmışdır: 11.06.2007.
Formatı 60x84 1/16.
Həcmi 16,75 ç.v. Sayı 500.

Bakı Universiteti nəşriyyatının mətbəəsi,
Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.